РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Людське життя... Воно як свічка: дмухнув вітер, і — вгасла. Тільки ж одна од першої до останньої хвилини присвічувала людям до праці, побіля неї майстрували колиску, розчісували косу, писали вірші. Інша підпалила сусідові стріху. А ще інша — прокуріла десь у глухім кутку і здиміла, не віддавши нікому жодного променя.

Та найболючіше, коли вона гасне, ледве встигнувши розгорітись. Як ось ця.

Прокіп Гордійович потер рукою чоло, немов намагаючись відігнати сувору думу. Але від неї немога відчепитись. Вона вросла в серце сумом, гострою засторогою, покликала іншу думу. Про іншу свічку. Ту, якій призначено в фатальні хвилини засвічувати достотні побіля себе, віддавати себе по крихітці, без міри, без жалю.

"То, може... ти сьогодні пошкодував тієї крихітки?"

І знову те питання. Напевне, він так і не розв'яже його до кінця життя. Либонь, так. Бо хто знає, де та грань, за котрою — безсилля людського мозку, де грань між подоланим і нездоланним? Так, він сьогодні знову пройшов по ній і не втримався. Хоч... нічого не пошкодував. І це — не заспокоєння. Цим не вибрати гіркоту з душі.

Прокіп Гордійович і далі сидів непорушне, важко похилившись на стіл. Його велика, трохи незграбна постать різко малювалась проти затіненого каштаном вікна, — здавалося, вона вмерзла в зеленувато-голубу поверхню.

Цієї миті він був би вельми зручною моделлю для художника-різьбяра. Круте надбрів'я, великий, прямий ніс, суворо стиснені губи. Глибока риска навскіс від рота, зморшки на чолі.

Крізь каштановий намет за вікном пробився пучок променів, заплутався в буйній, обпаленій життєвими блискавицями чуприні, затріпотів срібним вогником.

В густій тиші кабінету надто голосно цокав маленький годинник на столі, знову й знову навертаючи думки в одну колію.

Так, пружину цього годинника завела інша рука, а час він рахує вже лише йому, професорові хірургії Прокопу Гордіновичу Холоду. Прокіп Гордійович ніби знову бачить, як поріг кабінету переступає молодий худорлявий хлопець в лікарняній піжамі. На щоках його — дві круглі, мов у дівчини, ямочки, очі великі, довірливі. В руці тримає годинника, крутить з ніяковості головку вже й так до кінця заведеної пружини. На його обличчі — посмішка, готова злякано спурхнути або ж бурхнути полум'ям. І прізвище в хлопця ніби зумисно до оцих ямочок і рум'янця, — Соловейко. Вадим Соловейко.

— Професоре... Ви пробачте... Хто мені робитиме операцію?

Холода не здивували ані ці відвідини, ані це запитання.

— Маю робити я.

— А це... — посмішка стала вкрай ніяковою, вона ледве трималася на вустах, — дуже небезпечно?

— Бачите... Сідайте сюди. Все безпечно й небезпечно...

— Ні, не те... — перепинив Вадим. — Я... Ну, як би вам. Та от... Ви, звичайно, не повірите. Подумаєте, що там він... Але... Я інженер, фізик. Я розрахував апарат, яким можна просвічувати металеві предмети. Ну, скажімо, рейки. Апарат зовсім відмінної од попередніх конструкцій. Ультразвуковий. Ми з хлопцями вже конструюємо його. То... Якщо небезпечно... Щоб відкласти операцію... Адже я знаю — прочитав усе по

своїй хворобі, один день чи місяць для неї важать однаково. Ми б скінчили... Й тоді вже...

— Ультразвуковий?.. Просвічувати? Прокіп Гордійович склав на купу папери, посунув на край столу.

— Щодо операції... Хто може достеменно сказати: важить чи не важить. Така склалася думка. Хоч взагалі майже всі хвороби прогресують з часом... Апарат... — живе зацікавлення тріпотіло вогником в його мінливих темно-сірих очах. — Ви знаєте, отакий збіг... Я теж морокую над чимсь подібним. Тільки мені — просвічувати не сталь, а значно м'якіше... А може, й твердіше. Людей. Ну ж, ну... Цікаво, від чого ви танцюєте. В мене поки що найскладніше — електрод...

І Холод, і Соловейко забули, що звело їх в цьому кабінеті. В'язали розмову, аж поки за вікном, у небі, не зайнялася вечорова зірка.

Вадим першим помітив її, вказав за вікно:

— Моя зірка. А може, наша? — і посміхнувся.

Ця зірка щовечора заглядає до кабінету Прокопа Гордійовича, моргає йому на спочинок. Зараз Холоду спало на думку, що зоря так само займеться й сьогодні, і завтра, й позавтра. Займеться зоря...

А може, й вона вже давно згасла і крізь світи променить тільки її світло. Згасла зоря... Згасло людське життя. Людини теж уже нема, а ми говоримо: вона серед нас. Погасла зірка розіллється світлом по інших планетах. Людина лишається серед живих своєю лагідністю і добротою, любов'ю і ненавистю. Щоправда, декотрі прагнуть вкарбуватися пам'ятником, злою, нав'язаною іншим, волею, але те — тлінніше за перше. Так ніщо не зникає в безкрайому світі. І Соловейко незримо житиме в близьких людях своєю посмішкою, своїм, може, й невиказаним коханням, своєю, нехай ще невеликою, працею. А в Прокопові

Гордійовичу його життя проросло думкою. Про апарат. Отим, що лишилося в пам'яті з Соловейкової розповіді.

Холод впіймав себе на таких думках, зітхнув. Це вже, мабуть, роки. Раніше він думав інакше. Простіше: операція. Смерть. Виграв чи програв. Хоч гіркоту в душі ніс таку саму.

Прокопу Гордійовичу гризота ще й тому, що мимоволі сказав хлопцеві неправду. Йому довелося робити по швидкій допомозі іншу операцію, рятувати жінку, матір, на котру чекало дома троє дітей. Оперувала молодого інженера його помічник, доцент Золотар. Прокіп Гордійович прийшов, коли життя Соловейка вже неухильно падало по той бік не видимої, але відчутної лікарями грані. Але, напевне, й він би нічого не зробив. Все виявилося складнішим, ніж показали аналізи, ніж навіть гадали вони, лікарі.

Холодові думки урвалися зненацька.

Розчахнулися, ніби в них вдарили міцним дубовим тараном, двері, затремтіла, розсипалась на друзки тиша кабінету. А її й далі трощив високий, дзвінкий з радості, голос:

— Вікторія, Прокопе. Вікторія!

Чоловік, котрий вбіг до кабінету, зштовхнув Холода з стільця, вхопив попід силу, підняв і закрутив довкола себе, аж папірці сполоханою голубиною зграйкою спурхнули з столу і розлетілися по підлозі.

Холод обережно, але рішуче визволився з цупких рук. Чоловік ще ступив слідом, відтак втомлено махнув рукою.

Від Прокопа Гордійовича був нижчим мало не на голову, але — міцний, кремезний. На здоровім виду палахкотливими рум'янцями —

радість. Він бурхав нею, клекотів, готовий щедро розплескати її на всіх, а найперше — на Холода.

— Ух... Мало не підірвався, — сказав захекано. — Важенний ти став, набираєш кілограми. А пам'ятаєш, як ногу вивихнув і я тебе від озера до гуртожитку тербичив? Півтора кілометра. — Він уже визбирав папірці, але й далі збуджено кружляв по кабінету, потирав руки. Вони в нього — білі, чутливі, справжні руки лікаря. І рухи їх — легкі, красиві, здавалося, він розгладжує оксамит. — Розумієш — циганка. Отакенна! Через праве передсердя, — мовив уже тихіше, бо упіймав щось в нашорошеній тиші кабінету, в Холодовій постаті. Запитав стурбовано:

— Щось сталося? Може, отой хлопець, фізик?.. Прокіп Гордійович ствердив Біланів здогад ледь вловимим порухом повіків.

Іншого разу він би сам застусав Олександра. Адже в

того — незміряна радість. Сьогодні Білан зробив першу

операцію на серці. Операцію, котрої прагнув і на котру не

зважувався багато років.

— Так... — Холод міцно потиснув рукою за плече Білана. — Так...

— Що ж у нього?

— Тромб. Ще мені довелося по швидкій допомозі... Варвара Іванівна робила. Ти знаєш, скільки вона таких операцій... Але не стало і її сил... Я вперше побачив, як у неї тремтіли руки. Навіть затискувач не на венозну судину, а на нервовий пучок наклала. Я саме підійшов...

— Що ж. Прокопе, — по довгій мовчанці тихо мовив Олександр Кіндратович. — Ви зробили все, що могли. Сумління твоє не мусить квилити. І... не починати ж нам тієї розмови... Пам'ятаєш мою першу невдалу операцію? Хотів я покинути. Ти мене вмовив. Ще й бачиш — прийшов до сьогоднішнього дня. Ти розумієш, рентген показав, що голка...

Несамохіть Білан знову розповідав про свою операцію. Про страхи, про вагання, про ту, найвищу, майже жахну мить, коли йому здавалося, що з його пальців випорскує людське життя. Він знову серцем виболівав операцію.

— Ти... не слухаєш, — нараз зупинився, нерішуче торсонув Холод" за рукав. Потім щось згадав, поглянув на годинника, котрий лежав на столі. — Прокопе, ми вже запізнюємося.

Різко, пронизливо загув за вікном, унизу, високою трубою завод, і гук той, здалося Прокопові Гордійовичу, всвердлився в низьку тугу хмару. Цей свердлячий звук

пробудив його.

— Запізнюємося?

— А так. Вибирати ж маємо... Тебе.

Холод справді забув за те. Всі думки з голови витисла чорна жалоба. Тільки зараз Прокіп Гордійович пригадав, що сьогодні мали відбутися вибори голови Хірургічного товариства республіки. Знав він і те, кого порекомендовано на цю посаду. Такі таємниці найперше влітають у вуха тих, хто б мусив довідуватись про них останнім. Звичайно, виповів її йому Олександр. І Холод тоді перед ним не крився, що прийме її без вагання. А тепер... Кажучи правду, тепер йому було майже байдуже.

— Гаразд. Я тільки мушу... Запис на останню сторінку. В історію хвороби.

— Напише асистент чи Варвара Іванівна. Вона он там, під дверима. А в дворі — наші абітурієнти. Теж хочуть піти на твої вибори, — примружив у співчутливій і підбадьорливій водночас усмішці живі очі.

Прокіп Гордійович ще мить повагався і повільно перегорнув останню сторінку сумної лікарняної повісті Вадима Соловейка.

Доцент Золотар сиділа за маленьким столиком у коридорі. Побачивши Прокопа Гордійовича, тіпнулася злякано, ще нижче схилила голову. На її блідих щоках — два вологі сліди.

— Що це ви, Варваро Іванівно, — нахилився над нею Олександр Кіндратович, — у всіх на очах...

— Коли ж... такий розумний і хороший хлопець, — мовила зовсім не по-лікарськи, а просто по-жіночому доцент. І чоло її болісно зморщилось, а на віях знову заблищали сльози.

— Кріпітеся, — суворо мовив Холод. І, також суворо, але трохи м'якше: — Там, у кабінеті, історія хвороби Соловейка.

В Прокопа Гордійовича відчуття, ніби він щойно ступив босою ногою на гостру склянку. І мусить зробити ще один тяжкий крок. Хоч може обійти ту стежку. Але щось не дозволяє йому того. На лавочці, під липою, сидить досугий, білий як лунь дід. Дід Соловейка. Сидить уже давно в камінній німій скорботі. У нього немає сліз. У нього вже немає нічого. Йому не можна говорити слів утіхи. Треба шанувати людське горе.

— Якось би забрати його звідси, — вказав Біланові очима на схилену постать Холод. — Але куди? Одинокий він. Хлопець казав, є в них якісь родичі на Солом'янці.

— Виклич машину...

— Ні, вже сам. Бо хто зна, чи є там хто-небудь.

— Прокопе Гордійовичу, може, я? Тобто ми з Олегом проведемо дідуся. Вам же ніколи...

— Ліля. Ми ж хотіли...

Вони стояли поруч. Холодів Олег і Біланова Ліля. Олег — високий, незграбний — нестеменне батько. Тільки очі — неспокійні, і брови тонкі, нервові. Ліля — тендітна, струнка, на диво гарна. Надто несподівано гармонували в ній тугі чорні брівки і буйна хвиля золотого, шовкового волосся.

Дівчина стріпнула головою, хлюпнула золотою хвилею.

— А хто ж його, Олегу... Ми на кінець встигнемо. Олег мовчав, не наважуючись заперечити Лілі. Прокіп Гордійович ішов униз звивистою дорогою поруч Олександра Кіндратовича, а в душі до одної гризоти долучилось ще щось, ніби образа, ніби невдоволення. Ні, Прокопу Гордійовичу достеменно відомо, що саме. Чому Олег не вловив батькового настрою? Чому не відгукнувся душею? Адже ж ніби не камінне має серце. Батько знає: Олегів світ зітканий нехай і з книжного павутиння, але тонко, душа його здригає від кожного дотику. Навіть більше, ніж би хотілося йому. І в кого він такий? Поїдуть рибалити, батько лаштує вудки, а Олег побреде кудись і часом повернеться аж надвечір. А то вклякне над кручією, годинами дивитиметься, як закручує вона смертельну спіраль. Що там бачить? А може, не бачить нічого? Покличе його Кіндратович, а він навіть не оглянеться. "Хіба я вам заважаю?"

І от сьогодні... "Мабуть, син просто не помітив, — шукає собі заспокоєння батько. — А може, втікав од чужого горя, боявся виказати перед Лілею слабодухість?"

"Ні", — скрушно зітхає думкою, простує нею наперекір власному бажанню до правди.

В Олегові дивно сплелися вразливість і холодність, чуйність і черствість. Батькові тривожно, щоб та легка паморозь не затверділа в кригу і щоб вразлива нервозність не пощербила душі.

Турботами й гомоном котилося повз них місто, і кожен ввук, кожне його зітхання — знайомі й звичні, — вони не перетинали Холодових думок. Прокіп Гордійович вже давно вріс в той гомін, він просто не помічав його. І коли іноді боронився від нього, то лише за інерцією. Як і всі, хто оббігав своє дитинство стежками й обніжками і вже до кінця життя вважає себе селюком. Мовляв, все це — несправжнє, справжнє — там. Тоді й він думає про місто, як про шматочок землі, до якого зійшлися з зелених просторів люди, забетонували, обснували дротами, обставили всілякими надбудовами, прагнучи в такий спосіб вхопити якомога більше насолод і обігнати час. Може, вони й обганяли його, адже в місті життя насправді біжить прудкіше. А люди, забетонувавши під ногами землю, засипавши криниці, побудували фонтани і тепер зітхають по зелених просторах і по джерельній воді.

Либонь, так. Але що там критися.

Холод сам не цурається стиснути час і помилуватися срібним водограєм посеред площі.

Вибори, на котрих лише одна кандидатура, та й кандидата того всі добре знають, збігають швидко. Все тут про-мріяне і розраховане, як у годинниковім механізмі. Холодові трохи лестить майбутня посада, але ж і соромно за такі вибори.

Покрутить головуючий пружинку, стрілка — дз-з, стане на призначене місце.

От він узяв ключика. Налагоджує...

Але сьогодні стрілці не привелося оббігти швидко й легко. Вже коли головуючий хотів закликати всіх до голосування, йому до рук подали з першого ряду записку. Він перебіг її очима, а потім, збентежений, прочитав до залу: "Просимо професора Холода розповісти про операцію тромбозу вени, яку він робив сьогодні".

Запала тиша. Насторожена, тяжка. І хоч вона тривала не більше хвилини, але цього часу вистачило, щоб у залі схилилися майже всі голови.

Тишу розбили два голоси. Жіночий і чоловічий. Перший — Варвари Іванівни. Вона, мабуть, передчувала щось і тому прийшла теж.

— Цю операцію робила я. — Сказала й схилила голову.

— А я хотів сказати, — Олександр Кіндратович витер хустинкою чисто поголену голову, сховав її до кишені, — хотів сказати — летальний кінець операції був невідворотний.

Прокопу Гордійовичу не дали говорити. І — жодного голосу проти. "За" голосував навіть той, хто подав записку. Однак це вже не заспокоїло Холода. В нього відчуття, ніби влили йому трутизни у вже й так зболені груди. І — за віщо, чому? Певно ж, записка — не випадкова. Його тут знають всі. Відомо всім і те, що він не хапався за щаблі на драбині посад, не зштовхував з неї колег, не ховався з знайденим. До цього дня Холод гадав, що нікому б і на думку не спало просвічувати рентгенівським промінням його совість. А це для нього важило багато. Більше, ніж будь для кого. Бо довелось йому перебрести в житті найкаламутнішу і найшаленішу ріку.

За всім цим він навіть не подумав, хто й звідки так швидко довідався про трагічний кінець операції.

— Хочеш, я скажу тобі, хто написав записку? — неголосно мовив Білан. — Зараз той чоловік підійде до тебе й висловить обурення.

Колеги поздоровляли Холода, жартували, навіть співчували. Бо це таки — не стільки пошани, скільки роботи й відповідальності. Вже майже під кінець до Прокопа Гордійовича швиденькими кроками піддріботів професор Шевчик і, микульнувши маленькими, в червоних ниточках, очима, прошепотів:

— Скажіть! Отакий негідник.

Олександр Кіндратович кахикнув у кулак, Прокіп Гордійович відвернувся.

Біля дверей на них чекали Олег і Ліля. Ліля подала Холоду великий букет квітів, він вертів його в руках, не знаючи, куди подіти. Йому було незручно йти по місту з букетом, та ще в такий день.

— Як дивно підібрані кольори, — сказав Олександр Кіндратович, обережно відбираючи в Холода букет. — Чудесна гармонія.

Вечір уже нахмурив на обрії кошлаті брови хмар, біг по місту синіми тінями. Всі кольори, здавалось Холоду, злилися в один.

— А знаєте. Прокопе Гордійовичу, — мовила Ліля, коли вони повернули з залюдненого бульвару в бічну вулицю, — Олег теж подає документи в медінститут.

— В медінститут? — Холода немало здивувала ця новина. Так, він знав, що Олег розбігається думкою по всіх професіях, що душею син не приріс до жодної, але ж... медінститут. Звичайно, він потягнувся туди за Лілею.

Прокіп Гордійович подивився на Лілю, на Олега і ледве подавив зітхання. "Ох, чи не занадто гарна для тебе ця дівчина, хлопче. Коли б ти не втопився в цій золотій хвилі". Майже всі зустрічні чоловіки кидали на Лілю небайдужі погляди. Деякі нахабно оглядалися по декілька разів. А Ліля йшла, не віддавши нікому ані крихітки уваги, досяжна поглядом, але недосяжна навіть помислам. Йшла так, ніби вона одна-єдина володіла всім цим рутвяно-зеленим, мільйонновіконним містом, і була певна, що воно не може існувати без неї так само, як вона без нього. Туго вдавлювала каблучками асфальт, щебетала до Олега, кожним своїм словом пригинала щось в нього на дні душі. І почувалося йому гарно й бентежно, і аж трохи лячно.

Ліля була справді надзвичайно гарною і аж урочистою в цей вечір. Просто і гордо відкинута голівка, рівна постава, чітка і ніжна лінія талії, — немов Ліля тільки й народилася для отаких рожевих вечорів. Але Холод знав: Ліля — дівчина серйозна і до медичного інституту подала заяву не з примхи. То більше йому прикро за Олега.

— Ну, що ж тебе туди повело? Бажання зробити щось? Співчуття до людських страждань, прагнення полегшити їх?

— Хіба лікар може співчувати? — відповів питанням Олег. — Адже він тоді буде нервувати, не зробить операції.

— Ти помиляєшся, сину, — сказав якомога лагідніше, бо почував, що сердиться. Не за питання, а за те, що той поволікся нехай і за розумним, нехай і за дуже гарним, а все ж дівчиськом... — Лікар народжується з співчуття. А потім він стає совістю хворої душі. І нею ж лишається до кінця. Щоправда, й це співчуття іноді стає... Ну, як би тобі... уніформою. Скільки людей в молодості вибирає фах за блискучими бляшками і отак губить свої справжні покликання! Лікарська професія для багатьох теж є блискучою бляшкою. Але... Що ж. Дивися. Забороняти не буду.

Олег і Ліля пішли швидше.

— Твій батько — дуже розумний. Але зараз, здається мені, він трохи перебільшує. Кожну професію можна полюбити. — Ліля зітхнула, оглянулася назад. — Коли б тільки поступити. Ти знаєш, в мене в грудях все тремтить, коли згадую про екзамени. Звичайно, якби Прокіп Гордійович захотів... Директор інституту дуже й дуже поважає його. Навіть зобов'язаний йому. Твій батько операцію йому робив. Небезпечну, ризиковану. Одне його слово важить більше, ніж усі бали...

— Не захоче він, — втік від Лілі поглядом Олег. — Бо це й справді якось... Адже всі...

У Лілі на щоках спалахнули червоні півонії.

— Ти трішки не так... Ні, вірно ти... А тільки ж для великої мети можна один раз трішки-трішки... Тобто це не те, щоб... Розумієш, наші батьки — лікарі, і ми про медицину знаємо більше за інших. Та ще вступаємо — вдвох. Допомагатимемо одне одному.

— Я... спробую.

Ліля хотіла сказати ще щось, але Олег поспішив заговорити про інше.

— Відданий Маг вже витупує під балконом фрейлен Лю, — вказав на їхнього однокласника Магнія, котрий стояв біля будинку, картинно взявшись рукою в бока і підвівши догори лице. Одягнений Магній неохайно, але "ультра", з сумкою якогось неприродного, брудно-фіолетового кольору. Смоктав сигарету, спльовував через низенький штахет у крихітний палісадничок. Олександр Кіндратович побачивши таке, аж поблід на виду. Палісадничок — його омріяне царство. Він власноруч перекопав тверду, як камінь, землю, сам насипав клумби, засіяв квітами. Он як палахкотять під вечірнім багрянцем жовтогарячі чорнобривці. А під будинком, на їхній стороні, рівним рядком — соняшники. Соняшники в місті! Ніхто не пройде, не попестивши їх поглядом. Весь квартал знає, чий це квітник.

— Ти... ти і в кашу вдома плюєш? — заїкнувся з гніву Олександр Кіндратович.

— Маг, тікай, — прошепотів Олег. — Ти наплював на красу.

Маг оглянувся, підсмикнувши сумку, чкурнув за ріг будинку.

— Ну, що ти скажеш, — розводив над палісадником руки Білан. — Отакий негідник. Мавпа з торбою. В душі — сміття, за плечима — шанька. В ній вся його філософія. Все життя туди убгалося. Квітів — не знайдеш. Приймач, сигарети або й карти з жінками, яких хіба що на дикому пляжі побачиш.

— Коли б тільки в торбі все лихо. Він, либонь, чекає на дівчину. Говоритиме їй про любов, ще й вірші читатиме. Може, й квіти купить.

Холодів тривожний погляд перебіг на сина, шукав у ньому чогось, пестив і сварив. Не знати чому, але лише сьогодні Холод по-справжньому зрозумів, що син його вже виріс з дитячих літ. А з ним виросла й тривога, вона вже влилася з тією великою тривогою, котра щоразу охоплює суспіль всіх батьків, змушує дивуватись, шукати, радіти, проклинати. Старшому поколінню кожного разу доводиться розв'язувати одвічне питання, та ще й не так, як розв'язували їхні батьки. Власне, це не питання. Це один з акордів життя. Життя міняється, а з ним міняються й батьки і діти. Діти рідко коли бувають схожими на своїх рідних, як не схоже життя минуле на життя прийдешнє. Вони їх люблять, рівняються по них, але час накладає на них свої скарби. Покликання батьків — згладжувати лихі і полишати скарби добрі. Прокопові Гордійовичу здається, що в дні його молодості їх просто було легше розглядіти. Ті роки — мозолисті роки праці, чорні дні війни. Але ж і оцей молодик з торбою за плечима, і його син, і отой вісімнадцятилітній боєць, що загинув під Берліном, так і не взнавши ніколи, що таке поема й симфонія, гаразд затямивши тільки, що таке затвор і бруствер, зв'язані між собою

незримою ниткою. Кінець цієї нитки сховався, може, десь аж у минулій ері. І не протрух. Це єдине, що не трухлявіє в віках.

Холода пробудив від думок Біланів голос. Олександр Кіндратович вже впевнився, що його палісадник не зазнав шкоди, трохи заспокоївся.

— Ходімо до нас, пообідаємо, — запропонував він.

— Та я вже... Колись доведеться цистернами віддавати твоїй Тоні борщі та компоти.

— А мені тобі — цигарки ящиками. Вже, либонь, років десять своїх не купую, боюся "розпочати всерйоз". Олег, на гроші, купи нам якоїсь отрути.

Вони мешкали в одному будинку, в одному під'їзді: Білан — на четвертому поверсі, Холод — на третьому, під ним. їхні відділення теж посідали спільно один будинок, перша хірургія, котрою відав Білан, —два верхніх поверхи, друга — два нижніх. "Все життя ти по мені топчешся, — часом жартував Прокіп Гордійович. — А я поволеньки звик, навіть не намагаюся вивернутись".

Двері відчинила Тоня. Пропустивши до кімнати Холо" да, Олександр Кіндратович затримався в коридорі, буцім шукав щось у кишені плаща на гіллястім оленячім розі, прошепотів дружині на вухо:

— Не говори сьогодні про медицину. В Прокопа невдала операція. І вже вголос, переступивши поріг вітальні: — Ну, жінко, чим сьогодні годуватимеш голову? Ти вже постарайся, треба нам запобігти в нього ласки; це ж тобі не просто хірург, а голова. Голови, головні — люди сердиті.

— Мабуть, тому й сердиті, що головні, — повісив на ріжок дверей солом'яного капелюха Холод. — Є ще в нас людці, для котрих весь смисл

діяння — в оцих словах. Вони й повигадували їх: голова, головний. Поки є один головний, другого не буде. Он Тимофій каже, що він — головний двірник, бо немає над нього в лікарні вищого. Хоч, правда, немає й менших.

— Виходить, ти маленький культик?

— Від сьогодні.

В квартирі Біланів — тихо, затишно. Старі, чорного дерева, меблі, м'які килими, із смаком підібрані картини. У шафі, на столиках — красиві дрібнички, котрі уінтимню-ють життя і скрашують його. Той затишок ніби огортає за плечі, спонукає до розмов спокійних, розважливих. А на столі вже пляшка, в якій проти вікна відсвічують червоними боками перчини. Господиня розставляє тарілки, подає страви. Вона метка і водночас не метушлива. Рухи її м'які і ніби аж ритмічні. І в очах, в обличчі — теж лагідність. Вона, здається, дрімає в кожній складочці її квітчастого плаття. Прокіп Гордійович пам'ятає Тоню ще з юнацьких літ. Вдвох з Сашком вони часто навідували гуртожиток педінституту. Там жила Сашкова землячка, а в одній з нею кімнаті — Тоня. Навідували настирливо, приходили навіть тоді, коли знали, що вдома тільки Тоня. Втрьох:

Тоня, Прокіп, Сашко — ходили в кіно, до театру. А потім одного разу сталося так, що для Прокопа не вистачило квитка. Він приходив ще кілька разів, Тоня зустрічала його не то вибачальним, не то журним усміхом. Але третього квитка не стачило назавжди. Тоня не була вельми гарною, але чимось вабила до себе, розмовляти з нею було легко, а дивитись у карі, ледь зжмурені очі — хороше. Ті очі світились хорошою людською ласкою, лагідністю.

Коли Олександр одружувався з Тонею, вона сиділа на вечорі поміж них двох. Для одного — навіки близька, для другого — навіки далека, їй, як здалося Прокопові, було трішки сумно.

Може, на злість, а може, з самолюбства вибрав він, перший лікар курсу, кандидат в аспірантуру Прокіп Холод, вогненну красуню Ольгу. Це було о тій порі, коли Прокіп вперше побачив, як зацвітає сон і як плаче солодкими сльозами хмільна від весняних соків береза. Тої весни аабрунькувалося і його серце. Може, й його вела та ж сила, що квіти сон та березу, хоч Прокопові здавалося, ніби він кохає Ольгу. Пам'ятає, як вперше привів її на вечірку до актового залу. Там була Тоня, був Сашко. Ольжині черевички перестукотіли всі інші. Ольжині штучні коралі на вабливій мармурової білизни шиї пригасили справжні. Хлопці ходили біля неї роєм, гули, немов джмелі погожої днини. Навіть Сашко те й знай припрошував й до танцю. Тоня ж опустила голову і весь вечір не підводила її. Заздро їй стало? Шкода Прокопа?

А чого його жаліти? Він мужньо ніс на своїх плечах Ольжину красу і примхи. Певніше, не ніс, а на перших кілометрах подружнього шляху пожбурив до дідька.

Чи знав про його любов до Тоні Сашко? Чи знала Тоня? Либонь, Білан просто гадав, що Прокіп ходив з ним і Тонею від нудьги або ж з невеликого захоплення, котре втопилося в веселій весільній музиці. Тоня ж... Прокіп певен — Тоня здогадувалась про все. Жінки ловлять порухи душі чуттями.

Все те поросло густою травою. І він тільки іноді, в спогаді, бачить білий щирець, бачить давні дні.

Їсти не хотілося. Холод не клав виделки, тільки щоб не образити господарів. Олександр Кіндратович помітив те, наповнив чарки.

— Може, і йому крапельку? — вказав поглядом на Олега.

— Він ще не куштував. А може, десь там, — хитнув головою вбік.

— Ну, Олег не такий, як оті, що в квітники цвіркають, — повів Холода розмовою на вулицю Білан. Згадка про недавню подію знову звузила злістю його очі. — Ще ж отаке: обскубане, в галанцях. І ти правду кажеш: ще говоритиме про любов, цілуватиметься.

Антоніна Михайлівна повела очима на дітей, але Олександр Кіндратович вдав, буцім не розуміє.

— В трамваї або ще десь, — казав далі. — Я оце нещодавно бачив: двоє отаких лизалося на площі, на виду у всіх. Тьху, гидота.

— А якщо по-справжньому кохає, — Олег здвигнув бровами, густо почервонів. — У нас у школі диспут був... І штани... Тепер такі у всіх, навіть у артистів.

Прокіп Гордійович пильним поглядом видивився на сина. Вперше той заговорив про любов, та ще й отак.

— Якщо вже на виду — то кохає не по-справжньому. А штани... Мода, сину, смикала за холоші моїх штанів за мій вік разів зо три. От пам'ятаю черевики... Колись у селах чоботарі шили тільки гостроносі. Міські джигуни брали за них нашого брата на висміхи. Просто тут треба, щоб не тільки гарно, а й зручно, практично.

— Ти гадаєш, за кого вони нас мають? — хитро примружився Олександр Кіндратович, радий, що розмова побігла такою стежкою. — За печерних жителів. Я чув, один отакий, як оце сьогодні, казав батькові: "Ти, пахан, темний, мов антрацит". Отака їхня філософія: віджили, відстали.

— Ну, ви — вчені. — Олег кришив на кашу виделкою котлету, мішав з макаронами. — Але ж декотрі не розуміють... Хіба не нам летіти на Венеру, не нам обчислювати криву ракети. Тобто я не за себе...

— А певно, — перепинив Холод. Суперечка потягнула у вир і його. Він говорив запально і водночас не квапливо. Відчувалася багаторічна звичка викладача. — Але якщо виходити з цього, то ви повинні заздалегідь примиритися з тим, що ваші діти назовуть вас дурнями. Вони полетять на Сатурн, Уран, а може, й далі. Насправді ж... Дикун, котрий вперше доміркувався висікти іскру з каменя, такий же геніальний, як і винахідник ракети. Справа тільки, так би мовити, в сходинках, в загальному рівні людських знань. Тобто в тім, який здобули всі разом. Знань і рівня життя. Себто скільки коштує кілограм хліба й картоплі. Так от... Коли б сучасний творець ракети розрахував і збудував її, але не знав, що в світі є вогонь, він би поволік свою ракету на прийомний пункт металолому. Просто він мав попередників, котрі не дали згаснути іскрі отого дикуна. Кресало, запальничка, магнето, сопло ракетного двигуна... Отож і виходить, що дикун теж створив оцю ракету. А поміж ним і сучасним Головним конструктором, опріч Архімеда і Ціолковського, ще стоять Дедал та Ікар, килим-літак, суспільна мрія людства. І мудрі люди в майбутньому не забудуть і Головного конструктора і килима-літака.

Холод не боявся, що син не зрозуміє його. Дома вони часто ведуть словесні герці. Це син зрозуміє. А от чи зрозуміє інше?.. Та й говорив так Олег вперше. Професорові здалося, що й не з своїх думок.

— Нам, коли хочуть нас налаяти, — впала в розмову Ліля, —кажуть: ви не бачили смаленого вовка. Чи знаєте, мовляв, що таке голод, що таке бомбардування? Неначе це заслуга тих, котрі знають.

— Це ти, Лілю, правильно, — пристав на її слова Прокіп Гордійович. Але одразу ж і заперечив. — Ти випустила ще одне—працю. Чи відомо вам, що таке праця? Ще ні. І це таки не ваша провина. Але вам треба прагнути пізнати. Дикун працював, бо він помер би з голоду. Кріпак теж. А для нас праця: щоб заробити на життя і щоб не виродитись духовно. Праця — це один з суспільних запобіжників, так само, як пошана до старості, як приховування од сторонніх своїх почуттів. Розумієш, це так... — Але думка його прямувала до іншого. В подиві помітив, що моралізує, а

не сперечається. — ...Ніби потреба нам, дідам, поговорити і повчити вас, — скінчив словесне коло.

Вони вже пообідали. Холод подякував господарям, дістав цигарки, прочинив двері на балкон. Одразу ж слідом за ним шмигнув туди і Олег. Певно, він давно шукав нагоди побути наодинці з батьком. Якусь хвилю стояли мовчки. Ген, за далекими дахами, ще догоряв обкурений сивими приміськими димами багрянець, а тут, під балконом, вже зовсім затемрілось, машини, що бралися по бру-кованому підгір'ю, вже увімкнули сигнальні вогні.

— Тат... — діткнувся рукою батькового ліктя Олег. — Дай три карбованці.

— Три? Навіщо.

— Книжку хочу... "Життя в мовчанні". Про океан. І в кіно підемо. Морозиво... Мені вже просто незручно. Все інші частують.

Холод дістав гроші. Але син не поспішав шаснути з ними на вулицю.

— Тат... Я хотів тобі сказати... Сьогодні до мене приходив Вітя з колишнього нашого десятого "А". Його батько стоїть в черзі на машину, але хоче виписатись, не вистачає грошей. То, може, ми... Наша "Побєда" от-от розсиплеться вдрузки.

— Ти, мабуть, знайшов акредитив на чотири тисячі карбованців? — мовив Прокіп Гордійович, все так само не повертаючи голови.

— Ну, хіба в нас... — І раптом: — Тату, куди ти діваєш гроші?

— Програю в карти.

Олег зачекав ще хвилину, але, зрозумівши, що батько більше не скаже нічого, прочинив двері. Він притримав їх — на балкон, з стільцями в руках, пройшов Олександр Кіндратович.

— Якась тут причина мусить бути, — мовив Білан, підсовуючи Холодові стільця. За довгі роки вони звикли в'язати розмови прикро, без вступів. — Не розчовпаю я, чи теперішня молодь надто поволі дорослішає, чи зістарюється завчасу. Не бачу я зав'язі, один пустоцвіт. Але диво, цвіт не зав'язується, коли його обпалить блискавиця. А які блискавиці палили їх?

Він говорив, швидко копирсаючи паличкою, переколупу-ючи землю в ящику з виноградом, котрий повився по дротинах аж до горішнього балкона.

— Ти знаєш, я чоловік поміркований. І однак не можу спокійно дивитись на велерозумних, тупих, з прилиплою до слинявих губів сигаретою жевжиків. Весь світ у них зводиться до "скільки доларів?", "що ставиш?", "а Люська?..". Я розумію: є й такі—з молотком, з книжкою. Але їх не бачиш, — на світло летить тля. Вона пролазить у мистецтво, бо й там "долар", прилипає до науки, до літератури. Скажу тобі: коли б у моїй волі... І от тут я не знаю: лупцювати їх різками, читати їм лекції?

— І всі ми не знаємо, — відказав Холод. — І ніхто ніколи не знав. Ми бачимо лише полюси: неробство і працю. Я думав... Батьки завжди думають. Бо їм хочеться, щоб їхні діти були кращими. Навіть за них. Може, й це... Над нинішнім поколінням висить атомна бомба. А воно не знає, що таке й проста. Часом свідомо, а часом несвідомо звинувачує в чомусь батьків. Воно — ті, про кого ти кажеш. Вони не хочуть бачити, що ще було життя, була кров, були мозолі. З цих гірких мозолів ми вигодували і їх.

"І завжди живий трепет багрянцю над головою, —мовив думкою, бо не вмів уголос казати високих слів. — Над нами... Над вами... Ви щоднини

бачите його: в червонім кутку школи, на демонстрації, над будинком у свята. Може, тільки для декого з вас він дуже звичайний. Бо не ховали його за пазухою, не підхоплювали, продірявленого кулями, в бою з рук пораненого політрука, не цілували в смертельній присязі побратимам біля партизанського вогнища. Він дорожчий, коли побував біля серця. Тоді — стає часточкою власного життя. Але він такий же дорогий, коли прив'язаний до свіжоструганого держака на вершечку щойно закінченої будови, на шахтнім копрі, над фермою. Він один — і там, і тут... І це треба відчути. Кров батьків, з якої віткано його полотнище, це й ваша кров. Вона передана вам у спадок. Чи зрозумієш ти це, синку?"

— Проте багато з них побачили в лице правду, — докінчив Холод уголос. Він поцмакав згаслу цигарку, припалив її. — Пройшов великий дощ, ростуть молоді гриби.

— То вони можуть зчервивіти.

— Все залежатиме від того, якою буде погода, — роздавав у вазоні на прикрість Біланові цигарку Холод. — піду я.

Білани запрошували його залишитись на каву, але він відмовився. Хоч знав, що його чекає вдома. Цигарковий дим, самотність, нудьга. Але йому не хотілося псувати своїм смутком чужої радості.

Відтоді, як Холода залишила дружина, вони жили вдвох я сином. Спочатку в них була домашня робітниця. Та кілька років тому дівчина вийшла заміж, виїхала, і тепер такого-сякого хатнього порядку доглядала в них тітка Оксеня, двірничиха.

Кабінет у професора — невеликий і незатишний: кімната вузька, довга. Стіл, канапа, три книжкові шафи — всі меблі. Книжки й на шафах, і на підлозі.

Прокіп Гордійович сів до столу, кружляв думкою навколо рядків, що написав учора, але вона волоклася мляво, розпливалася. Тоді вимкнув світло і сів на канапу. В темряві почувалось йому затишніше. Однак він не встиг навіть оговтатись у ній. Його покликав деренчливий телефонний дзвінок.

— Не спите, Гордійовичу? — гудів у трубці басовитий голос Тимофія Шаха. — Хотів прийти до вас, шашки посовати, та приїхали до мого напарника гості, і я заступив його на діжурстві. Ви самі вдома? Мабуть, оце... Я ж вас знаю...

Тимофієва мова урвалась раптово, мабуть, відключили телефон. Прокіп Гордійович повісив трубку. Ніби нічого й не сказав чоловік, а в душі ледь-ледь, на одну краплиночку відтало. Холод закурив, знову сів на канапу. Тиша. Тільки чути, як десь за стіною схлипує піаніно, а за вікном гомонить місто. Десь у тому гомоні і Олегів голос. І прикро професорові, що син і сьогодні не залишився вдома. Олег зараз там, на вулиці. З якогось часу, — Прокіп Гордійович навіть собі в тому не признається, — він став боятися вулиці. Боятися, коли вона забирає до себе його сина.

Вулиця... Вона моргає червоними бровами кінореклам, мружиться вітринами книжкових магазинів, посміхається нахабними очима легковажних дівчат та вусатих молодиків, гримить пневматичними молотками по асфальтовій корі. І хто зна, що знаходить більше відлуння в довірливім серці. Міська вулиця ховає дитину від батьківських очей, і батьки ніколи напевне не можуть сказати, читає її недорослий житель цієї миті в бібліотеці книгу чи торгує футбольними квитками під ворітьми стадіону. Вулиця — це величезне осібне життя, це цікава, одмінна од інших, часом сувора, часом легковажна навчателька. Вулиця до заводу, до пивниці, до інституту, до танцмайданчика. Ні, вона поки що — не завжди спільниця батьків. І батьки мусять колись доміркуватися, як повернути її собі в поміч.

В селі вулиця завше перед вікнами — очима хат. Прокіп Гордійович пам'ятає вузеньку, стиснену тинами вулицю свого дитинства. Жорстоку вулицю. Спогад про неї прикипів до серця струпом. Йому навіть не довелося ліпити на ній з піску кавунів і гилити цурку. Він ганяв по ній корів на пастівник і з пастівника, возив у поле гній, гальмуючи на крутім узвозі березовим обаполом, втікав на неї від сварливої господині.

йому сповнилось сім років, коли його і трьох братів стали в селі називати Холодовими сиротами. Найстарший на той час служив у багатого господаря, дядька Клима, чоловіка доброго, лагідного. Брат перейшов до іншого, Гадючки, а Прокопа віддав на своє місце. Дядько Клим таки жалів хлопця, навіть сварив жінку, коли бачив, що та споряджає йому в поле голодну торбу. А потім... Потім брати послали його до школи. "Нехай хоч один з нас знатиме грамоту". Вони перейняли на себе частку Прокопової праці на його школярські й студентські роки. Найбільшою мрією Прокопа-студента, його обітницею було віддячити братам. Але Прокіп так і не сповнив своєї мрії. Не встиг сповнити її. І зараз, коли згадує братів, котрі позначили своїми могилами героїчний шлях із Сходу на Захід, йому здається, ніби він несе перед ними провину.

Ще довго того вечора брів Холод по життєвій ниві. А вона була геть у бурчаках, корчовинні, поросла будяччям і тернами.

Професор не помітив, як велика стрілка годинника прибрела до дванадцяти, як впало за прочиненим вікном нічне безгоміння. В тому безгомінні, в тиші гойдалися поодинокі сплески трамвайних дзвінків, гаснули. Десь далеко нервово скрикнув паровоз і теж умовк.

Клацнув у замку ключ, скрипнули двері. Видіння щезли, мовби й не було їх зовсім.

— Ох, і їсти хочеться, собаку б з'їв, —гукнув з порога Олег, радий, що батько не спить.

— Собаки поки що нема, є смажена качка. Чому так пізно? — розправив натомлені плечі, пройшов слідом за сином на кухню професор. "От Олег вже приходить з гу-лів, — подумав здивовано. — І коли він виріс? Ще ніби вчора бігав у куцих штанцях. От тобі й круговерть

життя".

— Так де ж ти блукав? — повторив запитання.

— Ми всі, ті, хто з нашого класу, в сквері зібралися. Хто куди подав документи, де який конкурс... Не згляділись, як і дванадцять. — Хлопець розривав руками м'ясо, поглядав скоса на батька.

Прокіп Гордійович бачив, що син хоче щось сказати, але назустріч його словам не поспішав. Він не сварив сина й за пізній прихід додому. Холод взагалі намагався не надокучати йому мораллю, багато чого пробачав. Пробачав за правдивість. Ще жодного разу син не поступився правдою перед власними дрібними життєвими вигодами.

— Тату, ти багато зробив за свій вік операцій? — якось

непевно мовив Олег.

Батька здивувало і навіть трохи спантеличило таке запитання.

— Чи багато? Не рахував. Хіба що приблизно...

— Ти й директора інституту оперував? — запитував Олег далі, не чекаючи на відповідь.

— Ну...

— І він... тобто поважає тебе?

Олег схилився над сковорідкою, буцім розглядав щось

на ній.

— Я його поважаю, то, либонь, і він мене, — знизав плечима батько. — А що?

В непевну мовчанку втислося цокання годинника з кабінету, теж якесь несміливе.

— Та... Кажуть, на екзаменах ріжуть, навіть коли відповіси на всі запитання. Може... Щоб, якщо на всі запитання... Тобто не я, а Ліля...

Під батьковим здивованим і трохи іронічним поглядом син затнувся, зіщулився. Він навіть втягнув у плечі голову, неначе чекав удару.

Але удару не сталося. Професор повернувся і, широко ступаючи, пішов з кухні. Причинивши за собою двері, довго міряв з кутка в куток кабінет. Глибока затяжка — вісім кроків у один кінець, знову затяжка — вісім в протилежний. Спалахнуло за гофрованим склом дверей в сусідній кімнаті світло, але незабаром і згасло. Олег ліг спати.

"От перша неправда, — подумав прикро. — Хоч і не з розрахунку, не для власної користі... То й що? Хіба це виправдання... Чекай, — зблиснув інший здогад. — В інституті можуть і так, без прохання. Кому не відомо там прізвище?"

Медичний інститут мав дослідною базою їхню лікарню. І він, і інші професори лікарні вели викладацьку роботу.

Хвилину повагавшись. Холод підійшов до телефону, зняв з важеля трубку. Прокіп Гордійович знав, що Скирда, директор інституту, має звичку працювати вночі.

— Степане Митрофановичу? — покликав, зачувши коротке, невдоволене "слухаю". — Не спиш? Ти тільки не здивуй. Це Холод... Ні, ні, не в лікарських... Мій син поступає в інститут... До нас. Він і Біланова. То щоб... Ні, навпаки. Ніяких полегшень. Поступить — нехай, не поступить— теж не зле... Так. І не збирався. Біланова? Мені здається, дівчина розсудлива, йде туди за серцем. А там — хто його знає... От і добре. Все гаразд... Лягаю спати.

Однотонне гуділа трубка, але професор ще довго не вішав її. Йому аж жарко стало по цій розмові.

От ще одна грань, по котрій пройшов сьогодні. Але пройшов рівно і не почував ні болю, ні каяття. Хоч... Звідки знати. Іноді вони приходять значно пізніше. Найменша подряпина може прокинутись лютою хворобою.

Те, що рана, котру нанесло йому життя сьогодні в клініці, не мине без сліду — напевне. А подряпина... Ну, це Вже буде видно.

Він повісив трубку на важіль.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Телефон торохтів, аж луна жахалася по кімнаті. Оці настінні коробки-телефони — мають щось від сварливих жінок. Лементують, коли заманеться їм, а якшо ж потрібно поговорити тобі, вони уперто німують. Прокіп Гордійович відкинув простирадло, почалапав босими ногами в дальній кут кабінету.

Дзвонив Білан.

— Спиш? Вилежуєшся. А мене в п'ять розбуркали. Спасибі за статтю. За яку? Ти ще, мабуть, не прочумався. За ту, що ви з кореспондентом... В сьогоднішнім номері. Ще не дивився? Хороша стаття, може, тільки отого,

про село не треба було. Мабуть, незабаром я вас таки турну з гори. А як себе на новій посаді головою почуваєш? Ще не почуваєш? Час би, сьогодні, здається, півмісяця, так би мовити, канікулярний термін...

— Твоя правда. Думаю об'їхати клініки, — нарешті втиснувся в Біланову мову Прокіп Гордійович. — Може, з тебе почати? Ти не заперечуєш?

— Чого ж, приходь. В мене сьогодні операційний день. Сам ворожитиму. Ворожіння складненьке. Тяжчий випадок, ніж отой... Ну, всіх гараздів.

Прокіп Гордійович просто так, в трусах і майці, почалапав у коридор. Прислухався, чи немає нікого на площадці сходів, і, вхопивши на цвяшку ключа, вигулькнув за двері, до поштової скриньки. За хвилину він уже сидів по-турецькому в ліжку, тримаючи на колінах газету. Ось і стаття. "Ми довірили йому наші серця". В центральній газеті. Під нею аж три підписи: директора лікарні, його і ще чийсь, не відомий йому. В статті розповідалося про новий метод операцій на серці члена-кореспондента медичних наук, депутата Верховної Ради республіки професора Білана. На чотирьох газетних колонках списано коротко все життя Олександра Кіндратовича. Детально ж — лише про операції на серці: думки колег, розповіді хворих; далі—широкий промінь в майбутнє, і, вже як висновок: в республіці народився ще один центр сердечної хірургії. В кінці, натяком, про лабораторну роботу професора. Либонь, там він теж стоїть на рубежі великого відкриття.

Тільки тепер Прокіп Гордійович пригадав обличчя, котре стояло за третім підписом. Так, приходив до нього чоловік. Він навіть не відрекомендувався кореспондентом. Сказав — "з писучої братії". Розпитував Прокопа Гордійо-вича за Сашкове дитинство, студентську кімнату, про їхню дружбу. Власне, все в статті — ніби й правда. Сашко віддавна плекає мрію про свій інститут. За тим жартом — "Турну вас, посяду гору" — його справжні сподівання. Він хоче, щоб йому віддали під інститут будинок над урвищем, де тепер містяться хірургічні відділення. І

відкриття... Мрію про нього колись вони виношували вдвох. Плекали, ростили. Та й хто з лікарів нашого віку хоч у сні не звершив її. Вбити страшну, невідворотну хворобу, що косить людей, мов траву. Хворобу, якої не віідно, яка без пітьми. Тоді їм здалося: вони здерли з неї маскувальну сітку, побачили її. Та по якомусь часові Прокіп Гордіиович упевнився, — вхопили лише її тінь. І Сашко, і він стріляли наосліп. Змінювали структурну формулу речовини, вводили натомість одного елемента інший і випробовували нову сполуку на тваринах. Згодом Холод довідався, що так чинять не самі вони, в такий спосіб шукають цілі інститути. І ніхто не знає достеменно природи хвороби, її таємничої схованки. Тоді він поклав край пошукам. Робив інше, хоч і не раз вертався думкою до їхньої спільної роботи, читав усе, написане і видрукуване про хворобу. Холод знав: Білан не відступився назовсім, він працював наскоками: розчаровувався, кидав, брався знову. Іноді Олександр на довгий час замикав ту лабораторію. Але ось уже поспіль три роки хоч на кілька хвилин у крайньому підвальному вікні засвічується лампа денного світла. Може, він знайшов щось нове? Отож і про це в статті справедливо. Однак у Прокопа Гордійовича в грудях не відтавала до кінця крижина невдоволення. "Чи не заздрість це говорить у тобі?"— запитав себе зненацька. Поспіхом підняв газету, яку допіру кинув на підлогу, поклав на стіл. Ще раз поглянув на неї і приклав зверху журналами та книгами. Одразу ж і посміхнувся. "Мабуть, отак, — подумав, — втікає від звабливого місця злодій".

За півгодини Холод виходив з квартири. Чисто виголений, в охайнім світло-сірім костюмі, білім капроновім капелюсі. В дверях під'їзду мало не зіткнувся з двома чоловіками, котрі уважно розглядали табличку над входом.

— О! — гукнув один, у пропаленім на грудях светрі, поправляючи під пахвою замотану в ганчірку пилку. — Здрастуйте. А ми вас шукаємо. Вже й там були, і там, — вказав пучкою на сусідні парадні. — Пам'ятаю, що три, а чи двадцять три, чи тридцять три...

— Чому ж тут шукаєте, а не в лікарні? —Прокіп Гордійович пригадує обох: він оперував їх кілька тижнів тому. Але чого вони прийшли додому?..

— Та ви ж казали — паркан...

— Паркан? — вже вдруге сьогодні здивувався Холод. —Який паркан?

— Ми й самі оце... Ніби городська кватиря... — Говорив тільки той, що з пилкою. Другий, чорний, низенький, мов запечений корж, чоловічок стояв поруч нього і побожними очима дивився на професора. — Гвіздків ми своїх принесли...

Тесля ще раз оглянувся. Він таки справді був вельми здивований. Адже пам'ятав усе добре, хоч і лежав на операційному столі. Тяжко йому було. Ох, як тяжко. Не ста-чало дихання, туманіла наморочилась голова. І страх гадюкою звивався по серці. Але тесля чув. Чув усе. Професор запитував когось, хто вчора їздив на Поділ, чи виконав його замовлення, чи купив гвіздків. І той відказав — забув. Професор сердився, буркотів, адже він давно збирався поремонтувати паркан біля садиби. А зараз у нього на столі — Тихін. Він, кажуть, гарний тесля. За тиждень випишеться з лікарні і перемонтує паркан. Хіба, може, не захоче... Отоді Тихін вперше повірив, що житиме. А не захоче? Та як то не захоче! Йому б тільки встати, а він би тоді хоч і всю лікарню парканом обгородив. В післяопераційній палаті Тихін розгомонівся з Іваном: Іван теж тесля. Професор, коли оперував його, теж говорив про огорожу. Мабуть, паркан у нього справді великий, роботи стане на двох. А ще за день принесли в палату зварника, цей збирався зварювати професорові моторного човна. А потім, мабуть, за клопотами професор забув згодити теслів. А може, так і не дістав гвіздків.

— Так ми з своїми гвіздками...

Але Іван вже збагнув усе. Він бачив, як покусував нижню губу професор,-вловив хитрі смішинки в куточках його очей і смикнув Тихона за рукав.

— Ходімо. В голові в нас гвіздки. Пробачте, Прокопе Гордійовичу, ми не гвіздки... Пам'ять гарну про вас... Спасибі.

Теслі пішли. Ще довго оглядалися. Аж ген, за кіоском, розреготалися.

Холодові теж смішно і водночас легко, ніби знайшов щось, чого й не сподівався знайти, ніби зробив відкриття, над яким мучився довго.

І, мабуть, від того ранок сміявся йому, мов сонячний зайчик безжурній дитині. Плескали в зелені долоні каштани, тополі спиналися навшпиньки — котра вища. Двірники вже змили з асфальту вчорашні сліди, та пішоходи поспішали веселими вулицями, карбували нові. І все — умитий ранок, каштановий передзвін, сонячні зайчики на вітринах — сповнило Холода ніжністю, що йому жагуче захотілося зробити щось таке, в чому б він розчинився весь, без решти. І водночас — думка про те, що хоч і легко змитисліди людей, але люди прийдуть знову і знову полишать їх. Холод аж осміхнувся своїй сентиментальності. А може, й не сентиментальність це? Прокопу Гордійовичу здається, що він прожив дивне, незбагненне життя. Певніше, не одне життя, а двоє. Щось велике, радісне, не знане раніше відкрилося йому враз, відкрилося пізно, коли вже одірвав від календаря життя більше тридцяти новорічних листочків. Оце нове ввійшло в нього і працею, і вірою в себе, і шумом лісу, і співом соловейка. Увійшло і залишилося. От соловейко... Скільки він переслухав їх за дитячих літ! А не чув жодного. Може, то суворе життя так порубцювало душу, що її не торкався той спів. І навіть пізніше, в пору кохання, тільки вдавав, що слухає його.

Тепер же... Кожного весняного вечора він виходить в садок біля лікарні і стоїть там довгими годинами. Соловей б'є піснею по не відчутній

раніше струні в душі. Прокіп Гордійович навіть не знав, що вона в нього є, та струна, не знав, що має такий скарб. І як не дивуватися цій пташці? Сіренькій, непримітній. Схожій на маленьку, як ми її звемо, звичайну людину. Звідки видобуває такі звуки! Що кличе її? Певно ж, кличе щось велике, всесильне, красиве. Могла ж дрімати десь у кущах або набивати живіт всілякими комашками та черв'яками. Як деякі... птахи... І люди. А вона — співає. Але лишилося в ньому щось і від того, колишнього, Холода; мабуть, поклали на душу карб і всі злигодні дитячого та воєнного життя, бо був у глибині її ще й трішки скептиком.

Ось уже дорога береться під гору. Професор пішов не навпрошки, а звивистим, далеким узвозом. Тут місто і село сплелися в міцні обійми. Тихі садки, хатки під бляшаними покрівлями, і навіть буслове гніздо на старому колесі на осокорі. Тільки вже колесо не з воза, — автомобільне, і заводські гудки врівень з ним, і пальці телеантен. Може, тому професору найбільше й подобається це місце. І діти тут бавляться на вулиці, як у селі. Ось вони обліпили колоду, неначе горобенята з гнізда, зазирають через паркан. Він високий, і ворота оббиті бляхою. Неначе фортеця. Мабуть, нечасто туди заходять люди. Що ж там побачили діти? Он вони відбігли... Цікаво.

Холод теж ступив на колоду, вхопився за верхні дошки паркана. І враз... Гаряче, боляче оперезало щось його по руках. З несподіванки він ледве не впав навзнаки, стрибнув на землю, і тільки поминувши два чи три двори, зупинився. Аж тоді оглянувся. За парканом капловушилася стара заяча шапка, блищали злі очиці.

— Я покажу, де вони спіють. Я покажу, — шамотів старечий голос.

Прокіп Гордійович поглянув на руки, на яких вже понабігали червоненькі пухирці, і зрозумів усе — кропива. "Став жертвою чужого зазіхання на приватну власність".

Хлопчики реготали, аж по землі повзали...

Прокіп Гордійович поправив капелюха, нахмурив грізно брови, та враз не витримав, засміявся й собі.

Регіт позад нього не вщухав, доки він не завернув за дальній ріг вулиці. Хлопчаки забавлялись безплатним атракціоном.

Ось вже й кінець узвозу. Холод зупинився, щоб віддихатись. Звідси видно все місто. Щедро залите сонцем, закучерявлене садами, воно ніби дихає одними велетенськими грудьми. Десь поза твоєю волею думка розкрилюється, лине над ним. І здається, що розкинь руки, відштовхнись, то й сам легко перелетиш аж ген на золоту софіївську баню.

Поруч з цим, на якому стоїть він, ще горб. Кажуть, з того горба завойовники дивились на Київ, перш ніж грабувати місто. Звідти вони кидали погрози, бойові поклики до свого війська. Щоправда, Київ знає й інших войовників, тих, які вповзали тихо, мов чума. Ці зазіхали на більші скарби, намагалися пограбувати мову, пісню, дитячу колиску.

Горби одвічні... Й скарби ці одвічні... Прокопу Гордійовичу здається, що й він одвіку ходить по цих горбах, що він ще не звершив того, що судилося йому, судилося його люду.

Професор на хвилину зайшов до себе і, запитавши чергового лікаря, чи нічого не трапилося, піднявся на поверх вище. Олександр Кіндратович був уже в операційній. Треба було спочатку поговорити з ним, але чи варт турбувати його. Оці останні хвилини перед операцією... В житті людини вони важать найбільше. Останні хвилини перед битвою, останні хвилини перед стартом, останні хвилини перед пуском гідростанції. Холод завжди волів побути в ці хвилини на самоті. Ще раз обдумати план операції, пригадати подібні випадки. Зібрати, зсотати в одне увагу, волю. І отак перед кожною операцією. Комусь, може, це й дивно? Він і сам заздрив тим, для кого операція — просто чергова година праці...

Підкликавши завідуючого, пішли по відділенню. Той ішов попереду, завбачливо відчиняв дпері; високий, худий, він гнувся, немов лозина під вітром. Холод аж осміхнувся в думці. Адже пам'ятав, як стримано вітався той раніше. Отаку, подумав, має силу в людській уяві посада. Кілька слів перед прізвищем, табличка на дверях здатні знести людину до хмар або втопити в багнюку.

Відправний пункт ревізійної подорожі, як і звичайно, — прийомне відділення. Саме там розпочинається боротьба. Боротьба в серці людини. Люта, нещадна. Там чатують на хворого двоє: Віра і Зневіра. "Не наш", — карбує, як присуд, слова Зневіра. "Наш, паш, ми швидко вилікуємо його", — рішуче відповідає Віра. Хворий одразу бачить, хто з них дужчий. І вже з тією вирушає в мандри.

Холод, не вибираючи, взяв з стосика історію хвороби. Першу, яка трапила. Звичайно, це лише папірець. Але це й дисертація, по якій видно, на що здатний дисертант, це повість людського життя, а від того, як її поведено від перших сторінок, важить і те, як скінчиться вона. Приймаючи на роботу лікаря. Холод обов'язково, ніби так, випадково, мовляв, — усі зараз зайняті, — дає заповнити історію хвороби. Ця повість — часто трагічна — ніким не прочитана. Підпишуть її внизу автори — лікарі, здадуть у архів. Лежатиме вона в архіві довгих двадцять п'ять років, забута, нікому не потрібна. А десь там, у житті, ще довго блукатиме по хаті пам'ять про людину, людина говоритиме, сідатиме за робочий стіл, пеститиме по голівці своїх дітей.

Розпочавши цю повість, лікар мусить віддати її героєві своє серце, щоб ця повість не мала трагічного кінця.

..."Ніс. З правої ніздрі — кровотеча. Ліва ніздря... Колись була травма носа... Вже зроблено припікання азотнокислим сріблом..."

Професор читав, хотів уявити людину й не міг. Мабуть, від того прокинулось колюче невдоволення, потирав долонею підборіддя, глухо

покашлював. За спиною, затамувавши подих, стояв помічник чергового хірурга, молодий хлопець з чепурним обличчям. Прокіп Гордійович підвівся з стільця.

— Перший діагноз мусить ставити черговий хірург. І, до речі, хворий — це не тільки ніс. Це — людина. В яку палату його покладено? В сьому? Ходімо.

В сьомій палаті, окрім цього хворого, ще четверо. Двоє з них — вже третій день. І ще жодного не навідав лікар, який має лікувати хворого далі.

— Чому? — Холод запитав уже за дверима. Завідуючий відділенням дивився на нього запобігливими, втомленими очима.

— Збираємо аналізи...

— Але ви полишили людей наодинці з своїми страхами і болями. Ви віддали їх хворобам.

Професор ішов по відділенню, і невдоволення росло. В палатах зустрічали його глухота, в'ялість і втома. Всілякі недогляди, дрібниці. Але він знав, скільки вони важать. Дерево, яке не в змозі розхитати найбільша буря, легко відточує шашіль. "Дуже вже вони користають Сашкову доброту. Сашкові треба на якийсь час покласти скальпеля і взяти батіг".

— А що це? — зупинився навпроти темного кутка, вказав на величезну картонну паку.

— Апарат. Цей, як його... Бюлау, основного обміну. Розпакували, покрутили і... — завідуючий зробив рух, ніби вкладав пакунка.

Холод не розпитував, чого Бюлау тут. Апарат цей — надзвичайно дорогий, але й вельми складний. Професор пригадав, як морокував над його освоєнням. Клопотався з місяць.

Він іщов далі, але думка його ще довго лишалася там, біля апарата.

Допіру він зіткнувся лице в лице з найбільшим лихом сучасної медицини. Всього людства. Оце його справжній глухий кут. Засоби протилюдські ростуть в кілька разів швидше, ніж ті, що служать людям. Житній колосок проростає, як проростав двадцять віків тому. Щоправда, він посів з своїми братами більші площі, але сила, яка його спопеляє, сучасна руйнівна сила зростає день від дня в сотні, в тисячі разів.

Людина сьогодні натискає своєю могутньою рукою на важелі і кнопки приладів, що керують найскладнішими апаратами за тисячі кілометрів, але водночас вона дуже часто не має на кисневім балоні в лікарні звичайного штуцера, котрими регулюють подачу повітря продавці газова-ної води на вулицях. Холод пригадує, як йому довелося на лікарняній койці вмовляти одного з директорів заводів, щоб поставили в його відділенні штуцери. В цьому глухому куті в медицині є й своє найтемніше місце. Лікарі не в спромозі оволодіти тим, що є. Приспів час внести зміни і в навчальний процес, їх треба вчити практичної фізики, механіки, основ конструювання. Але їхня професія й так

складна. Досконало можна вивчити лише одну галузь. І от — знову протиріччя. Заглиблюючись, ми вузько спеціалізуємось, подрібнюємо наші знання. Так, нам і треба глибше врізатися нашою спеціальністю, але ми часто похлинаємось від того, що захоплюємо тільки один, тонюсінький вертикальний пласт, — що нам бракує інших знань. Коли ми йдемо тільки в глибину, то дрібніємо й духовно. Леонардо і Коперник, люди непокраяних душ, осягали все. Але хіба можна осягти все тепер? Звичайно ж, ні. Тому й мусять прийти лікарям у поміч сучасні електроніка, кібернетика, механіка. Вони вже йдуть, але ж вельми дрібні поки що їхні кроки.

Отак розмірковуючи, плутаючи думками. Холод прочинив двері передопераційної. Поглянув у внутрішнє вікно і пішов далі, ступаючи на носки. Думки шугнули пріч, немов розбилися о скам'янілі обличчя. Сьогодні в операційній, окрім тих, що біля столу, ще чоловік десять в лікарських халатах. Це вперше Білан запросив на операцію колег. До цього оперував за зачиненими дверима.

В Олександра Кіндратовича чоло і лисина рясно зрошені краплинами поту. Піт заливає очі, і сестра витирає його хусточкою. Рухи в Білана — поривні, швидкі, в очах—вогненна напруга. Він, коли оперує, взагалі неначе перероджується. На обличчі з'являється вольовитість, голос гримить металевим дзвоном. Професор квапить асистентів, люто сварить операційну сестру, тримає на напнутих невидимих віжках весь персонал операційної.

Але сьогодні... Що це з ним? Холод бачив: нервово тремтіли Біланові руки. Рухи їх непевні. Ось знову... Холоду здалося, мовби ніж пройшов по його власному серцю. Воно стиснулось, відтак безголосо скрикнуло на всю операційну.

— Осушіть... Голку... — Білан зроняв слова коротко, крізь стиснуті зуби.

Великою силою Холод розчавив у собі крик. Олександр знає сам. Мусить знати! Мовчати!

Сухо, погрозливо клацали вмикачі. Беззвучно падали в пробірці апарата червоні крапельки. Шалено металася по екрану світла крива людського життя. Червоний спалах. Ще спалах. Іскра. Темінь.

— Все, — голосне, злякане, з дна душі.

Це промовив лікар, котрий стояв поруч Прокопа Гордійовича. Холод міцно взяв його за руку вище ліктя, видихнув шепіт у саме вухо:

— Тихо, ви. Людина живе. Вона чує. — І підштовхнув лікаря до дверей. — Вийдіть...

На мить Біланове обличчя закам'яніло. Здавалося, від напруги ось-ось закипить піт на його чолі. Та все це — лиш мить. В наступну він одним невловимим рухом здер в рук гумові рукавички, занурив пальці в йод. Далі він ловив порске серце оголеними руками. З ним, невидимі, ловили ще два десятки рук. Хвилина. Друга. Третя. І враз... Несміливо, сполохано стрибнув по екрану світлий вайчик. Побіг, покреслив білу лінію.

...Вони сиділи вдвох у кабінеті Білана. Олександр Кіндратович жадібно смоктав цигарку, втомлено відкинувшись на спинку дивана. На його обличчі блідими багрянцями погасав недавній страх. Та Олександр Кіндратович намагався приховати його, жартував:

— Так ти вже обійшов? Інкогніто, значить, без мене. Підкопуєшся.

— Під таку брилу підкопаєшся.

Білан вдоволено засміявся. І вже без усміху:

— Ну, й як?

— Все добре. Звичайно... Дещо... В кожного своє. — Холод дивився у вікно на двійко ластівок, що дрімали в гнізді. Вони виліпили його на карнизі, над балконом. Він дивився на них щоразу, коли приходив у цей кабінет. Вони — завжди отак, вдвох, тихі, голубливі. А поруч — ще одне гніздо. Ці завше сваряться. Щебечуть, вимахують крильцями. А потім, примирившись, зриваються і шугають у небі. Черкають крильми хмар, стрімко, каменем линуть униз.

Прокіп Гордійович так і не міг пристати до одної думки:

котрі з них щасливіші?

Він дивився на ластівок, а говорив про сьогоднішній обхід. Слово за словом виповів усе. Опріч того, що зринуло раптово, що мусив сказати на кінець.

Олександр Кіндратович слухав не перепиняючи. Неквапливо підвівся, поклав цигарку, пересів у крісло.

— Мабуть, так. Твоя правда. Тільки... Все це — дрібниці. Для цього є завідуючий відділенням. Лікарі. Розумієш... — Вони ніколи не ховалися своїми думками по темних кутках. Хіба що тоді, коли розмова зачіпала інтимні сторони життя. На тій темі обоє почували ніяковість, але водночас кожен зокрема шанупав у товаришеві таку делікатність. Та ще обминали розмовами стежку, котра веде до високої і химерної гори, що її честолюбиві люди називають славою. Стежка та дуже вузька, по ній призначено йти тільки поодинці. Вони обов гаразд розуміли це.

І то більший подив викликали сьогодні в Холода Біланові слова.

— Я поставив собі вищу мету. А от тебе не розумію. Чому відступив від серця? Скільки вже було зроблено! Невже не хочеш знову лікувати його? Ти ж знаєш: справжній хірург сьогодні той, хто оперує на серці.

"Видно, немало він пережив у операційній, коли покликав собі це в оправдання", — подумав Холод.

І вголос:

— Я вже тобі казав. Його треба брати не голими руками. Тому й відступився. Поки що. Але вже скоро... Я часто буваю на операціях у Колосова. Радив би й тобі...

— Колосов, Колосові Треба добирати свого методу. Тільки тоді — визнання. Та й... Ти гадаєш, Колосов — такий уже колос, — посміхнувся власному каламбуру.

— Ми разом морокуємо... Він вельми цікавився й твоїми спробами. От ходімо завтра...

Білан посміхнувся Холоду співчутливою посмішкою.

— Значить, під високу руку Колосова! Нам чорна робота, йому — слава. Не розумію. Прокопе, прикидаєшся ти трохи чи й справді... Бачиш, я вже маю дещо своє...

— От саме тому й приходь до гурту. Час вимагає з'єднати всі оці "дещо". То колись вчені ховалися по кабінетах. Перше, тому, щоб не вкрали винаходу, — хоч, правда, таке й тепер трапляється, — і друге, наукових відомостей було обмаль. Чоловік знав майже все, принаймні в своїй парафії...

— Ти наче з трибуни... От плюнь мені в вічі, не повірю. що тебе спонукає тільки загальна користь. А власний черв'ячок: слава, визнання — здох давно. Ну для чого лицемірити? Тоді скажи, що ти бачиш?

Оцим питанням Білан виштовхнув Холода за звичне, окреслене коло. Він відчував, що виводить товариша на хисткий плав, що чинить негаразд, але не відступався.

— Правду скажи!

Холод збагнув — хвилина ця не звична для них. Це вже не просто словесна змага. "А справді, що я бачу? Оте?.." Повагавшись мить, ступив на плав.

— Ти, мабуть, не повіриш... Ну, як би тобі... Мені завжди в останню хвилину допомагали люди. Маленькі, як ми звикли називати, — звичайні люди. Хоч звідки знати, хто з нас звичайніший. Так от: подихав я з голоду під Керчю, солдат розламав навпіл окрайця. Це був весь його запас. Замерзав у сорок третьому в ямі за колючим дротом, один чоловік пересунув мене на своє місце біля вогню. Часто, коли я дивлюся на розпластану на операційнім столі людину, я бачу когось із них. Я їм... Нехай це таки й високий штиль... Ще не віддав за тепло, за хліб, за життя. — Прокіп Гордійович помовчав, запалив цигарку. — А визнання? Кому не кортить вхопити цього пирога. Я теж гризонув би його. Тільки боюсь, щоб не попався гіркий шмат. Слава — любка вельми зваблива. Штовхає тебе в конфлікт з переконаннями інших людей, а часом і власними. Коли чоловік чогось доп'яв, вже власна персона і життя видаються йому ой якими значимими. Коли б згинув він — світ перевернувся б. А доля в його уяві — це дівчинка на побігеньках, секретарка. Може, вона й справді секретарка. Бо сьогодні ота свічка, про яку оце ми, світить одному, а завтра іншому. А час приспів такий, що свічку вже треба замінити прожектором. Та ще й таким, який би однаково освітлював і трибуну, й зал.

— То, може, я й хочу засвітити його. Для себе і для інших. Хіба не маю права? Права хоч помріяти засвітити. Як ото у когось з полководців: кожен солдат повинен носити в своїй похідній торбині маршальський жезл.

— Жезл... Мені здається, не треба про нього думати. Не дозволяти собі думати. Заборонити. Думати про те, як виграти бій. І вже інші-тобі — жезл. Та й знову ж, хто зна, чи й він принесе щастя. Тимофій, сторож, он каже:

в мене щастя в мітлі. Плювати на все, вдовольнятись зарплатою та сонцем і не робити нікому капостей. А це таки щастя — не чинити зла.

— Мало його вчинено. — Олександр Кіндратович встав, пройшов по кабінету, розганяючи втому кволим потиском рук. Йому кортить

сперечатися з Холодом, він завше умисно дратує його, підкидає запитання, немов гарячі голки. Такі розмови ведуть не день і не два, з тих літ, коли доля знову привела їх на один шлях. Колись, за студентських літ, пригадує Білан, вони розмовляли, інакше. Молодість не вміє філософствувати не лише за браком знань, а й за браком часу. В неї його забирають любов, дружба, а все те, що сплило на думку у вільну хвилину, одразу ж оголошується відкриттям. Щоправда, Холод і тоді був схильний до всяких мудрувань. Біланові чомусь здається, Що зараз той сушить собі голову якоюсь філософською проблемою, але криється з нею з непевності чи побоюючись глузу. Олександрові Кіндратовичу спливають на згадку дні їхньої юності, і йому знову кортить побігти розмовою легко, прудко, як у ті дні.

— Пам'ятаєш ювілей академіка Беца? — сказав він. — Ми, аспіранти, проводили старого додому. І теж в отакім плані заговорили. Пригадуєш, що Бец відповів? "Ви думаєте, щастя—титули, посада, ступені? Я б і'х віддав усі оптом за першу шлюбну ніч". — Білан засміявся, але якось невесело. Знову сів на стілець, запитав ніби байдуже, а насправді неспокійно:

— От ти. Був по-справжньому коли-небудь щасливим?

— Часто. І зараз. Скажімо, коли лягаю спати. Поки засну.

— Жартуєш. А я справді... По-твоєму, щастя існує в чистому вигляді, як радій? А я таки певен—воно в отій свічці. Хоч, звичайно, кожна людина на якомусь відтинку шляху буває щасливою. А більше вона — нещасна. Нам завжди здається, що щастя приарканив собі інший. В світі найчастіше справжнім щасливцем почуває себе дурень. Чи не так? Розумний, хоч і досягнув чогось, прагне більшого. Щастя — це лише вволене бажання. А тому, що немає межі бажанням, немає й щастя. Життя — довжелезна путь. Позначено на ньому лише кінцевий пункт. Один до нього добувається поїздом, другий — возом, третій іде пішки. Та й у поїзді яке випаде місце: в м'якому, купейному чи безплацкартному вагоні. Отож всі й поспішають захопити в м'якому.

— А м'який заколихує на сон. Сам же сказав: прекрасне те, чого не досяг. А досягнеш, коли прагнеш, коли маєш сумніви, коли щоразу починаєш, немов від початку. Не чим їхати, а до чого. Яка перед тобою мета. Один весь вік засіває ниву, чекає на врожай, другий жениться, третій лежить на печі, поклавши ноги на комин. Коли б це з моєї волі, — казав він далі по паузі, — я звелів би створити комісію, яка кожну робітну людину хоч один раз приводила б до великої радості. Комісія вивчала б людину і наділяла її радістю. Одному, може, достатньо кількох рядків у газеті, а над щастям іншого, сливе, довелося б поміркувати. Але треба поставити людину на центр уваги. І побачити, що з неї буде. Вона неодмінно мусить розкритися.

— Вона й буває один раз посеред уваги. На весіллі.

— Тоді вже двічі. Ще на похороні. Холод підвівся, сховав до кишені цигарки. Вів словесну змагу з Біланом, а сам ловив себе на тому, що в такий спосіб зволікає неприємну розмову. А вона муляє, як гострий цвях у чоботі подорожнього.

Вагання стомило Прокопа Гордійовича. "Сашко знервований операцією. Потім. Подивимося ще... А він і сам, либонь, почуває каяття. Недарма заговорив про таке", — знайшов заспокійливе рішення.

— Забалакались ми, — мовив уголос. — Піду я.

— Може, ходімо зі мною. В мене сьогодні ніби маленький ювілей — десята операція. Володя там буде...

— Вже пообіцяв на інше торжество. Місцевого значення. Іменини.

— Клавині?

Холод ствердно хитнув головою.

— Я вже й так припізнився. А ще треба забігти додому переодягтися.

— Кудись в ресторан?

— В "Поплавок", мабуть. На воду.

— Ох, на воду, — підвівся й собі Білан, звільна взяв капелюха. — Коли ми з тобою виберемось на Дніпро? Мої вудки вже павуки обснували.

Холод наморщив чоло, щось пригадуючи.

— Може, в неділю? Згода-злагода?

— Коли б то цю злагоду та ніщо не перебило.

* * *

Звичайно, Клава ще й не починала збиратись. Прокіп Гордійович вже давно звик до такої жіночої пунктуальності, гортав у кутку журнали, перевівши червоненьку стрілку Клавиного будильника на п'ять поділок вперед.

— Вже вивірений час, — сказав з посмішкою. Холод не поспішав і сам. Однак їх ніхто не чекає. Звичайно, міг би згодитись на Біланове запрошення, але Клава туди не піде. І не тільки тому, що їхнє право йти під руку не скріплено загсівською печаткою. Там збирається чоловіча компанія з нудними, як на неї, лікарняними розмовами і завеликою чаркою.

Знайомство його з цією жінкою склалося давно. Колись хотіли одружитись, але Клаві не давав розлучення чоловік, артист, що за життя зіграв по-справжньому лише одну роль — гіркого п'яниці. А потім… Потім, коли чоловік таки дав розлучення, вони обоє якось враз поглянули на

дітей, — у Клави росла дівчинка, — і побачили, як далеко ті відсунули їхню молодість. За цей час обоє оббулися, обзвичаїлися і не почували незручності такого становища.

А що хтось там примружить на них солоденько хитре око, кахикне в кулак — намагалися не помічати.

— Я зібралася.

Тої миті задзвонив будильник. Обоє засміялися. В отакому жартівливому настрої Прокіп Гордійович прийшов і до ресторану. Дорогою смішив Клаву, йому подобалося, як вона сміється, як заплющує очі, покусує повні, ледь підфарбовані губи. Ні, Клава не була легкосмішкою, і, може, тому, що йому нечасто вдавалося вивести з рівноваги строгу "директоршу школи", він і докладав стільки зусиль.

— Бачиш, бульдог хазяїна повів. — І було в тому обличчі щось справді тупе, бульдоже, а натомість собака дивився осмисленими, розумними очима. — Пес за нього й дисертацію на машинці клацає.

Мабуть, це негарно, що кепкував з зустрічних, але він так само кепкував з себе, і Клані було весело. Обоє вже "настроїлись" на таку хвилю і почували, що вечір їм спливе радістю.

Однак несподівано помилились, їхній веселий настрій розбився, тільки-но вони переступили поріг ресторану.

— О, Прокіп! Клава! До нас, —з-за частоколу пляшок вимахував до них рукою Білан. Опріч нього за столом — Володька — заступник міністра Володимир Володимирович Полив'яний і ще кілька чоловік. — Ми вже наловили карасів.

Клава міцно стиснула Прокопа Гордійовича за лікоть, і вони пішли далі.

— Ми ще собі вловимо.

— Ох, ти ж і індивідуаліст, — жартівливо насварився пальцем Полив'яний. Нам на всіх хоч би одну жіночу посмішку. Зачекай, прийдеш до мене просити грошей на свої трубочки-лампочки...

Холод знизав плечима і не відповів нічого. Зараз він не мав образи на Полив'яного. То більше, в того вже хмільно блищали очі. Але Сашко... Навіщо Сашко привів їх сюди? Адже знав, куди підемо з Клавою. Звичайно, це він навмисне... Хотів втягнути до свого веселого товариства.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

— Ти, Гаргантюа, таки прожив би серед диких, — сказав Холод, коли Білан витягнув третього в'язя. — Посадою керівною їх підманюєш чи дармовий харч обіцяєш?

В широких мисливських чоботях, величезнім капелюсі, опасистий, натоптаний, Олександр Кіндратович справді скидався на Гаргантюа. Він приклав палець до губів, відтак вказав Холоду на поплавок: мовляв, мовчи, пильнуй. А воно й пильнувати не хочеться. Луг довкола м'який і голубливий, отак упав би долілиць у траву, безмрійно лежав, слухав. Отави пахнуть п'янко, хоч і не так, як перші сіна. Вони — ніби друга чи третя любов.

Червоненький, з веселим біленьким обідком Холодів поплавок ніби вмерз у річкову блакить. В металевій сітці Прокопа Гордійовича вільно гуляє два йоржі. Може б, і впіймав щось, коли б не принесло оцю придибу, оцього сизоокого. Мабуть, якийсь значний начальник. Про це засвідчує старого керівного крою зелений з відкладним коміром френч. Ще майже новий. Певно, пошив у старі часи і не встиг зносити. Тримав, тримав у шухляді, але фасон не вертався, і він налагодив його на рибу. Начальник всівся, ніби в себе в кабінеті. Кидав у воду недокурки, тирликав пісеньку, погукував на шофера. Той ліпив з глею та макухи

болобанці, заходив у воду, пускав їх на дно. На корм спливалася дрібнота, за нею прийшов хижак. Окунь плескав під самим берегом, аж бризки летіли на блискучі начальницькі чоботи. Врешті той плюнув і, схопивши складного стільця, поволік свої дорогі снасті праворуч, під кущі, де вудило двоє хлопчаків. На те місце, де на піску лишилося чотири дірки від складного стільця, прийшов Білан. Прилаштував невелику латунну блешеньку, запустив під берег.

Прокіп Гордійович дивився з недовірою. Він уже висьорбав не одну юшку з щук, спійманих на спінінг, але вікова селянська недовірливість в ньому все не могла погодитися з тим, що риба хапає "залізячку". Та ще, гемонська, як хапає. Білан виколупує паличкою гачок з пащеки окуня. Відтак знову ривок — червоноперий окунь стрибає на піску.

Поки Олександр Кіндратович носив окуня до своєї сітки, в пісок на старе місце знову ввіткнулися металеві ніжки стільця.

— На що він ловить? — запитав начальник голосом, немов Прокіп Гордійович служиц у його відомстві, та ще й служив кепсько.

— На живця, — відказав Холод, міняючи горошину на гачку.

— А в мене живця немає. Йорж один. На нього, звичайно, не клюне?

— Може клюнути. — Холод говорив розважливо, навіть трохи запопадливо. — Якби його постригти...

— Тобто як постригти?

— Ну, обрізати колючки...

Він навіть сам не сподівався... Ледве вгамував сміх, побачивши, як той ловив у сітці меткого йоржа, прикладав його спинкою до вудлища, ножем обрізував пера.

На якусь часину на березі запала тиша. Але ненадовго. За кілька хвилин її порушило голосне сопіння, невдоволеие покашлювання.

— Чого ж воно... Не бере.

— Ви його постригли? — запитав Холод.

— Постриг.

— Та я забув... Його ще треба попудрити. Хлопчики під кущем залилися реготом, аж водяний лунь, що кружляв над водою, злякано сахнувся вбік, швидко замахав незграбними крильми. Начальник, з вудлищем напереваги, повернувся до Холода. Але той ледве-ледве повів у його бік примруженими сталево-сірими очима і відвернувся. Начальник втямив, що цього чоловіка криком не злякаєш. А може, не лише криком... Він либнув очима, висмикнув вудку, підтюпцем подався до машини. Шофер підібрав сітку, стільця, торбину з привадою, побіг слідом за ним.

...Давно вітер замів травами слід по чорній машині, давно, погойдуючи на плечах ліщиновими вудлищами, пішли на село хлопчики. Вони лишилися самі. Самі на всю широку оболонь. Ось уже й вечір кинув у річку ясно-червону діжу, і хвилі покотили її далі, далі, під той берег. Причесав на ніч луг вітер, приліг зморено в лозах.

— Знову юшку варитимемо поночі, — першим оглянувся на червоногрудий захід Білан. — Збирай дрова. Швидко.

Зварена Олександром Кіндратовичем юшка — дивина кулінарії. Ворожить він над нею довго, докладає спеції, які за все їхнє довге обопільне рибальство Холод навіть не спромігся запам'ятати.

А може, ще й тому юшка така смачна, що допомагають її Олександрові Кіндратовичу варити і вечірній луг, і високе небо, і

стомлений вітер, котрий облітав за день усі ліси й поля. І пахне вона настояними чебрецями, вечірнім спокоєм, пізнім літом.

Прокіп Гордійовнч біля вогнища — хлопчик на побігеньках у буркотливого повара. І бігає він радо, наперед смакуючи міцну і духмяну щербу.

Випита до дна чарка, з'їдена юшка. Лежали біля багаття, слухали, як зітхає річка. Ніч вже розпустила по плечах землі темну косу, брела лугом. Вилущився з хмарки місяць, покотився по небесній дорозі ясним покотьолом. Кресали з-під тупого обода іскри, розсипалися по небу мерехтливими зірками. Тихий смуток оповивав душу. Смуток плинності життя, побожний трепет душі перед вічністю й гармонією, туга по власній недосконалості, безсиллі осягнути до кінця цю гармонію. Прокіп Гордійович пригадує, чим видавався йому світ довгі роки. Букварем. І тільки пізніше лікар збагнув, що світ — не буквар, а ще не написана енциклопедія. Ми тільки переписали окремі глави енциклопедії, вловили кілька акордів світової гармонії. А може, нам і не треба знати всіх глав? Може, в цьому й краса, що вічно прагнемо прочитати їх? Либонь, так. Ми ледве відчуваємо відмінність запаху квітки в лузі і в петличці модного піджака, співу соловейка на волі і в клітці, вишневої гілки в саду і на веселім святі. Ні, ми таки розуміємо: на святі гілка веселить очі лише один день, а в саду вона ще зав'яже плоди, але ми не збагнемо, що спонукає її закипіти цвітом. Зате можемо заплакати від її дотиків до нашої душі, в спогляданні її, в бажанні осягнути її ми відчуваємо життя. Відчуваємо втрату хвилин. Ми знаємо: кожен отакий вечір вже не повториться. І тут людська недосконалість жахається сама себе. Скільки загублено отаких вечорів! Скільки їх вкрадено одне в одного! "Чому це так? — розмірковував Холод. — От і сьогодні..."

Вони думали про одне й те ж. Принаймні обом перед очима ще зеленів френч і шварготів невдоволений голос.

Олександр Кіндратович звільна поворушив паличкою жар, запитав стомлено:

— Ти не знаєш, хто оцей чоловік, що вудив біля нас?

— А дідько... Я тільки знаю, — Холод вів далі нитку своїх думок, — що він вкрав у нас кілька годин спокою.

— Це так. Уяви собі: скільки отаких годин він забрав у своїх підлеглих за життя. І, певно, не відчуває того. Якби за кожну годину відкладати хоч по порошині, а потім жбурнути йому на голову, гуля б набігла завбільшки з кулак.

Для Холода такі розмови с Біланом — старі, а водночас і нові. Та й про що мали говорити? їхня дружба склалася давно, але не збагнений для Прокопа Гордійовича Білан до кінця й до цього дня. Це — ніби не одна, а дві людини. На трибуні Білан не скаже й половини того, що ось тут, біля багаття. Там він гукне до совісті, розпалиться, навіть кулаком гримне — "ех", — захищаючи те, над чим посміється потім за чаркою горілки. І важко сказати, де він щиріший, відвертіший.

Зненацька лугову тишу прорізав не звичний людському вухові свердляче-тугий посвист реактивного літака. Літак пролетів високо, вони шукали й не могли знайти вогника. Мабуть, загубився в палахкотливім зореграї. Місяць вже скотився до обрію, повис над ним, лискучий, холодний, мов грудка радію.

Вогонь догорав, але ні Холод, ні Білан більше не підкладали хмизу. Темінь присунулась ближче, стала поза плечима. Сюрчали в пітьмі коники, тонко, однотонне, здавалося, весь простір зіткано з їхніх струн. І Холодові чомусь захотілося обірвати ті струнки.

— Ти скільки платиш домашній робітниці? Запитання таке нагле, таке дивне, що Білан аж сів, поглянув здивовано.

— Ну, п'ятнадцять карбованців. Та харчі, та одяг. Я знаю, до чого ти... Але врахуй її освіту й мою, і працю, і нервову напругу.

— Бачиш, ти вже стверджуєш свою вищість. Отак от. Ми іноді любимо народ, але лаємо на базарі Івана за ціну на картоплю, шофера таксі, що не зупинився, прибиральницю, що не вимила попільницю.

Олександр Кіндратович підчепив закарлюкою казанка, пішов до річки. Прокіп Гордійович підвівся й собі. Він зрозумів, чого так раптово обірвав розмову Білан. Але якщо вже Олександр...

Прокіп Гордійович од самого ранку, немов гарячу жарину, перекидав думку, яка вироїлася в останні дні, по одві-динах першого хірургічного відділення. Перекидав, та так і не осмілився виказати її. Либонь, тому, що відчував: жарина ця може спалахнути полум'ям. І обпекти не одну, а багато душ. Але ж... Але ж він не має права затоптати її.

Вкладалися на ніч біля машини. Білан — на гумовім надувнім матраці. Холод — на складеному вчетверо брезентові.

Обоє не спали. Слухали, як хлюпотіла ріка, як квилив кулик на далекім озері. І така була в тому крикові туга, такий розпач, аж холодно ставало на серці. Темінь. Луг. Чорна вода. І — сумний крик. Десь там, під його маленькими лапками, драглисте баговиння, трясовина, на котру не ступить людська нога. Там — застояна вода і птича самотність. Чого він тужить? Може, оплакує тих, вбитих за день? Там бахкали постріли. А може, сумує по недосконалості свого пташиного життя, страшиться чогось? Ось, знову, — кі-і-і.

Щось давнє, дике рвалося з далекого плеса. Немов з велетенських грудей. Трагічне, неначе зла доля. В тому тужному і дикому, як одвічне прокляття, крикові, — і засторога, і жаль, і сумне сподівання. В одному крикові маленької пташки кулика.

Той крик скалатнув Холодові серце. І він сказав те, про що думав весь день.

— Сашко, — звівся на лікті. — Ти не спиш? Не можу я... Ти пробач... Що отак... В лузі... На ніч. Мабуть, це дико. Але... Облиш ти операції на серці... Облиш...

"Кі-і-і", — долинуло з лугу, з пітьми.

— Ти... Жартуєш?..

Біланів голос тремтів, мов далекий куликів крик. І крик, і голос гострими колючками впиналися Холодові в серце, лишалися там. "Нащо тобі, нащо? — штрикала настирлива, отруйна думка. — Скажи, пожартував. І вип'єте завтра по чарці в добрій згоді, сядете ладком, посмієтеся з недотепного жарту". Він струснув головою, немов виривався з цупких тенет, сів. Холод відчував: тепер отой плач поженеться за ним, куди б він не йшов, про що б не думав. Він весь час буде нагадувати йому:

— Я вже кілька днів караюсь тим... Не готовий ти до них.

Білан все ще не міг осягти почутого. Осягти до кінця, повірити в таке. Як це?.. Чому? Хто говорить? Прокіп? Прокіп, якому віддає любов і співчуття... І може... — трохи заздрить. Заздрить? Чому там заздрити? На яку гору зійшов він, і на якій стоїть Холод! Він любить Прокопа. За його непокраяну на закамарочки душу, за правдивість і тактовність. Прокіп не вміє отак, знічев'я... Тоді чому ж? Помилка? Помилка! А може... Крихітка отого... Бо сам же не робить...

Що б там не було, але це не тільки нечемно, а й жорстоко.

Пекуча, гаряча скалка затерпла в грудях, і він почував, що її вже не зламати, не вийняти. Вона увіткнулася під далі носитиме її, як декотрі серце, перетяла життя. Він і поранені в війну осколки.

— Я не готовий? Я вже три роки... Просто ти не розумієш...

— Три роки... Я знаю, ти майже відступився від інших операцій. Переклав у руки помічників. І все ж... Твій метод... Може, він і хороший. Але ж... Та що там. Технічно, практично не готовий до них. Ти поглянь, у Колосова... В Ломадзе... Штучне серце... Охолодження... Апарат для зшивання судин. Цілі технічні лабораторії. Інститути серця, які скінчили самі 1 через які пройшли десятки помічників. Від лікарів до операційних сестер. І в них ще багато недосконалого. Ти ж — сам...

— В мене лише одна операція з летальністю...

— Сашко... Я бачив... Ти — ножицями... Порок. Зашив... Вдалося тобі. Але людина стала калікою. А позавчора?.. Ти не знайшов навіть серцевої сорочки.

Холод вмовк. Стало тихо й незатишно на широкому лузі. Тиша вповзала за комір, студенила під серцем. І все ж Прокіп Гордійович почував себе так, немов виплив з виру.

— Я завжди вірив у тебе. І зараз вірю. Ти ще зробиш. Тільки послухай...

Хлюпала в берег ріка, цупко шелестів очерет. — Сашко!

Заскрипіла гума, затріщало сухе галуззя. Чорний силует перекреслив небо. Важкі кроки віддавалися Холоду аж десь на дні душі. Він чекав, що Білан заперечуватиме, сердитиметься, що в них буде довга розмова, в якій скресне вся правда. Навіть нехай би сварка. "Може, я не так? — подумав стривожено. — Якось би делікатніше. Або хоч жартом приступити. "Розіб'ю я, Сашко, дощечку для твого інституту".

"Ні, тоді було б гірше. Олександр теж одбувся б жартом. Звичайно, йому тяжко. Стільки праці, стільки мрій!"

Тоненьким гарячим струмінцем цідився в душу жаль. Холоду до болю стало шкода Олександра Кіндратовича, життєлюбного, вдатного на вигадки "Гаргантюа", з яким пройшов крізь стільки років. Уява вимальовувала скривджене, з підтискненими губами Біланове обличчя, він поквапливо підвівся і пішов до річки.

Олександр Кіндратович сидів на кручі, звісивши над водою ноги.

— Хочеш рогатого вивудити?—підштовхнув ліктем, обійняв за плечі. — Сашко. Я щиро... Ти не гнівайся на мене. Ти ж подолаєш... Візьмись тільки. Придбай апаратуру, приготуйся гарно. Щоб все... Ну, скажи щось...

Але відповіддю йому була глуха мовчанка. Білан сидів непорушне, втупивши ч морок погляд. Звідти, з дніпрових плес, повіяв терпкий вітер, залоскотав розхристані Холодові груди, скуйовдив чуб. Прокіп Гордійович прийняв руку.

На далекім озері востаннє крикнув кулик.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Олег мчав угору, перестрибуючи одразу по три східці. Злість клекотіла йому в грудях, він поспішав, щоб вихлюпнути її, і тоді...

Олег ще не знав, що буде тоді. Вбіжить до себе в кімнату, впаде на ліжко... Ні, він не заплаче. І до кімнати не побіжить. Кресоне батька крижаним поглядом і вийде. Але спочатку викаже все. Як жив, —у хлопців: велосипеди, м'ячі і навіть цигарки, а в нього — на футбол і цукерки не завжди є гроші. Батьку просто байдуже, як він живе.

Олег зупинився біля дверей, перечекав мить. Він мусить скрижанити батька своїм холодним спокоєм.

— ...Здрастуй, батьку...

Йому здавалося, ніби говорить спокійно. Але Холод одразу ж помітив і вишневий багрянець на щоці сина, і нервове здвигування брів, і пал очей.

— Щось сталося?—потривожено звівся з стільця.

— Ні, нічого. Сталося так, як ти хотів. Зрізали...

— Я хотів?

— Зрізали... й мене, й Лілю... Кажуть, не літературна інтонація. — Образа палила Олегові горло, голос його упав до хрипоти. — В Лілі — не літературна інтонація! Та й куди нас — до консерваторії приймають чи до медичного інституту? Знайшли зачіпку...

— Ти щось... Ліля... За Лілю я взагалі нічого.

— А хто ж, хто ж, — вигукнув Олег. Його голос злетів і розбився на найвищій ноті. — Може, не ти дзвонив директорові? Я знаю... Знаю... Весь час мені неправду... І за маму... За все. Ти навіть про війну не так... Не був ти на фронті. Того в тебе й орденів нема. Ти в полоні сидів.

Останні слова боляче вкололи Прокопа Гордійовича в серце. "Хто це йому?" — подумав.

— Сядь... Сюди сядь. Слухай.

Несамохіть скоряючись батьковому голосу, Олег присів на стільця.

— Так... Я був у полоні. І орденів у мене немає. Медаль "За перемогу над Німеччиною". Ну, "Знак Пошани", торік, ти знаєш. Так от... Потрапив

я до полону... І навіть не поранений, не контужений... Як у книжках. Бо то — всього лиш мізерні десятки тисяч. А таких, як я, — мільйони.

Він говорив і бачив, що слова його пролітають повз сина, не зачіпають за душу, за серце. Але як йому розказати... Як повести туди, куди навіть думка не хоче вертатися? Хіба Олег збагне... Для нього отой день, 22 червня, — звичайна календарна дата. Історична дата, яку зазубрював у школі серед десятків інших. А він. Холод, колишній військовий лікар, хотів би її забути, та не може. Навпроти будинку, в якому по двадцять друге червня жив Прокіп Гордійович, — сквер, посеред нього — календар з квітів... І те число. Для багатьох воно лишилося непорушним. Висіяним з траурних квітів. Назавжди. І не лише для тих, хто вже не бачив наступних листків календаря.

Для декого, хто й сьогодні стукотить черевиками повз викладені з квітів календарні числа, воно спинилося на тій. їхнє життя — по той бік дати. І посмішка, й цілунок. І пісня. Отой "недальний бой" гримітиме їм до могили. Як розповісти все це синові? Як йому розказати, що таке стотисячний котел, що таке ліс, де людей більше, ніж дерев, а чагарники по узліссі викошені кинджальними кулеметними чергами. Що таке голод, що таке остання обойма патронів.

Як розказати... Мабуть, це не легше, ніж відповідати на питання отого слідчого: "Чому не застрелився?"

Для нього, Холода, це питання було дивовижним. І не тому, що він особисто не міг цього зробити. Дивним по іншому: що той зважився таке запитувати. Адже—як не розуміє — на таке відповісти неможливо. Холод би спробував відповісти... За всіх. Коли б міг... Коли б міг він, звичайний смертний чоловік, підняти на своїй руці всю планету, покрутити її перед очима слідчого, як глобус. Тільки — живу. Щоб бризнула росою, тьохнула солов'їним щебетом, покликала тривожним шепотом з жасминових кущів. Озвалася всім тим, що не створив він, що лежало поза ним і водночас було живою суттю, частинкою котрої почуває себе. Суттю, за котру тільки мусить боротися. Боротися за те, щоб ця планета й далі

поблискувала росами, щоб їх ЕЄ топтав вцвяхований ворожий чобіт. І поки є на це хоч надія, доти існує, живе ця суть. Ця часточка може знищити себе лише тоді, коли її існування стає загрозливим для сусідніх.

Ні, всього цього не пояснити, навіть виписавши з усіх книг, — од найдревнішого манускрипта до найновішої, ще з запахом фарби, — наймудріші повчання.

Якби він мав хист і списав свою розповідь в трагічній і хвилюючій повісті, може б, син і збагнув. Але Холод розповідав сухо й коротко.

— Евакуювали ми госпіталь, їхали повз наше місто. Я... Тобто... Мені треба було заїхати в справах. Довелося заночувати в місті. Пішов у місцевий госпіталь. А там... Там не виявилось жодного лікаря... Всі вони... Два дні ми влаштовували поранених на попутні машини. Траплялися вони рідко, бо госпіталь містився далеко від дороги. Ранком третього дня я вийшов з барака, а в дворі — німці. Вони теж побачили мене. Першої миті я скочив назад, защіпнув двері... До речі, я не міг застрелитись, мій пістолет лишився в сусідній кімнаті. Я міг повіситись...

В оцьому другому госпіталі служив санітаром дядько Шах. Вдвох ми й пройшли полон. Семеро нас втекло з табору під Краковом. З того дня — воювали разом.

Після трьох місяців госпітальної койки став я до хірургічного столу. В тому ж таки госпіталі. Потім мене поранило знову. Я видужував удома. Мене доглядала твоя мама. Дев'ятого травня сорок п'ятого року почалася перевірка, як і за яких обставин потрапив до полону, що робив там. Твоя мама відмовилась од мене, як від непевної людини, вона залишила квартиру і виїхала.

"Щоправда, не сама, а з директором фабрики, тебе при-поручила тітці Килині, моїй двоюрідній сестрі".

Ти жив у тітки Килини.

Холод вже розповідав не стільки Олегу, як собі. Спомини гострими колючками витикались з серця і, коли ламав, віддавались болем. Але тільки йому.

Олег ледве чи й слухав. Все те, може, й так, а може, й ні. Старші взагалі часто навіть іграшковий пістолетик називають гарматою. Його власна кривда видавалась не меншою, а більшою.

— І що ж тепер робити мені?

— Працювати. Як інші.

— Помічником до дядька Шаха чи на Київ-Товарний цеглу вантажити?

Прокіп Гордійович відчув, як у його грудях теж загоряється злість. Намагався пригасити її, але кожне синове слово — мов сухий віхоть до вогнища.

— А хоч і вантажником. В наш час, коли нам були потрібні гроші, ми йшли на лісопильню й вантажили колоди. За ці ж гроші купували дівчатам морозиво. І не ховали од них мозолів. Правда, тоді людина взагалі шанувалася по мозолях. Що більші мозолі, то й шана більша. А ви мозолі за ганьбу маєте. Он під парканом — купа сміття, вже два роки перестрибуєте через неї до волейбольного майданчика. І ніхто навіть не спробував взяти ноші й лопату. Як же — сором. А вже підмести вулицю...

Камінь котиться з гори, вибиває десять. Одна думка зрушує іншу.

"Справді, чому наші діти соромляться прибрати сміття? Чому ми почали лякати людину мітлою та лопатою? І чому декотрі міряють людську душу грішми?"

— Ми самі спізнали хугу і кутали вас од морозів. Ми затуляли вас од вітру, не давали порошині впасти над ваші голови. — Розумів, що цього говорити б не треба, але вже не мав сили спинитися. — Отуди б вас усіх. В окопи... Де страх, де воші, де м'ялиця з сухарів. Тоді б спізнали...

Олег підвівся, тремтячими руками відставив стільця.

— Ти так... Ніби в війні ваша заслуга. Неначе ви її розпочали, щоб вигартувати себе в отаких от...

— Ти... ти... — Червона пелена гніву застелила Холодові очі, стиснула пальці в кулаки... — Отак з батьком... Слизняк...

— А ти... Переміщена особа.

Либонь, то не він, то долоня сама вимахнулася в повітрі І вкипіла синові в щоку.

Олег похлипнувся, якось дивно ікнув, вхопився за щоку обома руками. Першої миті хлопець навіть нестямився. Страх, великий, не знаний раніше, паралізував його. Він і далі володів ним, штовхав до дверей. Спиною вперед. Крок за кроком. До страху долучилася образа, вона захлюпнула його, пролилася сльозами. Олег повернувся і вибіг а кімнати. Але куди йому було бігти? В дворі, на вулиці — люди. І тут, на сходах, могли здибатись знайомі. Олег зійшов на перший поверх і сховався, мов маленький хлопчик, в куток за двері. Стояв, схлипував, ятрився обра" аою, карався думкою. Нащо подав документи до медінституту? Нехай би Ліля сама. Тоді б такого не сталося. А тепер... Ой, як же вона... Мабуть, зболіла душею...

Ліля така ніжна, така чутлива. Він мусить її знайти. Він їй скаже...

Олег вибіг з парадного. На вулиці вже снувались сутінки, в вікнах будинків горіло світло. Але в Біланів — темінь. Ліля, мабуть, з туги блукає десь в самотині. Вона, звичайно, повертатиметься звідти...

Аілю зустрів біля скверу. Дівчина була не сама. Поруч йшов не знайомий Олегові невисокий чорнявий хлопець, несміливо тримав її під руку, ніс Лілину червоненьку, в білу горошинку сумочку.

Дівчина не бачила Олега.

— Лі... — покликав несміливо.

Він зараз навіть не образився на неї за сумочку. Хоч то — його подарунок. Ліля оглянулась, щось сказала хлопцеві, і той неохоче пішов уперед.

— Ну? — Лілині брівки суворо зкрилені, в зіницях спалахують і гаснуть сині вогники.

— Я... Я нічого... Знаєш...

— Знаю... Ти справді нездатний зробити нічого хорошого.

— Ні ж... Нічого... От слово...

— І там нічого, й тут нічого. Більше не ходи за мною... Коли отакий... земноводний.

Те слово впало на Олега, мов нагла сокира. Він аж відхитнувся, штовхнув спиною прохожого. Вже не чув, як сварився той. Олег ішов навмання: прохідними дворами, завулками, глухими вуличками. Образливе слово гналося за ним, мов лютий пес. Від нього втекти немога, немога сховатися. Ні, він уже не карався думками. Образа, гнів,

— все перегоріло в душі. Тепер там — лише холодний попіл. А те слово — мов присуд. Та ще десь, глибоко-глибоко, на самому дні, тліла жарина: "Вони пошкодують. Вони зрозуміють..."

Олег бачив, як ридає Ліля, як вона притискує у відчаї до грудей червоненьку сумочку. Вона не відходить од вікна, дивиться на вулицю.

І в лад його думкам невідомий голос нашіптував божевільно-розпачливого, красивого вірша:

Ти іще наплачешся в тривозі

І навиглядаєшся вночі.

Олег бачив і батька, котрий схилився над столом, обхопивши в розпуці сиву голову. Нехай плачуть. Нехай караються! Так воно й мусить бути. Йому нема за чим вертатися. Там, позаду, — друзки розбитого щастя, порожнеча, сум. Олег запитував, що зробив би він, його герой. Мартин Іден. Але відповіді шукати було не треба. Іден давав її своїм вчинком. Він знав, куди прокласти свій останній путь.

І все ж Олег здивувався, коли опинився на річковій пристані. Ще вчора домовлялися вони з Лілею: складуть завтра останній екзамен і прийдуть сюди. Поїдуть кудись далеко-далеко і повернуться аж другого дня. Вони вже зібрали й гроші. Додому подзвонять за кілька хвилин до відходу пароплава. Тільки скажуть і повісять трубку. Нехай потім сварять; один раз можна перетерпіти. Всю ніч сидітимуть на палубі. І там він... Ні, Олег скаже їй все віршем:

Сміються, плачуть солов'ї...

— Вам куди?..

Просто над віконечком каси — табличка розпису руху пароплавів. Олег порахував гроші, назвав пристань. Далі хлопець вже не думав, він просто скорився графіку. Чекав у залі разом з іншими пасажирами, йшов по сходах, відшукував місце. Знову чекав, безмрійно втупившись у білу стіну пристані. Кинувся, аж коли над головою прощально, безнадійно закричав гудок. Той крик знову перекраяв його серце... "Вони сидять... Нічого не знають". Пекучий жаль, жаль до самого себе стиснув його серце. І вже не відпускав більше. Олегові чомусь стало шкода і всіх оцих людей: бабусю з плетеним кошиком, дядьків, котрі просто на палубі розпили чвертку і тепер зажурено дивилися кудись угору, на вершечок щогли, дівчат, які вели біля борту літературний диспут. Колись би він неодмінно вхопився за ниточку їхньої розмови, затягнув її у вузол знайомства. Тепер же... "Вони нічого не знають". Ось уже розтанули в сумній, журній далечині вогники міста. З лугу, з пітьми непомітно підкрався, вибурхнув вітер. Прапор над головою вдарив пострілом. Один по одному підводились пасажири, ховалися в теплому череві пароплава. Почовгала бабуся з кошиком, побігли дівчата, притримуючи руками краї квітчастих суконьок. Лишилися тільки дядьки. Позастібали щільніше ватянки, поклали під голови клунки, вклалися на ніч. Олег теж застебнув верхні гудзики теніски, оглянувся на дядьків. Ні, вони йому на заваді не стануть. Обережно переступив через поручні, тримаючись за них, спустився позаду палуби вниз. Там стояла темінь. В бліденькому промені ліхтаря гадючився ланцюг, сіріли якісь ящики, горбився брезент. Олег над силу одривав від помосту ноги. Здавалося, їх притягували знизу невидимі велетенські магніти. Ось і корма. Намацав її руками, зіперся грудьми. Вода плескала поруч. Поміст під ногами тут здригав відчутніше, ніж на палубі. То, мабуть, його тремтіння передалося Олегові. Вчепірившись руками в мокру дошку, з жахом вслухався в моторошний плескіт. Він все наростав, свердлився в вуха, холодив душу. Хлопець відхилився, у одчаї відступив на крок. І враз... Пронизливе, верескливе жіноче "ой" аж підкинуло його вгору. Лопітли-во зашарудів брезент, щось чорне викучмилось з-під нього.

— Якого тут... — прогудів басовитий, грізний голос. Наляканим котеням, вмах, Олег видряпався нагору. Кількома стрибками перебіг

палубу, простукотів по сходах униз і опам'ятався аж у коридорі. Оглянувся, чи ніхто не помітив його переляку, і заспокійливо прихилився до стіни. Тут, внизу, рівне гудіння моторів, дрімотна теплінь, сон. Попід стінами машинного відділення — мішки з картоплею і яблуками, на них сплять колгоспники. Кілька чоловік лежить просто на теплій вичовганій ногами металевій підлозі. Олег спробував відшукати місце й собі. Спустився до третього класу, але й там на всіх поличках — людські тіла, а дух стояв такий, що від нього тенькало в скроні. Хлопець піднявся вище. Олег пригадав, як колись з батьком вони подорожували по Дніпру, їхали в першім класі, а там скрізь — килими, дзеркала, м'які тапчани, навіть у коридорі. Він тоді бігав і вниз, але чомусь не бачив оцих людей в коридорі і не пам'ятає, тісно чи просторо було в третьому класі. Можна б і зараз піднятись у перший клас, лягти десь на тапчані...

А проженуть? Вже ліпше тут. Врешті, знайшовши в куточку місце, Олег присів навпочіпки. Лягти не зважився, — боявся замарати білу шовкову теніску та нові штани. Але ноги швидко затерпли, тоді хлопець згадав, що в кишені у нього — загорнуті в газету документи. Йому повернули їх в інституті. Розмотав газету, підіслав і вже сів, випроставши ноги. Так почувалося зовсім зручно. Тепло, затишно. Хлипав по кутках сон, заколисаний рівним гудінням машин, хлюпала вода за бортом. Плескіт води нагадав Олегу те, що допіру сталося на кормі. Він ніби ще раз почув верескливе "ой" і басовите "якого тут" і аж осміхнувся. Осміхнувся і сам нестямився з подиву. Що може посміхатися, може хоч на мить прихилитись думкою до чогось іншого. Але так воно було. І хлопець мусив признатися собі в тому. Згоряючи з сорому, признався вже і в іншому: він би ніколи не зважився на оте, страшне, це була ,гра з самим собою, з своїм безволлям і безсиллям. Раніше, розмовляючи в думках з вичитаними з книжок героями, почував себе сміливим, сильним. А насправді він ось такий: безвольний, нікчемний, самозакоханий. Він хогін зробити те з помсти. Але й помста теж вигадана. Олег не може, не має сили зненавидіти Лілю, вирвати її з серця. Йому здавалося, вона житиме в ньому довго-довго, може, й усе життя. В його душі Ліля обійметься з тихим смутком, але не з ненавистю. Якщо ж його самого зараз стане на щось, то лише на одне: не вертатися більше назад.

Вернутися може лише по колючках-образах, на які ступав, втікаючи сюди. Йому хочеться повернутись. Але не так... Щоб тріщали колючки під ногами... Щоб їх визбирали ті, хто попідкладав.

Щоправда, Олег і зараз не знав, ким і як саме хотів би повернутися.

Раніше, "там", він жив чеканням, сподіванням чогось. З року в рік, з дня на день йому здавалося, — ось-ось має щось статися, це "щось" призначено тільки для нього, тільки йому.

Хлопець не відав, що молодість взагалі прагне "чогось". Осмислені бажання — напівбажання, вони не ховають в собі незвіданості таємниці і солодощів тривоги.

Приїхати б у рідне місто космонавтом, всесвітньовідо-мим вченим, полководцем. Його власна постать двоїться, троїться, розпливається в мареві. Зате він бачить інших. Тих, хто стрічає його. Гримить міднодзвонний марш, дощем падають квіти. Вона стоїть в натовпі, теж тримає букет. Вона боїться звести на нього очі, не осмілюється подати квіти. Його машина порівнялась з нею, він бачить її, бачить сповнені безнадією очі, і... — наказує загальмувати.

Відтак машина рушила знову, помчала його по хвилях молодого, глибокого сну.

День Олег протинявся по палубі, ніч знову проспав у кутку, а тим часом пароплав намотав на лопаті відстань, на яку в хлопця вистачило грошей. Олег зійшов на берег пізнього ранку другого дня.

Вночі погода перемінилася. Сонця було не видно, його сховали бруднувато-сизі, сльозливі хмари. Певно, хмари проплакали над цим містом всю минулу ніч. Асфальт був мокрим, тут і там блищали калюжі. Мокре, перемерзле за ніч незнайоме місто щулилось під колючими повівами вітру, погукувало простудженими голосами заводських гудків.

Будинки горнулись один до одного, сірі, непривітні. Легко одягнені пасажири — ніхто не сподівався влітку на таку холодінь — розбіглися від пароплава за одну мить. Олег теж не довго розглядався на привокзальній площі, — вітер нецеремонно заліз йому під теніску, шарудів там холодною п'ятірнею, загнав у зал для чекань. Там хлопець просидів увесь день. Шкодував, що так рано зійшов на берег. На пароплаві ніхто не запитував квитків, і можна б було проїхати ще двісті кілометрів. А звідти — палицею докинути до Патютів, села, в якому живе Олегова тітка. Напочатку він не припускав навіть думки заявитися до неї. Але тепер... Ще ранком, вигрібши з кишені мідяки, купив двісті грамів дешевого печива. Печиво розтануло в роті, залишивши солодкувате, дратівливе відчуття, їсти хотілося чимдалі більше. Врешті Олег зважився. Праву кишеню його штанів відтягував ніж. Складаний ніж на шість лез, батьків подарунок. Потерпаючи душею від свого першого комерційного заходу, підійшов до чистильника взуття, похмурого дядька з щіткастими вусами, запитав ламким голосом:

— Ви не купите?

Той мовчки повипробував одне по одному леза, підкинув ножа на долоні.

— Руб.

— Він... чотири карбованці. Чистильник простягнув ножа назад.

— Ну гаразд... Давайте.

Вперше Олег вибирав їжу не до смаку, а щоб було більше і ситнішої. Він пообідав ліверною ковбасою з хлібом. На вечір трохи випогодилося, і хлопець блукав по місту. Ні, до цього міста він би не приріс душею ніколи.

Ніч він прокуняв на лавці в залі чекання. А ранок знову зустрів його сірою безнадією. Хлопець тільки тепер збагнув, якою самотньою може

бути в гомінкому світі людина. Десь тут, поруч, і лихі, й добрі серця, душі камінні і ніжні. Але кожне з цих людей живе своїми радощами й турботами. Не вийдеш же, не гукнеш до них: "Поможіть! Пробі! Я втік від батька... В мене немає грошей. В отакого здорового, рукатого, міцного".

Він навіть поглянув на свої руки, мов на дивину.

Сидів на старім дерев'янім містку біля вантажної пристані, довгою лозиною перепиняв листочки, палички, котрі плинули мимо нього. Течія тут була повільна, спокійна, але далі вона наштовхувалась на крутий берег, шаленіла, закручувала воду в тугу лійку. Олегові сплило на думку, що отак і його спокійна життєва течія наштовхнулась на кручу, закипіла, запінилась, помчала. Йому вже ніколи не поплисти проти води, не пристати до рідного берега.

Зненацька, несподівана й дужа, лягла йому на плече рука.

— Клює?

Олег злякано оглянувся. В нього за спиною стояв високий білобровий хлопець в бушлаті річкового матроса, в кашкеті з кокардою-крабом. Хлопець — старший за нього, смаглявий, веселоокий.

Олег підняв лозину.

— Це я так... В мене й вудки немає.

— Я можу дати, — матрос сів поруч. — Хочеш, махнемо разом по рибу, ох і місце знаю.

— Я тут... випадково.

— Та й я ненадовго засів. Я сам з Києва.

— З Києва? — не знати чому зрадів Олег. — І я. На Богуна...

— Майже сусіди. Червоноармійська... Ти ж як тут?

— Та... В гості... А тітка на курорт виїхала... — Олег густо почервонів: він і сам бачив, яка нехитра його брехня. Але, не знати для чого, низав до неї й другу. — Ще обікрали дорогою.

— І таке буває? Мда-а. Влип ти. —Матрос зиркнув на годинника, підвівся. — Треба щось придумати. Ходімо пошамаємо, бо мені за годину на вахту. Тебе, землячок, як звати?

— Я їсти не піду. В мене...

— Юринда. Ходімо. Називай мене Джон... Це так наші моряки...

— Олег.

Обідали в чайній. Поки офіціантка замовляла страви, Джон кудись ходив. Повернувшись, дістав з кишені пляшку, одним невловимим рухом зчиркнув металевого ковпачка. Наливав під столом навпомацки.

— Дми.

— Та... Стільки...

Олег вже знав смак горілки. Кілька разів, на свято, на іменини в своїх однокласників і однокласниць, перш ніж сісти за столи і розлити в склянки ситро, хлопці збиралися у темнім чулані, і пластмасова чарка прудко оббігала тісний круг. Але пили вони більше для того, щоб дихнути горілчаним духом в обличчя комусь з дівчат, викликати в них подив і переляк. Олег же пив ще й тому, щоб не сміялися хлопці. А зараз?.. У чайній, вдень... Але він уже й не хлопчак. Та й на кого йому зважати?

Олег перехилив склянку. Збуряковів, на очах проступили сльози, але Джон швиденько налив води, і він погасив вогняний клубок, що застряв у горлі. А потім кутуляв ковбасу, наштрикуючи виделкою одразу по кілька кружалець. В голові снувався туман, але було йому легко, Джон такий хороший хлопець, а в Олега ще не було справжнього друга... А ім'я яке в нього — Джон. "Джон — пірат із "Голландця" — приплелося звідкись з книги. Хмільні слова дружби самі просилися на язик, і він не стримував їх.

— Чого ж... Ти, видать, теж кореш гарний... — відповів Джон. — Ми ось махнемо разом. Я подав капітану бума-женцію, списуюсь з його корита. Остобісів — свиня і бухарик. Заживемо з тобою, як зяблики-чижики.

Зяблики-чижики, видно, улюблена Джонова примовка.

— Нам би, мені тобто, тільки зараз видряпатись. Бачиш, згорів у мене на роботі електромотор, тепер при рощоті той мопс вирахує з зарплати. Дулю на дорогу в кишеню ткне і тютюнцем присипле.

— Ти ж, мабуть, ненавмисне, — пробивається крізь хміль в Олеговій голові думка. І так йому шкода цього хорошого "кореша". Якби міг чим допомогти...

— Йому що... А не вистачить, може, й зовсім — у рабство. Не відпустить, тобто до відробітку. От коли б ти допоміг...

— Я... Чим?

Джон оглянувся, присунувся ближче разом з стільцем.

— Єсть один план. Дільце не шухерне і калимне. На пристані. Ми тут ненадовго... День, два, і — фюіть...

Олег дивився в круглі, пташині очі Джона, ловив у них неясну небезпеку для себе, відчував, як кожне Джонове слово зав'язує нового вузлика на якійсь, не видимій йому поки що, сіті, і не знав, як уникнути її. Просто встати і піти?

— Яке дільце? — запитав, хоч вже майже догадувався. Джон прихилився ще ближче.

— Від пристані вгору — сходи, вони огороджені металевими перилами. Бачив? От. Підходиш з того боку, од складів, береш у якогось піжона чемоданчика й рвеш кігті, тобто жмеш за пакгауз. Поки він гикне, поки перелізе... Ні, ні, чемоданчика береш не ти, — притиснув рукою тремтяче Олегове коліно. — Ти тільки кричатимеш. Неначе в тебе вже стирили чемодана. Та його ж і вкрали насправді?—Джонові очі дивилися непорушне, але в них гойдалися холодні каламутні хвилі. Навіть Олег, який у своєму житті ще не розгадав жодних очей, зрозумів — хвилі ті топлять жорстоко і тихо, без плескоту. — До тебе прибіжить лягаш, а цього від їх тупості й вимагається. Бо він з того боку стримить. Треба, щоб там його не було. Ну, складе актика... Бачиш, робота в тебе аристократична... Пс-с... — крутнув він білками, бо до них саме підійшла офіціантка.

Джон розрахувався, вони вийшли на вулицю.

— А шкуру — на двох.

Страх вже майже зовсім остудив Олегові голову, вивіяв хміль. Він стояв під акацією, обривав по одному дрібні жовті листочки, кидав під ноги. Язик йому ніби скам'янів, руки тремтіли.

— Я... не зумію... — врешті здобувся на мову. — Ще ніколи...

— Кричати не зумієш? Го-го! Мабуть же, в шкільному драматичному гуртку грав? Ти й ножика спочатку не вмів продати, а прикрутило...

— Ножик... Мій. — Олег дивився в непорушні круглі Джонові очі, очі нічного птаха, і душа його звивалася в безжальних сталевих кігтях страху. Ще мить, і вони роздавлять її. — Олегові прикро і гидко за свій страх, і нічого не може з собою вдіяти. Врешті, зібравши воєдино всю волю, рвонувся душею.

— Не буду!

Двоє чоловіків, що саме проходили неподалік, подивились на них, зглянулись поміж собою і пішли швидше.

— Пс-с, — прошипів Джон, — чикі-рікі. З крапочкою. Не будеш! А за обід мені заплатиш чим? Скидай бюстгальтер, — смикнув за теніску.

Олег злякався. Як йому залишитися без теніски? Тоді він не зможе навіть вийти на вулицю.

— Я заплачу. Зароблю десь...

— За одну ніч? Мені на ранок треба гроші. Хіба підеш наймешся до лягаша в поміч! Обгавкуватимеш. Тільки це не легше. Ну, до завтра. Дивись же — о восьмій ранку. На долар.

Олег не встиг отямитись, як Джон тицьнув йому в долоню металевого карбованця, м'якою, скрадливою ходою почимчикував через площу. Хлопець дивився йому вслід осклянілими очима. Долоню йому пропікав карбованець, страшна печатка майбутнього злочину, груди все так же стискувало холодне кільце. Він не знав, як скинути його.

"Долара" в цей вечір хлопець на шамовку не потратив. І ще щось давило, пригнічувало Олега. Він не стільки дійшов думкою, скільки відчував, як в оці кілька днів надкололось, надщербилось щось у його душі, тонке, красиве, виліплене, виплекане ним раніше. Він гадав — воно міцне, справдешнє, а воно виявилось крихким, іграшковим.

Всю ніч Олег кидався в примарнім сні, пробуджувався через кожні годину-півтори. Йому наснився міліціонер — велетень, він стояв, розставивши ноги, а поміж них проходили пасажири. Міліціонер тримав на руках його, Олега, заколисував, мов маленького, примовляючи: "Хочеш долар? Ну ж, не плач, не плач, а то віддам он йому", — і вказував пучкою на величезне кругле пташине око, котре поблискувало на фронтоні вокзалу на тому місці, де мав висіти годинник. А десь з опівночі сон відлетів геть. Мабуть, він полинув шукати затишнішого місця, ліпшого притулку, де люди не жахатимуться самі й не полохатимуть його. Либонь, Олег не спав ще й тому, що боявся, аби його не пробудила на виковзаній пасажирами лаві фатальна восьма година. Він не збирався зустріти її тут. І коли годинник на стіні хрипко відрахував шість разів, схопився з лави, вибіг з застояного електричного присмерку в холодне, дзвінке передрання. Гнаним підстреленим звіром кружляв по місту: глухими завулками, вуличками, обминаючи широкі проспекти й бульвари. Холод пронизував його тисячами колючих голочок, не давав уповільнити ходу. "А що, коли піти на залізничний вокзал? — раптом зблиснуло в його голові. Він аж здивувався, чому не додумався до цього раніше. — Звідти й до тітки можна доїхати. І, мабуть, легше, ніж пароплавом... А ліпше повантажу день-два на вокзалі, зароблю на дорогу".

Зморений страхом, безсонням і холодом, Олег заснув, тільки-но доторкнувся щокою до дубового поручня станційного ослона. Заходили й виходили пасажири, потім їх випроводжали до сусіднього залу, — тут прибирали приміщення, — він не чув того.

Добра тітка з мітлою, поторсавши його за руку, не стала добуджуватись. "Мабуть, студент. Бач, зморився, сердешний. Як там мій?.." — зітхнула і пішла далі.

...Але від цього штурхана Олег пробудився враз. Потер забите місце, кліпнув повіками і... — відсахнувся. Перед ним м яко розхитувався взад-вперед на кривих ногах Джон. Він не погрожував, не стискував кулаки, але поглядом своїм щільно притиснув хлопця до спинки ослона, нанизав

на нього, немов на вила, Олегову душу. Олег тріпнувся, прошепотів у відчаї лише півслова.

— Та!..

— А чого не "ма?" Пішли, зяблики-чижики, поговоримо.

Джон не оглядався. Він був певен, що Олег іде за ним. Ступав м'яко, на п'яти, немов готувався розпочати веселий танок.

* * *

Сплять будинки, немов люди з розплющеними очима, сплять вулиці, вільно розпластавшись поміж горбів, сплять трамваї, дрімає на одній нозі старезний каштан у сквері, безсило зроняючи колючі плоди. Поміж холодних стін — тисячі теплих зітхань. Місто зітхає мільйонпогрудо, марить уві сні. Воно обсноване снами, мов одинока степова груша "бабиним літом": голубливими, болючими, звабливими. На високих пучках антен, на тонких дротах повисли марення інших міст, їхні музичні зітхання. По замурованих в камінь жилах ледь-ледь пульсує приснула кров.

Десь далеко — тихе гудіння, металевий дзвякіт. В клітини-комори міста люди завозять їжу, місто прокинеться ранком, проковтне її, стурбовано побіжить в гомінливий день.

Прокіп Гордійович ловить себе на отакій лікарській грубості, відходить од вікна. Так, кожна людина — це теж лише клітина одного організму — людства. Але лікар знає: коли болить одна клітина, то треба прослухати весь організм. Все це так. Але це не приносить заспокоєння. Холод стомлено опускається в крісло. Йому не спиться. Думка те й знай вертається туди, до перших синових гонів, бреде полем, обминає засохлі будяки, відшукує зелені обніжки. Чомусь забулося все прикре, лишилося тільки радісне, веселе.

...Перше осмислене бажання, перше невдоволення, висловлене невідомо де позиченим словом. Олежив вовтузиться під рукою, йому тісно, він все не вмоститься. "Посунься, бюрократ".

"Олежку, піди вмийся. Цуня в тьоті й та чистіша за тебе".

"А Цуня, тату, така чиста, як ти?"

"Я тобі сказав — немає часу... Ти, врешті, відчепишся? Стань у куток". — "Бач, полагодити літака часу немає, а поставити в куток Олежика — є".

"Ото твоя мама, хлопичку?

— У мене немає мами.

— А де ж вона?

— Поїхала за море. В мене є тато.

— Ти любиш свого тата?

— Його всі люблять. Він начальник. Ви його теж полюбите".

"А може, й це будяки, — думає Прокіп Гордійович. — Може, ти просто не вмів розпізнати? Ти милувався, ти тішився синовими вигадками і навіть бешкетами. Мовляв, нехай, дитинство буває тільки раз. Але ж ти не вельми потурав йому? Ти вчив ставати грудьми проти вітру, майже кожного дня нагадував йому, що в світі опріч сонця є й хмари, є лід. І оті злі слова — не його.

І все ж ти несправедливий до нього. Ти ніколи не сказав йому всієї правди. А чи мав право сказати її?"

Ця думка стукає в серце, тривожить знову й знову.

"Ти навіть не спромігся знайти для сина розради, поговорити в тяжку для нього мить. Ти повинен написати йому. Звичайно, він поїхав до Килини. Отой хлопець з дев'ятого класу говорив, що бачив, як Олег брав у касі квитка.

От ти вже й боїшся, що твій син загубиться в широкім світі. Не загубиться, не пропаде. Ще й прокладе свою, власну борозну, якщо він справжня людина".

Прокіп Гордійович ніколи не намагався нав'язати синові свою волю. Хоч і був радий, коли синові бажання збігалися з його. Він підводив його до рішень. Олегові самому доведеться будувати життя. Краще або гірше, ніж він. Тільки не так само. Бо це — неможливо. Він, батько, сподіватиметься на краще. Бо кращає саме життя.

"А може, Олег купував квитка в інший кінець? — несподівано зринає новий здогад. — Може, він поїхав до матері? Адже ж казав: "І про маму ти мені не так..." Туди теж можна добутися пароплавом.

Завтра напишу і Килині, і своїй колишній дружині".

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Поїзд вже підбігав до станції. Білан дістав з полиці саквояж, попрощався з сусідкою. Знайомство їхнє короткочасне, вагонне, а йому чомусь шкода розлучатись. Вона ще молода, гарна... приступна. Здавалося б, звичайні дорожні послуги, але в неї вони сповнені тонкої інтимності, невимушеності. Якщо напроситися на домашній чай, жінка, мабуть, не відмовить.

Олександр Кіндратович ловить себе на такій думці і рішуче береться за ручку саквояжа. Його кортить переступити межу вагонного

знайомства і водночас стримує щось. Страх? Так. Ще дізнається хто. Порядність? Либонь. Він любить дружину. Його завше ставлять у приклад молодим подружжям. І гордиться тим. Звичайно, він не винуватий, що на світі стільки струнких ніг і вабливих вуст.

"Отак помреш, відаючи лише одні", — кепкує над собою. Щоправда, Олександр Кіндратович знав і інші. Ще до одруження. І одні — пізніше, в війну. Але то — не легковажне знайомство. Олександр Кіндратович працював тоді хірургом головного партизанського госпіталю. Його перевели туди за власним клопотанням з хірургічної клініки. Він ішов назустріч небезпеці, назустріч труднощам. Він не лицемір. Знав і те, скільки важитимуть потім у його житті вписані в біографію два слова "партизанський хірург". Двічі літав за лінію фронту. Так, він боявся. Боявся, що випадковий шматочок металу може перетнути всі його надії, всі зусилля — життя. Але він мав силу здолати страх. За другим разом вивіз з чернігівських лісів поранену медичну сестру. Потім вона стала операційною сестрою.

Олександр Кіндратович не знав, де його дружина. До нього докотилася чутка, що ешелон, в якому вона евакуювалася, розбомбили під Бахмачем. Вже аж в кінці війни його знайшов Тонин лист. Вони зустрілися з Тонею в Києві, але ще довго Білан слав у Москву листи. Аж поки випадок не вклав один з них в руки Тоні. "Так, я приховав, я не хотів завдавати тобі болю", — сказав тоді. Вона не жбурляла йому в розпуці образ, не плакала, не пішла від нього. Але з того часу щось надломилося в їхньому житті. Олександр Кіндратович не зізнається навіть собі — він ніби трішки-трішки боїться Тоні. Ні, він не скаржиться на неї. Він їй завдячує й домашнім спокоєм, розрадою, і навіть... не одним службовим кроком. Тоня—не промінь, не прожектор, вона — м'яка кімнатна люстра. Але хіба не в затишному світлі люстри визрівають справжні думки! З Тонею прожив щасно.

Згадка про дружину сповнює Олександра Кіндратовича приємною бентегою. І то, мабуть, треба мати не зміліле серце — бентежити все

життя. Вона, напевно, чекає; він подзвонив їй учора, одразу ж по закритті конгресу. Заїде додому, а потім — в клініку.

А може, спочатку в клініку, щоб не розчахувати навпіл дня? Мабуть, так.

— Ну, як тут? — запитав після звичних вітань, коли залишилися в кабінеті вдвох з завідуючим відділенням. Хоч по очах вже прочитав: нічого не сталося. — Ех, не вдалося мені з вами відкрити полювання. З пухом, пером вернулися? Дітки як? Стрибають?

Завідуючий відповів одразу на всі запитання. Легко йому і вільно почувається з Біланом. Адже професор завжди поцікавиться здоров'ям дітей, розрадить; і в роботі з ним не потерпаєш з страху: на такий авторитет можна зіпертися.

— Хворих їде багато. Здебільшого хронічний порок. Куди ж їх усіх...

— Я не сторукий... На цьому тижні прооперуємо вчителя і оту дівчинку. То — цікавий випадок, можна сказати, не відомий раніше. Готуйте.

— Наш консультант, Гудов, все ще не написав висновку. Каже, її треба лікувати терапією.

Олександр Кіндратович замислено дивився в вікно, розв'язував і зав'язував шнурок вишиваної сорочки.

— Гудов... Гарбузова каша... — туго затягнув вузлика. — Я попрошу, щоб замінили консультанта. А поки що проконсультує Скачок. Дівчинка нехай напише... Два рядки. Тільки, — насварився пальцем, — ви там — делікатно, з тактом.

Завідуючий підвів голову, несміливо поглянув на професора. В його очах метнувся вогник змішаного з страхом здивування.

— Вона... Неповнолітня, — опустив погляд.

— Хіба на нас менша відповідальність за неповнолітніх? — Білан хвилину помовчав, відтак, без будь-якого зв'язку: —Холод не приходив?

Олександр Кіндратович просто не признавався собі — ця думка в'язалася прикро з усім, про що говорили допіру. Вона повисла над іншими, підім'яла їх під себе. "Либонь, Прокіп просто хотів насторожити мене. Не буде ж він..."

— Я й не пустив би його без вас, — чомусь ображено відповів завідуючий.

— Як це не пустили? Ви навіть не маєте права... — розсердився професор. —У вас усе?

— Збори сьогодні... Про Сича... Ви не залишитесь?

— Що ви, для чого? Самі вже... — На його чоло болісно набігли зморшки. Білан потер чоло рукою, немов намагаючись розправити їх. — Самі... Я, ви знаєте... Не люблю такого. Але ж, щоб... Ми не повинні забувати: Сич член нашого колективу. Людяність, людяність... Може, його в районну?

Він уникав таких справ. Всілякі, як їх називають, організаційні висновки про підлеглих били по його нервах. Він завше, коли це було можна, намагався уникнути їх.

Завідуючий не відповів. Він мулявся ще одною новиною, але поки що не знав, приємною чи неприємною буде вона для професора. Він умисне залишив її на кінець, щоб — коли вже поговорять про все.

— В нас тут... Як би: сенсація, чи що. Світили ви свічку в Москві, а гріш знайдено тут. Мазур його в кулаці тримає. Правда, в наш вік таких грошей знаходили немало. А потім розглядали вдень, і виявлялося, що вони не золоті, а мідні. Алхімією чи знахарством мені це нове відкриття пахне. Розпитував я Мазура — не каже нічого. А може...

В Олександра Кіндратовича щось тенькнуло під серцем. Аспірант Євген Мазур — його асистент по лабораторії. Вів планову роботу, вона була частиною в комплексі дослідів, задуманих професором. Говорили, немов Мазур морокує ще над чимось. Так, Білан пригадує. Мазур має й свої піддослідні кролі та морські свинки. Здається, купив на власні гроші. Його й прозивають в лабораторії знахарем. Мабуть, це вигадка, — буцім Мазурова мати знахарює десь на селі. В ньому самому — ані крихти знахарської таємничості чи забобону. Скоріше, навпаки. Світ і людину він складає і розкладає, мов металевий конструктор. Але ж... Якщо він щось відкрив, то тільки те, що шукали разом.

— Ну й що він?

Завідуючий вловив легку, негірку іронію.

— Якусь сироватку... — відповів улад. — Чудодійний бальзам. А в нас, знаєте, чутки поширюються швидше, ніж вісті по радіо. Хворі валом валять, хоч вартового на воротях станови. Та й то... Він усім мов Ісус Христос: по каламарчику, по четвертинці...

Олександр Кіндратович і далі прикривався безтурботністю, але хробачок неспокою смоктав його. Професор вже знав: він не заспокоїться доти, доки не впевниться сам. Це ніби остюк за коміром: дряпатиме, поки не викинеш. Спуститься собі вниз? Ні, так не можна. Та й не поговорить він там.

— Нехай Мазур підійде сюди. Ні, ліпше в двір, до машини. Я зараз їду.

Але йому не привелося поїхати одразу. До кабінету, в халаті наопашки, зайшов високий, повний чоловік, з прим'ятою рідкою чуприною, втомленим, сердитим обличчям. Як йому вдалося обминути чергового лікаря, де він роздобув халата — невідомо. Мабуть, взяв за двадцять-тридцять копійок у тимчасове користування в якоїсь санітарки.

— Консультаційний день у мене завтра, — спробував зупинити його Білан. Але чоловік не зважив на його слова.

— Брехали — немає, — гукнув він ще з порога, мабуть, навмисне не причиняючи дверей... — Доки нас по задвірках ганятимуть. Ось я вже два тижні, за вісімсот кілометрів приїхав...

— Не можемо ж ми всіх одразу... — Олександрові Кіндратовичу й шкода цього чоловіка, й досада на нього. — Чого ж поспішили...

— Хіба я сам... Прочитав у газеті, написав, а мені ось цього папірця. Це ж ваша закарлюка?

Закарлюка та не Біланова. Підписав папірця хтось з асистентів. Але хто ж сподівався на таке. Відписували всім, гадали, приїде з десяти один. Ну, нехай двоє...

— Звільниться місце, обстежимо...

— В мене вже... На готель немає.

Олександр Кіндратович потер щоку, поморщився. Він навіть поголитися забув сьогодні. Зараз би оце — в ванну, пірнути в м'яку піжаму...

— Зачекайте ще днів зо три. А це ось... — Дістав з кишені два новенькі шелестливі папірці, поклав на край столу, швидко вийшов з кабінету.

Євген Мазур вже чекав у дворі, сперечався про щось з шофером біля піднятого капота.

"Коли б можна видивитись душу, як мотор, — подумав Олександр Кіндратович. Передчував важку, втомливу розмову. Та ще, може, й непотрібну. — Нащо він мені?.."

Але всупереч цим думкам прочинив дверці, кинув під заднє скло капелюха.

— Сідайте. — І вже коли машина м'яко зашурхотіла шинами вниз: — Маю до вас справу. Та й вам, мабуть, кортить довідатись, які козирі викладали на конгреський стіл наші колеги.

Мазур примружив вузькі, монгольського прорізу очі, покрутив ручку скла.

— Немає там козирів. Ті ж шістки та вісімки, що й десять років тому.

Чорний, гостроокий, міцний, він вельми скидався на монгола чи татарина. А може, й справді в далекій давнині промчав з синьоокою українкою в сідлі Диким полем татарин? А потім, темної полохливої ночі, втікала вона з турецької неволі, кутаючи в волохату кошму вузькооке татарченя.

Євген не подивував, що саме його закликав до себе професор. Він вже наперед перебіг думкою розмову і тепер сидів спокійний, навіть байдужий.

Мазур таки ніколи не вірив, що їхня лабораторія може щось реально знайти. А коли б експерименти й привели до чого... Знайшов би він, професор Олександр Кіндратович Білан. Звичайно, аспірант Мазур без зайвого клопоту захистив би кандидатську дисертацію. Та й вже. Білан

призначив усім їм обсмоктувати кістки курки, яку називають наукою, їхні теми — часточки його теми. Щоправда, так ведеться не тільки в них.

— Ви що, не вірите в людей... В людський геній?..

— Людський геній діє за найелементарнішим принципом: розумна голова, та дурневі попалася, — голос у Євгена вільний, незалежний, як незалежні і його думки. — Люди самі множать хвороби. Інтенсивність радіоактивності зросла шалено, а відповідно і більшає хворих. Я сам перевіряв її на дощових опадах.

— Один вчений намагався на конгресі довести, буцім рак — природний процес. Мовляв, колись регулювався ріст людськості через чуму, холеру, тепер — через рак. Скрутять його, а тим часом ще посилиться радіація. В процесі пристосування до неї виживатимуть найсильніші... Але якщо навіть так, — мовив по паузі, — ми, лікарі, мусимо обігнати ці процеси. Я чув, ви прийшли до певного результату. Так що наші досліди зрушились?

Запитання прозвучало тихо, ніби аж несміливо. Олександр Кіндратович сам відчув це. І аж розгнівався на себе.

Чому він поводить себе так? Неначе хлопчак. Чому не запитав, як мусить керівник запитати звіт у свого помічника. Мазура взяв до себе на роботу він і показав ціль, дав у руки рушницю...

— Які елементи ви замінили в кільці? — голос його дзвякнув рішучістю.

— Я?.. —Мазур дивився в щілини очей, немов у прицільні планки. — Професоре. Щоб не було проміж нас непорозумінь... Тему, ви знаєте, я виконував. Але працював і осібне. І ще одне... Може, комусь видасться сьогодні божевільним, навіть крамольним. Весь наш рід лікував травами

людей. Всілякі хвороби. Рак — теж. Я видобув синтетичним способом деякі елементи. І свої додав до них.

— Які ж?..

Це питання мало вирішити все.

— Всілякі, їх близько тридцяти. Іпритні, які в нас у лабораторії, теж. Тільки в інших сполуках.

Ні, Олександр Кіндратович не збирався випитувати. Він не вельми вірив і в Мазурів засіб. Але ж... Хіба не образливо? Справедливо казав Холод про алхіміків. Кумедно й гірко дивитися на них в наш час. Та й хто, як не він, професор, може ліпше побачити, чи є щось в отій алхіміч-ній сироватці! Гнів мішався з образою, вони клекотіли, просмоктувались назовні. В словах, в інтонаціях, в погляді. Немов струмочки крізь греблю: не пускає, загачує, а вони пробиваються знову. Але йому вдалося запакувати їх. Гарний мав би вигляд перед цим хлопчиськом!

— Приїхали. То вас не цікавлять і матеріали конгресу?

— Чому ж. Був би вельми вдячний...

— Зайдімо, я відберу.

Їх зустрічало одразу дві господині: старша й молодша.

— Знайомтесь... Це мій колега з лабораторії.

— Ліля.

Дівчина прикусила в посмішці губку. Вони вже були знайомі. Цей хлопець колись проводив її від інституту. Вона пам'ятає — він ще

глузував з її "зозулястої" сумочки. Хлопець — гарний на взір, тільки трохи низький. Причепливий, але не нахабний.

— Мазур, Євген!

Аж тепер в очах дівчини спалахнули вогники цікавості. Це прізвище в останні дні влітало їй у вуха з десяток разів. В лікарні воно зараз на вустах у всіх: від професора до сторожа. "Чи справдешнє його відкриття? — ще раз пильно поглянула на хлопця дівчина. — Якщо так, тоді цей хлопець підніметься над всіма, мов хмарочос над хатками". Під тим поглядом Євген опустив очі, потягнув за короткий кінець галстука. "А вона тоді не сказала, хто її батько", — подумав чомусь радісно.

Коли вони з Біланом неквапливо піднімалися по сходах, Євген твердо поклав собі: взяти папери і мерщій податися геть. Тепер же був би радий, якби його затримали тут, шукав якоїсь зачіпки й не знаходив.

— Ви тільки з ним обережно. А то цей чоловік може вас налякати, що й не заснете, — несамохіть прийшов на поміч професор, жартівливо відрекомендовуючи його матері й дочці. — Це наш новітній вчений, синтетичного складу душі. Не визнає ні жіноцтва, ні музики — нічого. Він взагалі каже, що людина — це дерев'яна лялька, а світ — шворка, котра його смика.

— Як це? — засміялась Ліля. — Ви сідайте.

— Олександр Кіндратович, звичайно, жартує. Хоч водночас зараз він сказав дуже влучно. Людина й справді гадає, ніби сама припасувала шворку. Ми знаємо пряму, спіраль, круг. І хочемо ними пояснити світ; світ безкінечно малий і безкінечно великий. Але всі наші закони — умовні, середні, ми їх вигадали самі. — Євген бачив, що його слухають з цікавістю, до того ж це давало йому можливість довше залишатись у цій квартирі, і він гарячково розвивав свою теорію. — Ми сприймаємо тепло і холод, а не рух молекул чи ще глибші рухи, котрих і не знаємо, ми

беремо рух і спокій, а не третє чи четверте, не відоме нам. Евклід бачив плоскою землю і винайшов площинну геометрію. Ті, хто збагнув, що вона кругла, знайшли просторову. Тобто світ не такий, як ми його бачимо на певних відтинках, він розвивається за зовсім іншими законами. А ми хочемо пояснити його з відтинків, з наших середніх законів, придатних лише для практичних потреб.

Євген знав майже всі новітні відкриття. Він і сам спробував осягнути мисленим зором світ, проникнути, по-своєму розшифрувати деякі його таємниці. І те, що осягнув, злякало його. Світ! Яка в ньому причаїлася сила. Малесенький шматочок землі, нікчемна грудка під ногами пішохода, а вона всесильна. Деякі люди гадають, ніби ця грудка мертва, ніби вони підкорили її. А вона просто не відчуває їх на собі. Людство — часточка великого, нескінченного цілого. Як колись писав Омар Хайям:

Сіяли зорі людям — споконвік, Текли дугою зорі — споконвік,

У грудці сірій роздушив ногою Ти, може, око юне, чоловік.

Наше, людське життя, всього лиш кілька сторінок у великій книзі життя. Початок, середина, кінець книги? Але як по кількох сторінках відгадати всю книгу, коли вона безкінечна й неповторна?

— Хіба не людина зробила ракету? — заохочує Ліля.

— Людина зробила ракету, але не може ще виробити на всій землі стільки хліба, щоб не гинути з голоду. Сам по собі науковий прогрес — дишель в руках суспільних сил. Ви знаєте, на землі щороку близько сорока мільйонів чоловік вмирає з голоду. Ракета... Але ж і бомба... Людину трусять протиріччя, мов вітер грушу. В цій двоногій машині таки не всі гайки загвинчені вірно. Сталева електронна машина буде точнішою, вона переросте свою модель...

Євгенові подобалось страхати Лілю. Мабуть, їй не все зрозуміло? І... нехай... Вона так кумедно водить очицями, сурмонить брівки...

— В природі все прагне свого первісного стану... Так говорить другий, основний закон термодинаміки, — Євген трохи перекручував, але хіба Ліля знає ті закони. — Сонце і всі тіла — віддати свою енергію, дерево — вирости й зотліти... Тобто організована матерія прагне стати неорганізованою. Тільки людина йде наперекір йому: вибирає шматочки радію і кує бомбу, копає пісок та глину і ліпить цеглу. Вона йде навпроти течії. А для чого? Може, для того, щоб одним разом прийти знову до свого первісного стану.

Білан відібрав папери, склав у папку. Євген довго перегортав їх, забарно зав'язував шнурочки на папці. Відтак підвівся. Розумів: Олександр Кіндратович з дороги, він, Євген, зараз тут зайвий.

— Тату, ви йдете куди-небудь з мамою? — запитала в цю хвилину Ліля.

— А що хіба?

— Тут два квитки на концерт до філармонії, їх ще вчора прислали.

— Мабуть, ні...

— Пропали квитки... — зітхнула Ліля. — А концерт хороший. Симфонічний оркестр... Самій не хочеться йти. Може, ви бажаєте? — звела на Євгена очі.

Пропозиція несподівана, але щира.

— Я... Якщо Олександр Кіндратович... Симфонічну музику страшенно...

— Тоді зачекайте хвильку, я тільки одягнуся. Ліля крутнулася на каблуках, вибігла в сусідню кімнату. Вона вдала, буцім не бачить материного осудливого погляду.

— Ви любите симфонію? — запитала дівчина, коли вони вийшли на вулицю. Вона вже прочитала в Мазурових очах відповідь і казала далі:

—Я, признатися, не дуже.

— Я від неї повільно глухну.

Обоє реготали, аж прохожі здивовано оглядалися на них.

— А ви граєте самі на чому-небудь?

— Колись давно грав на гребені. Ви не знаєте, що це таке? Один з інструментів прядильного ремесла. Мої концерти залюбки слухала сусідська дівчина Надя. А потім вона підросла, і їй більше подобалась гармонія. На ній грав мій двоюрідний брат. Я ж не захотів перекваліфіковуватись. Тоді ж майже інтуїтивно зрозумів, що всяке мистецтво — пристосування до людських смаків. А пізніше впевнився: до Вищого Людського Смаку. Бо інакще воно було б непотрібним.

— Тоді не дамо йому сьогодні пристосуватись до нас, — зі сміхом відказала Ліля.

Вони пішли тисячолітньою вулицею, туди, куди ходили і їхні далекі та близькі предки, до Дніпра, на кручі. Вся філософія вивітрилася Євгенові з голови, вона на той час видавалася мізерною й нікчемною. Перед вуглинами-очима, перед срібноголосим сміхом, яким можна впитися більше, ніж тисячолітнім вином і віршами.

— Ви справді отак про все думаєте? — У Лілі в очах — лукаві пломінці. — Хіба можна таке про людей. Нас вчили в школі, що Людина — це... Ви ж знаєте, як у Горького.

— А хто вчив — люди. Самі себе возвеличуємо. Вся справа в тому, хто захоплює владу. На землі її захопили ми і встановили свій диктат. А ще треба подивитись... Амеба живе за законами логіки? Так, вже хоча б'тому, що живе. Добуває їжу, множиться. А скільки нелогічного робить на землі людина? От коли б нас і амеб судила третя площина...

—Амеби теж плавають парами? — зненацька примружилась Ліля, і Євген, спантеличений, опустив погляд. Ліля раптом засміялася, вхопила його за руку. — Побігли на качелі. Я навіть не пам'ятаю, коли гойдалася...

Євген напружувався, аж ноги здригали в колінах. Вітер бив Лілиним волоссям, мов чайчиним крилом, тріпотів суконькою, оголюючи круглі, тугі коліна. Мазур чекав, що Ліля ось-ось крикне, запроситься. Але вона міцно вхопилася руками за дротинки, ще й допомагала розгойдувати човен.

І човен-вітровій злітає вище, вище, Євген на мить заплющує очі, і йому здається, ніби вони вже одірвались од землі, кружляють, обійнявшись, самі на весь світ.

Хлопець стріпує чубом, проганяє видіння. Човен уповільнив свій плин, лине до не відомого їм обом берега. Ліля розчепила пальчики, поправляла зачіску. Зненацька не втрималась, підковзнулась, впала просто на нього. Євген — дротини попід лікті — притримав її, упіймав Лілину руку, притиснув до грудей. Ліля на мить завмерла, її довгі, пухнаті, немов припорошені на кінцях сніжинками, повіки здригнули, опустились на очі. Та вона одразу ж вивільнилась, насварилась пальчиком.

— Чи не багато дозволяє собі організована матерія!

Човен зупинився.

В парку вигравали музики, людьми володів джазовий настрій. Вони плили на її переливи, мов риби на принаду. На танцювальний майданчик вже не протовпитись, там тіснява і неврівноважений рух. До каси — довжелезна черга. Звичний до грубих зрівнянь, Євгенів мозок обійняв все те, викарбував єдине слово: "Нерестилище". Але воно розтануло в наступній миті, і він, заполонений нею, потягнув Лілю за руку. — Давайте станемо в чергу.

Цього разу довелося здивуватись йому.

— Для чого? Щоб стерти на п'ятдесят копійок підошви? Краще вже на асфальті. Ходімо он туди.

Вони купили квитки до кімнати сміху, куди Євген теж ходив хтозна-коли. Ліля перекривлювала дзеркала, було весело, радість хлюпала сміхом. І тільки раз, коли Ліля зупинилася біля звичайного, прямого дзеркала, Євгенові чомусь сплив на думку сьогоднішній день, а з ним напливла і бентежно-смутна хмара. "Все людське життя в кривому дзеркалі. І моє теж, — подумав він. — Олександр Кондратович, Ліля... Що буде далі?"

Вечір вже зсипав у Дніпро зорі, окутав синіми тінями старезні горби, і вони враз стали не суворими, задуманими, а ніжними, музичними, дрімали й марили тим, чим збудеться й не збудеться юність. Євген тримав Лілю під руку, і вони йшли та йшли, — крутими узгір ями, темними алеями, вузьким містком, по котрому поруч може пройти лише двоє людей.

* * *

— Дожилися, вже з хати дочку ведуть, — Олександр Кіндратович вийшов з ванної кімнати червоний, розімлілий. На його чолі, на лисині густо поблискували росинки поту.

— Ти сам його привів.

Антоніна Михайлівна бачила, як здригають, немов у ображеної дитини, в чоловіка брови, як він пощипує верхню губу, і вже здогадувалась — якась неприємність перебігла тінню Олександрові сьогоднішній день.

Лілин вчинок — то лише дрібний камінчик під ногами. Але вона не поспішала розпитувати, знала гаразд, приспіє час, і Олександр розкаже сам. Він не вміє ховати в собі власні невдачі. І коли приходить радість — теж намагається розділити її. Мабуть, це найбільше єднає їх. Ні, вона взагалі не може поскаржитись на нечуйність чоловіка. Він вгадує її думки, бажання з одного погляду, вволює їх. От сидить Тоня на тахті, їй трохи незручно, але встати за подушкою ліньки, вона не мовила й слова, але Олександр сам приносить подушку, підклада під боки. Дехто називає таких чоловіків жіночими догідниками. Але кому з жінок чоловіча увага не лестить самолюбства? Антоніна Михайлівна давно уяснила собі: любити — це давати насолоди іншому, а не брати їх. Давати безкорисливо, так, щоб людина, якій вони призначені, не почувала себе боржником. Олександр знаходить радість і в тому, щоб допомогти їй по хатній роботі і часом, коли вдома немає нікого, навіть зварити обід. Його кортить здивувати всіх своєю вправністю кулінара, і деякі страви він готує смачніше, ніж вона сама. От тільки її робота... Антоніна Михайлівна працює в технікумі, читає студентам біологію... Олександр говорить, що йому з дитинства були відворотні всілякі жучки та метелики. Мабуть, тому він ніколи й не запитує її про технікум. До того ж власний великий клопіт поглинає його. Хоч часом їй теж хочеться поскаржитись, попрохати поради.

Дітям Олександр потурає вельми, більше любить малого Костика, зате частіше й осмикує його віжками батьківської суворості. "Я хочу, щоб козаком ріс", — каже знайомим.

Син у його мрії мак стати знаменитим поетом, затьмарити батькову славу.

Зараз син живе на селі, в баби. Олександр наполіг, щоб віддати його туди на літо. "Нехай набирається сільської науки. Баба в нього проста, та життям вчена. Нас усіх у люди вивела. Та й побігати босими ногами по землі йому теж хороше".

— Що тут, вдома? — запитав Олександр Кіндратович, ааходячи до себе в кабінет. — Мене ніхто не шукав?

Запитання звичне, він знає — його шукають щодня. Адже він в десяти, якщо не більше, комісіях, комітетах.

— З редакцій кілька разів дзвонили. І з обкому. А ще приходила жінка. З Білого Броду. Ота, що весною...

— Яка жінка? — Олександр Кіндратович наморщує чоло, потирає його рукою. Та хіба пригадаєш! Скільки до нього ходить прохачів... І в клініці, й тут.

— Пенсію за чоловіка клопоче. Машиною його переїхало. Ти б допоміг... Ось вона справки залишила. Білан знає: справа це дрібна, місцевого масштабу.

— Я не начальник собезу.

Антоніна Михайлівна заперечувала тихо, м'яко. "Мабуть, з наради виніс якесь невдоволення".

— Вона ж ще й ніби колишня твоя сусідка. Розказувала, як ви колись разом корів пасли, телицю загубили...

— То це Наталя!

Його пам'ять вихоплює з далеких літ високу двогорбу могилу, широкий луг — Велику, маленьке чорненьке чортеня в червоних чунях — Наталочку, з котрою ніхто з хлопців не міг збігти наввипередки. А далі пам'ять прудко перескакує одразу через кілька літ. Вона підсовує йому під руку зв'язані ремінцем книжки, виводить на зарічанську стежку. Так випадало, що вони з Наталочкою завжди верталися з школи отією стежкою вдвох. Виходили до річечки, сідали під вербою. Кидали в воду палички, слухали, як ниже в лісі по той бік лугу намисто зозуля. Вона низала його спільно для них обох.

Дурні, наївні діти. Не знали, що дитяче намисто рветься дуже легко і що потім можна відшукати лише окремі намистини.

Але скільки Білан не брижив зморшками чоло, не міг пригадати доярки Наталки, в чиїй хаті пив воду три роки тому. Він приїхав до свого села на зустріч з виборцями, разом з школярами садовили топольки під школою, вона теж вийшла з відром, поливала деревця. Кожної весни він збирається поїхати туди, але робота, всілякі справи заступають від нього село. Костика відвозить Тоня або Ліля.

— Вона казала, якісь топольки виросли, — чомусь тихо мовила Антоніна Михайлівна.

"Треба їй допомогти. Подзвоню в райком, у виконком..." Олександр Кіндратович підсовує до себе стосик конвертів, бере той, що зверху. Все це — скарги виборців. В того відрізали кілька метрів городу, тому виплатили за контрактоване теля на десять карбованців менше, ніж обіцяли, тому не дають квартири... Дрібні, малозначні справи. Хіба над ними сушити депутатові голову? Однак всі листи доводиться

прочитувати, на кожен відповідати. Минулого й позаминулого року він наймав собі секретаря. Студент юрист розсортовував листи, віддруковував на машинці відповіді, розсилав по установах. Тепер той хлопець перейшов на п'ятий курс, виїхав на практику.

— Треба знайти іншого студента, — поклав у стосик конверти, лишивши посеред столу Наталиного.

— А може... Ти сам...

Олександр Кіндратович повів плечима, немов йому за комір кинули крижану бурульку, спантеличено подивився на жінку. Не те щоб він подивував, що вона заперечила йому, але його збентежив її голос. Не прохальний, а докірливий.

І, мабуть, вперше він відповів різко:

— Ти б краще своє... Сипала обідати. Зголоднів я. Але Антоніна Михайлівна бачила — їсти чоловікові теж не хочеться. Він би давно побував на кухні, заглянув у всі каструлі. Тепер, мабуть, не виповість їй і тієї своєї турботи, а ранком піде на роботу знервований, зім'ятий. Завтра в нього операційний день...

Якщо Олександра хтось може розрадити, то лише Холод. Постерігши такий товаришів настрій, той завше втягне його в суперечку, і в оцій змазі Олександр, камінчик по камінчику, викидає весь тягар, котрий наліг йому на душу. Антоніна Михайлівна сама не знає чому, але й їй вельми затишно почувається тоді, коли за дверима Олександрового кабінету гуркоче басовитий Прокопів голос і поскрипують під дужою ходою дощечки паркету. Вона вірить в Холода. Вірить в людину, серцеві й талантові якої Олександр може віддати всі свої сумніви і вагання.

— Прокіп чогось вчора заходив. Може, покликати його, пообідаєте вдвох? — мовила, забираючи з чоловікового плеча рушника.

— Що йому?.. Хіба не знає, де я? — в голосі Олександра Кіндратовича Антоніна Михайлівна вловила дратівливе невдоволення, не знайому раніше вкрадливість. Вона здивовано глянула на чоловіка, пішла на кухню.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

— Заходьте, заходьте, — відгукнувся Холод на несміливий скрип дверей. — Це ти, Лілю? Ніби в клас, та ще й не виконавши завдання... — Він таки здивувався. Чому Ліля прийшла сюди, а не додому, чому така тиха, серйозна? Присіла на краєчок стільця, крутить в пальчиках ремінчик сумочки. Вона вся ніби одмінилася. І одягнена незвично. Прості, на низенькім каблуці черевички, чорна суконька, волосся зачесане в строгий, тугий вузол.

— Від Олега... нічого немає? — запитала тихо. "Он воно що. — Тепла лоскітлива хвиля хлюпнула Холодові в груди. — Все-таки... Болить їй".

— Поки що нема. Він поїхав до тітки. Колись маленьким Олег жив у неї. Я вже написав їй.

Ліля хитнула головою, її очі затепліли посмішкою. Відтак посмішка згасла, дівчина знову опустила погляд.

— Я, Прокопе Гордійовичу, справді не виконала завдання. Жодного завдання... А хотіла б виконати... Я прийшла проситися на роботу.

Тепер Холоду стали зрозумілі і строга зачіска, і скромне вбрання. Однак здивування від того не поменшало.

— Чому ж до мене, а не до батька?

— Я хочу працювати, як усі. Ви розумієте... Якщо у вас немає місця...

— Ні, місця є, — поспішив заспокоїти дівчину. — Навпаки, бракує людей. Ми зараз не можемо приймати на роботу тих, в кого немає київської прописки. Хочеш санітаркою, а то — в лабораторію. Батько не заперечуватиме? Ти запитувала його?

— Так. Ще після екзаменів.

Холод говорив, а думка його прямувала до іншого. Він думав про те, як міцно, часом немилосердно, зв'язує людей одним вузлом доля. Прийшла до нього Ліля... Йому радісно, що вона прийшла з таким проханням. Але серце щемить іншою стрічею. Він може уникнути тієї стрічі, але не втече від неспокою.

Олександрів скальпель карою лягає на клініку. Білан го-' ворив, буцім працюватиме, буцім облишить на якийсь час свої експериментальні операції, але не дотримав обіцянки. Тільки щільніше зачинив за собою двері. Та хіба таке можна приховати! Треба забрати з ного рук смертоносного скальпеля, яким крає все, що зробив раніше. І мусить забрати він, Холод. Забрати не зволікаючи.

Холод важко підвівся з стільця. В нього боліла голова, тупо, важко, так, немовби після чадного газу. Професор лікує інших, а вилікувати себе не добере способу. Він навіть не знає, від чого в нього біль: від контузії, кисневого голодування, нервової перевтоми? Часом біль проходить зовсім, та потім наповзає знову, іноді на кілька днів відбирає книжки й газети. Йому тоді здається: вийди на свіжий вітер — все мине. Але виходив, і не минало.

Провівши до дверей Лілю, Холод покликав чергового лікаря, сказав, щоб готувалися до обходу. Години обходу — години важкої праці: терплячого вислуховування скарг, шукання розв'язків формул, де іксами і ігреками виступають людські хвороби. Це величезна п'єса, в якій просто з залу на сцену один по одному йдуть актори-стажери, за кожним з яких треба пильно простежити, відгадати, де в нього вдаване, а де справжнє.

До всього, режисер звикає до своєї сцени. Але він повинен боятися, щоб професіональні навички не переросли у байдужість.

Кульмінаційний момент трагедії — в операційній. Режисер-лікар повинен не просто зшити шматок плоті. Він мусить ще подбати, щоб з лікарняного ліжка знову встала Людина. Часто, залишаючись нею, вона встає людиною іншою, ніж була до хвороби. Прокіп Гордійович постеріг — перенісши тяжкий недуг, людина змінює характер, спосіб думання, іноді навіть звички. Часто це вже зовсім не та людина. Завдання лікаря — привести її до того самого стану, в якому вона була в переддень хвороби.

Ось тут, під час обходів, професор-режисер і спостерігає, як пильнують цього його помічники, скеровує їхні дії.

Холод звик, приріс душею до своєї сцени, до своїх артистів. Ні, професор їм не вельми потурає. Він їх і сварить, він над ними й кепкує легенько, він їх і любить. Ну як не любити оцього шибеника, оце капловухе паця? Вткнулося писком у подушку, сопе, аж губенятами плямкає. Ігорьок — так звати хлопчика — давній житель палати. В нього — непрохідність стравоходу. Три роки тому, недоглянуте мамою, дитя випило півбанки каустичної соди.

Хлоп'я зовсім не знає смаку хрумкої шкоринки, зуби його не врізалися в м'якуш яблука, не розлузували горіхів. Во-їю тільки здогадується, яке то залася, і відвертається, коли хтось при ньому розв'язує вузлика передачі. Ігорьок вже перетерпів три операції. Лишилася четверта, остання. В сусідній палаті лежить дівчинка, котрій вже звершено весь цикл. Тепер, щоранку, хлоп'я бере дівчинку за руку і веде по коридору. Воно заводить її по черзі до кожної палати, тицяє в руку суху шкоринку:

— Їж.

Дівчинка охоче виконує його прохання, жує швиденько, мов кізка.

Хлопчик обводить палату тріумфальним поглядом, підносять вгору пальчика:

— Бачите!.. І я буду отак. Вже швидко. Професор сказав!

В хлопчика на тумбочці — низка виліплених з пластиліну фігур.

Холод нахиляється, розглядає процесію. На його вуста лягає тиха посмішка. По тумбочці прошкує лікарський обхід. Прокіп Гордійович упізнав і себе. Он він — попереду, великий, волохатий, схожий на ведмедя. За ним — інші лікарі. Майже в кожному вловлено щось. Хлоп'я талановите. Однак композиція здається професорові не довершеною. Він бере з коробочки надломлену плитку пластиліну, розминає. Пальці його працюють швидко, не здивитись. Ось вже шестя йде не просто на край тумбочки, а до ліжка, на котрому капловухий хлопчик натягує на голову ковдру. Він ховається від лікарів.

Критично прискаливши на свою роботу око, професор вичапує з палати.

Обхід пливе далі... Білі халати, білі простирадла, білі пов'язки... Білі стіни. Рум'яні багрянці життя. На них спочиває лікареве око. Професор розмовляє в палатах голосно, свідомо уникає незрозумілих недужим слів і термінів. Навіть коли перемовляється з колегами. Ніщо не страхає хворого так, як лиховісний шепіт, незрозуміла латинь. Ті слова його б'ють, мов сліпі кулі. Хворий воліє знати правду, хоч водночас хоче применшити небезпеку. Він з одного погляду вихоплює з лікаревих очей іскри віри, впевненості, невіри.

...Оцей професор. Він не вельми ласкавий. Не називає своїх пацієнтів "голубчиками". Але з того, як слухає, як в глибокій мовчанці кроїться мислю десь в твоїй хворобі, як креслить їй смертельне коло, — зринає в тебе довіра і певність.

Ось і остання палата. Палата для тих, які одужують. Давня пацієнтка, бабуся з-під Білої Церкви. Не хотіла лікуватись. Мав він з нею клопоту. Старенька сидить на ліжку, в неї в руках поблискують металеві спиці. Чорним жированим котеням крутиться біля неї клубок шерсті, втікає по ниточці в дитячу рукавичку.

Котеня шкрябнуло лапою, притихло.

— ...Мені вже, синок, не треба нічого. Спасибі тобі. — Старенька пильно вдивляється добрими очима в обличчя професора, схитує головою. —А ти сам... Поблід, на виду упав. І очі червоні. Може, застудився? Ти перележ день-два. Випий на ніч липового чаю...

— Добре, вип'ю. А ви ще поп'єте порошки. Сестра принесе. Баш на баш. Згода? — він підморгує бабусі, мов давній змовник.

— Хитрий ти...

Проконсультувавши лікарів, зробивши необхідні записи, Холод довго ходив по кабінету. Розмотував думку, мов клубок колючого дроту. Він не зізнався навіть собі, що зволікав, що відтягував цей момент. Втікав від нього, як наляканий звір від власної тіні. Але від цього стекти не можна. Він мусить зробити останній крок.

Холод знає: Білан вже й так запікся на нього образою. "Може, й справді не казати? Для чого знещаснювати людину? Друга?"— скрадається думка. "І тоді нехай нещастя падають на сотні людей! Ти не маєш права мовчати. Як людина. Як комуніст. Ти вже й так запізнився. Дівчинка, яку вчора оперував Олександр, ще могла жити. Її треба було лікувати".

"А справки? Хворі пишуть Олександрові смертельні справки. З якими думками вони лягають на операційний стіл! Олександре! Що скрижанило твоє серце!"

Останні слова він проказав уже майже вголос, піднімаючись по сходах угору.

В професорськім кабінеті, окрім Олександра Кіндратовича, ще двоє лікарів. З суворого неспокійного Холодового погляду Білан відгадав усе. Він вдав, ніби вкрай заклопотаний, ніби в нього нагальна справа, — щоб хоч трохи відволікти розмову, приготуватись до захисту. Але Холод нецеремонно посунув убік папери, попрохав лікарів:

— Залиште нас на часинку.

Ті здивовано потисли плечима, вийшли з кабінету. Прокіп Гордійович провів їх, пересвідчився, чи щільно причинені двері, повернувся назад.

— Ти не послухав мене, — мовив, зупиняючись навпроти Олександра Кіндратовича. І, вловивши заперечний по-м"х його руки, зупинив: —Не перебивай. Я мусив піти не до тебе, а до головного лікаря. В міністерство, в партбюро, зрештою. Але я прийшов до тебе. Бо я ще вірю... Я просто не можу збагнути, що спонукає тебе. Я знаю: ти не раз толочився посівами, обочинами. Але я думав, ти шукаєш. А ти... Сашко, це небезпечно. Це початок хвороби. Страшної. Коли кров гріє тільки одне серце, своє, власне. Це — білокрів'я.

— Чому ж, було б іти в партком, — врешті витиснув Білан. — І що б ти там сказав? В чому ти хочеш мене звинуватити? Які в тебе докази?

— Докази?—Холод ошелешено подивився на Білана. Почути від Олександра таке — не сподівався. Приглядався до товариша, немов бачив його вперше. А може, таки й бачить його, справжнього, вперше? Ось він сидить навпроти, знайомий кожною зморшкою, кожним порухом очей. Скільки доріг перейдено обопільними розмовами, скільки мрій виважено на одних терезах? А тепер... Затоптати все? Ні, вони не можуть, не мають права вчинити так.

— Доказів? —повторив тихіше. —Ти хочеш, щоб я шукав проти тебе доказів? Скажи, Сашко?

— Хочу. — В Біланових очах злісливі вогники. Злість сталевими пучками стисла йому горло. Олександрові Кіндратовичу в цю мить чомусь пригадався вечір на Дніпрі, каламутний вир під ногами і крик. Розпачливий крик маленького куличка. Жорстокі Холодові слова і болісний віщий пташиний крик. — В мене, для прикладу, летальність менша, ніж у тебе, — сказав і опустив погляд.

Олександр Кіндратович мурував перед ним глуху, непроникну стіну! В останні роки в клініці склалося так, що надто тяжких хворих і призначених на повторні операції клали до Холода. В Олександра Кіндратовича майже половину часу відбирали всілякі конференції, комісії, депутатські засідання. До того ж він готувався до операцій на серці. В другому відділенні й хворих майже вдвічі більше, ніж в першому.

Вони обоє знали те. Холодові жодного разу й на думку не спало протестувати. Комусь же треба сидіти й на засіданнях. А операції на серці!.. Ой, як не вистачало їхній клініці лікаря, який би вмів робити їх. Тепер Холодові почало видаватись, що Білан свідомо уникав тієї чорново? роботи. Щось важке перевернулося в грудях, боляче натиснуло на серце. Він запалив цигарку, перечікуючи хвилинний гнів.

— Я можу вдатися до фактів, — сказав на диво спокійно. — До доказів. Пам'ятаєш, як ти ножицями поранив міокард, спричинив до нового захворювання? Ти зашив... В терапевтичному відділенні є рентгенознімок серця хворої до операції... Зараз його теж зробити неважко. Вісімнадцятого... Бухгалтерові з Вінниці... Вчора.

— Ти... Ти шпигуєш за мною, — стиснув кулаки Білан. Його дратував цигарковий дим, страшенно кортіло закурити, але він не хотів брати цигарки з Холодової коробки.

— Ні, я просто стежив... Стежив, щоб уберегти тебе... Допомогти...

— Допомогти?.. —Олександр Кіндратович перепитав майже згірдно. — Ти — мені... А що можеш сам?..

Душно, тісно в просторому кабінеті. Душно обом. В мовчанці чути, як десь невпинно цокотить, вгризається в дерево шашіль.

Холод розстебнув верхній гудзик сорочки, підвівся. Білан опустив голову, кулаки самі безвільно розтиснулись, лягли на стіл. Хоч він ще вдома пережив думкою таку розмову, але тепер, не знати чому, злякався. Йому стало лячно залишатися зараз на самоті, обірвавши все те, що єднало їх довгі роки.

— Хіба я для себе... На добро ж, не на зло, — спробував стерти все сказане допіру. — Я шукаю. Може, я щось і не зовсім... Може... Трішки. Ти думаєш?.. Я сам собі затискаю горло, щоб не крикнути. Але ж зрозумій — це крапля.

— Крапля крові. Людське життя — це крапля. Всього лиш. Ми не маємо права важити нею.

— Але ж задля того...

— Навіть задля найвищого. Ми не давали його. І вищого за нього немає. Так робили в ім'я всіх жорстокостей. Всіх користей. В ім'я добра... Це щит усіх. І того, хто лікує людей, і того, хто тішить своє славолюбство. Мені шкода тебе, Сашко. Огляньcя. Наплюй ти на ту вивіску. Розбий її. Ну, як ти можеш... Справки у хворих...

Те, що Холод відгадав Біланові думки про інститут, знову розлютувало його.

— Пожалій краще себе. І порядкуй у своєму відділенні. Айв себе сам...

Хотів ще сказати: "Ти зависоко замахнувся... Забувся, хто порекомендував тебе на завідуючого відділенням. Забув, по чиїй рекомендації прийнято вдруге до партії..." Однак тільки вдарив по столу кулаком.

— Зважуй. Бо далі я буду змушений доповісти на колегії.

Холод підійшов до дверей, взявся за ручку, але раптом відчув, як гарячий клубок покотився йому до горла, зупинився там. Стало важко дихати, важко вимовити слово. І не міг знайти того слова. А так хотілося...

— В Ленінграді група лікарів спроектувала нове штучне серце... Краще за колосовське... Ти читав?

Білан не відповів.

Важкою втомленою ходою Холод вступив до свого кабінету. Зупинився. Чомусь оглянувся. Ніби все тут, як і раніше. І водночас... Немов розбилося щось, над чим клопотався довго-довго. В кабінеті порожньо, сумно. Тиша по крихті сточує серце. Водночас не хотілося, щоб хтось порушив її. Йому здавалось, ніби одразу здогадаються, де він був і про що говорив.

Біль не проходив. Але поволі на душу спливало якесь заспокоєння. Він вчинив, як веліла совість. Стукала в серце й інша думка: а може, Сашко одумається... Хоч їм вже, мабуть, ніколи не сісти разом до святкового столу, не розікласти на річковім березі веселого вогнища.

Залишатися в кабінеті не хотілося, і він спустився в підвал. Там розміщені дослідні лабораторії обох відділень. Особисто в Прокопа Гордійовича — дві кімнатки. Диво, але йому тут найліпше працюється. Може, тому, що сюди не сягає металевий гамір міста, а може, що в цих кімнатах розплутує найтонші нитки своїх думок. Він морокує над тим,

чого ще немає, але що бачить уявою, що промовляє до нього з паперу літерами та лініями, блимає на щитку червоними лампочками, підморгує синьою бровою з екрана. Деталі змонтовані на одній величезній дошці, але все це ще поки що окремі вузли апарата, і Холод не знає, чи вдасться йому коли-небудь побачити в світний окуляр те, що бачить уявою. Звичайний рентген-апарат просвічує лише кістки, старі руїнницькі пухлини, виразки. А в своє скельце Прокіп Гордійович мусить побачити найменші зміни клітин організму, наймолодші новоутворення. Тоді лікарі зможуть вбивати хвороби в коконі, в зародку. Він сам аможе просвітити серце, щоб потім оперувати не наосліп, а за чітким планом. Але робота шалено опирається Прокопу Гордійовичу. Часом апарат видається йому живою істотою. Вони розмовляють одне з одним, втішаються, кпи-нять, сваряться. Холод знає: його металевий опонент — їдкий скептик, але професорові подобається сперечатися з ним. Оцей гіркий песиміст гадає, буцім він з дня на день підгинає Холода під свої металеві лапи, одначе він прикро помиляється.

— Даремно ти підморгуєш, — розпочинає давню суперечку, викладаючи на стіл інструмент. — Тобі все одно не вдасться сісти мені на карк. Так, ти пожираєш мій час, мою зарплатню, навіть мою мрію, але ти безсилий нав'язати свою волю.

"Ти просто короткозорець. Неначе я не знаю, для чого ти клопочешся біля мене? Ти хочеш побачити в моє скельце, який ти великий. Припускаю — побачиш. Та завдяки кому возвеличишся ти?"

— Брешеш. Я побачу не себе, а інших. Всіх нас. Всі разом ми справді великі. Ми возвеличуємось, конструюючи вас, ми щодень віддаляємося од вас...

"Тоді чому ж ти так часто сумуєш в оцій кімнаті? Чому в твоїх очах плеска туга?"

— Це туга... Туга по недосконалості зробленого, по тому, що мусив би зробити. "Тобто по геніальному?"

— Називай, як тобі хочеться.

"Ти думаєш, ви колись подолаєте її?"

— Цього я не знаю.

"І ви вклали собі в голову, що, конструюючи нас, ви все більше віддаляєтесь од свого першороду? Ти гадаєш, ніби втік від отих, чотириногих?"

— Так, утік. Ми й втекли тому, що думали не лише за себе, а за всіх. За всіх тих, котрі за скельцями. Ми жертвували своїми життями заради інших життів. Ми — червоні кров'яні тільця. Ми — фаги. Ми пожирали бактерії, ми гинули, щоб жили наші брати.

"Так, ви — фаги. Ви сліпі, вас штовхає темна, не відома вам, неосмислена сила. Ви не знаєте, що сила та — фатальна".

— Але ми маємо розум, саме він і підвівся над світом, він переміг. Колективний розум людства.

"Чому ж тоді він знищує себе? Чому вкорочує віку людині? Тобто самому собі. Для чого він вигадав бомбу?.. Хочеш, я скажу, що володіє вами. Вами володіє страх смерті, самотності, страх інших людей. І більше нічого. Ви безсилі перед хибно названою вами неживою матерією. Бо ви самі — лише часточка її. Ви й досі не розгадали, що таке життя, що таке матерія. Бо сього не можна розгадати. Це схоже на те, як, скажімо, камінна порошина спробувала б розгадати, що таке камінь. Частина не знає законів цілого. Порошинку завтра втопчуть в багно, спалять на вогні, а камінь лежатиме вічно. Ти зрозумів мене? Сам процес намагання пізнати себе — теж мить, краплинка матерії".

— Але ж ти кажеш: камінь вічний. А значить, вічно від нього відпадають і порошини. Виходить, що органічне життя теж вічне. Воно є приналежністю матерії. Матерія створена так, що вона обов'язково викликає життя. Отже, ми теж вічні. Не тут, на землі. А там — скрізь.

Спалахувала лампочка, клацали по металу плоскогубці. Опонент мовчав. І вже по довгій паузі:

"Це твоє відкриття?"

— Так.

Холод не почув, як скрипнули двері. Кинувся, аж коли за спиною пролунав металевий брязкіт. Оглянувся. В яскравому світлі лампочки побачив вибалушені жахом очі, широко розставлені руки. На підлозі поблискувала в'язка ключів.

— Чого ви, Харитино Артемівно?

— Я... Тобто... Ви самі?..

— А, — посміхнувся Холод. — Книжку вголос читаю.

— Слава тобі господи, — перехрестилась прибиральниця, поволі заспокоюючись. — А я слухала-слухала під дверима... Хіба тепер, думаю, довго. Така нервенна робота... Аж знов, слава богу.

— А чого знову? — поцікавився Прокіп Гордійович.

— Та от... — Тітка переступила поріг, підібрала ключі. — І вчора мені притичина. Зібралася на роботу, вийшла на ганок, аж глядь — під грушею сусідський парубійко, Вадим. Ніде ані лялечки, на сьому ще тільки повертало. Думаю, грушок назбирать вибіг. А він стоїть і дивиться

кудись. Та так люто... Мене не бачить... А тоді кулаком — тиць. І знов: тиць, тиць. Скік убік, скік назад — і вп'ять кулаком. А перед ним же, як ото лектор читав, один ехвір. "Сердешненький, — думаю, — отакий молодий". Мене й жаль і острах бере. Ще мене отак тицьне — кісток не збереш. Вернулася, побудила сусідів. За стіною в мене участ-ковий живе. Подивився він у вікно та як зарегоче: "То, каже, Вадька з бокси тренується".

Холод не втримався, посміхнувся й собі. — А чого ви так рано на роботу виходите? — запитав він.

— Апарата вмикаю дихального. Він же дві години гріється. Я ввімкну, а тоді ще дрімаю до дев'яти.

На високе Холодове чоло набігла крута складка.

"От і вся філософія часу, — думав, несамохіть згинаючи й розгинаючи мідну платівку. — Щоденно вкрадені дві години..."

Тітка Харитина пішла, а він ще довго стояв, крутив у руках пластинку, а в голові — гірку думку. Відтак професорів блукаючий погляд упав на будильник. Його він заводив, коли боявся запрацюватися, спізнитися кудись на призначену годину. Взяв будильника, відгвинтив кришку. Потім відшукав виток тонкого дроту, приніс з комірчини паяльну лампу.

Стрілка його ручного годинника оббігла один раз, коли він скінчив роботу. Ще десять хвилин — на встановлення, підведення дротів до апарата Бюлау. Тепер можна покликати тітку Харитину.

— Харитино Артемівно, — сказав, коли та зайшла до кімнати. — Від сьогодні ви приходитимете на роботу о дев'ятій.

— А... апарат? — тітка нічого не розуміла, кліпала повіками.

— Вмикатиметься сам, автоматично. Зараз ми перевіримо. Маємо без трьох хвилин п'ять. Бюлау повинен ввімкнутися рівно о п'ятій...

Мабуть, тому, що чекали, обоє здригнули, коли заторохтів дзвінок. Йому у відповідь сухо клацнув вмикач, загудів апарат.

Холод перевів стрілку будильника на сім.

— Ви скажіть тим, хто працюватиме на Другій зміні, щоб заводили на ніч пружину дзвінка.

Тітка стояла, вражена не менше, ніж годину тому, коли слухала під дверима. В очах і подив, і захоплення, і щира людська вдячність.

— Для чого ви... Я й так... — Ледве-ледве ворушила губами, не знаючи, як подякувати.

Холод повернувся до кімнатки в лабораторію, сів у куток за маленький столик. Там — дописаний до половини аркуш, ручка, але він ще довго не брав її. Хороше йому почувалося на душі, так хороше, немов звершив щось велике-велике, немов побачив те, що шукав роками. Хоч і знав — дрібничка, маленький промінчик. Але він грів дужче, ніж інколи велике багаття.

Але потім прийшли інші думки. Втікаючи від них, силоміць занурився в розрахунки. Аж поки поволі не забув за все.

Запрацювався допізна. Вечеряв у ресторані, замовив сто п'ятдесят грамів. Він ніколи не втікав від чарки, але любив, щоб вона стояла на веселім товариськім столі, де добра бесіда, журна пісня. А сьогодні випив сам. З смутку, з тихої радості.

А потім довго блукав вечірнім містом.

Вийшовши на горб, звідки видно будинок, побачив у вікнах своєї квартири світло.

"Олег". Лунко вдарило серце, він пішов швидко, а вже від другого поверху майже біг. Рвонув двері, переступив поріг і мало не спіткнувся на рівному. Посеред кімнати стояла Ольга.

Вона чекала на нього. На мить в її очах спалахнув вогник замішання і згас.

— Де Олег? Я одержала твого листа. Він до мене не приїздив.

— У Килини. — Тепер Прокіп Гордійович був певний, що син там. Більше йому податись нікуди. Це добре, що Олег у Килини. Найбільше батько боявся, щоб син не поїхав до матері.

— Мабуть, посварилися?

— Трохи, — відповів коротко. Він стояв біля дверей, нецеремонно розглядав колишню дружину. Так, роки прошуміли й над нею. Але, мабуть, не гнули, не торсали. Вона не обважніла тілом: струнка, свіжа. І зморщок майже не видно на обличчі. Либонь, стежить за собою пильно.

Прокіп Ґордійович вийшов у коридор, почепив на вішалку плаща і капелюха. Повертатися не поспішав. Розчісував гребінцем цупке волосся, приборкував розвихрені стрічею думки.

П'ятнадцять літ промчали нашмаганими кіньми. Він думав, що відлуння стукоту їхніх копит по тому першому мосту давно вмерло, що й міст струхлявів. А зараз... Щось затремтіло в ньому, ласкаві й неласкаві спогади тиснулись до серця. І вже воно — безвольне, хлипке...

Силою волі струснув себе, прогнав хвилинну замрію.

"Папуга ти, папуга, — повертався думкою в звичну колію. — Виявляється, ти ще, мов ішачок, здатний бігти за пучком сіна. Тоді наступи собі на хвіст..."

"Невже ти можеш хоч на мить повірити, що її привела сюди тривога за Олега? За п'ятнадцять років вона не написала п'ятнадцяти листів".

"Тоді що?"

Мало-помалу в його голові вироївся здогад. Але він поки що не давав йому повної волі, — здогад потребував перевірки.

— Ти вечеряла?—запитав, повертаючись до кімнати.

— Вечеряла. Я вже чекаю давно. Ота тітка, двірничиха, Оксеня чи як її, не хотіла відчиняти. Аж поки я їй не ска'зала, що дзвонила тобі. Я таки й дзвонила, але не додзвонилася. Ти ж не боїшся, що я тебе пограбую? — засміялася.

— Все, що могли, в мене вже пограбували, — відповів у тон. — Решту ж я не віддам.

— А мені здавалося, іноді буває приємно, коли тебе грабують? — повела примхливою бровою.

Тепер його здогад прийшов до свого кінця.

Прокіп Гордійович гаразд пригадує колишню Ольгу. Вона взагалі відчувала, де сходинки вгору міцні, а де трухляві. В цьому Холод впевнився незабаром по своєму одруженню.

І все ж собі обрала сходинку ненадійну. Отак часто буває в житті. "Щось вломилося в твоєму "малиновому" житті. І ти, голубонько, зняла з

горища стару, заіржавілу пастку. Але вдруге миша в неї лізти не хоче", — подумав, викладаючи на стіл з кишені цигарки. Ольга взяла одну.

— Ти куриш?

— Як отой твій приятель, Олександр? Він і зараз чужі курить? Мені казали, викукурікався він на голосистого півня. Пам'ятаєш, я йому теж провіщала.

...Далі весь вечір проминув у спогадах про обопільних знайомих. Холод навіть не запитував, чи надовго вона приїхала і де думає жити. Мав певність, що довго Ольга тут залишатися не захоче.

Прокіп Гордійович постелив їй у себе в кабінеті, на канапі, сам пішов до Олегової кімнати. Не знати чому, але йому не хотілося, щоб вона спала на синовому ліжку. Двері лишилися прочиненими, і хоч Прокіп Гордійович одразу ж вимкнув світло, вони ще довго перемовлялися. Він бачив її, Ольга сиділа перед дзеркалом, розчісувала на ніч волосся, чистила нігті. Прокіп Гордійович чомусь пригадав, як в дні їхньої молодості вона дратувала його дзеркалом. Вона аіддавала йому по кілька годин на добу. Ольга дивилася на світ байдужими очима, живі вогники спалахували в її очах лише тоді, коли бачила в дзеркалі себе.

Так само неквапливо Ольга роздягалася, її вже не було видко. Але він бачив, як на спинку стільця перед дзеркалом м'яко впала квітчаста сукня, далі — голуба шовкова сорочка, за сорочкою — пояс з блискучими пряжечками, тонкі, мов мавчина пряжа, панчохи. Зовсім, як у кіно.

Клацнув вмикач. Темрява проковтнула світлу пляму в його кімнаті.

— Ти не спиш? — наївно покликала вона. Але в тій наївності бриніли фальшиві нотки. — Ходи сюди, ще поговоримо.

— Нехай завтра.

— Може, ти боїшся мене?— засміялася нещиро. —Засвітити тобі світло?

Холод мовчав.

В ненадійній темряві боровся з бентежністю, яка охопила його, перевертався з боку на бік.

— Боюся, — признався. — Звичайно, не цієї ночі, а наступного дня.

— Ти занадто правдива істота, — мовила Ольга з зітханням. — Не вмієш навіть полестити жіночому самолюбству. Не вірю, щоб ти всі ці роки прожив, не спізнавши темряви чужих кімнат.

"Істота" лежала, підібгавши подушку, посміхалася в темінь.

— Я б образився, якби повірила. Так само, як ти, коли б я спробував сумніватися щодо тебе. Розкажи мені, як ти жила. Про свого чоловіка. Я ж так і не знаю його, — спробував перевести розмову з манівців на битий шлях.

— Нічого про нього розповідати. Був черевик, та стоптався. За рік втретє понизили в посаді. А ночі... Він їх боїться, як лис рушниці. В нього, коли я гашу світло, починає боліти серце або шлунок.

Такого цинізму Холод не сподівався навіть від Ольги. Цими словами вона геть розірвала шалінку, крізь котру дивився на неї допіру. Йому стало шкода Ольги і образливо за неї. Шкода змарнованого Ольжиного життя, шкода людей, крізь чиї душі вона пройшла.

— Я думала, тримається на ногах твердо. Щоправда, й тримався. Міцно вріс в те життя. Колишнє. Пристосувався до нього, чи що, — казала вона далі. — А до нового не зумів. Він і зараз не вірить. Ти знаєш, я сама... Здавалось, те все навічно. Адже ж скільки стояло...

— Рим стояв тисячу літ і впав, — мовив, хоч думав про інше. — Ну, спати.

Прокіп Гордійович почував, що йому страшенно кортить закурити, але він забув цигарки в кабінеті на столі, а йти по них не хотілося. Ще довго не спав. Несамохіть, помимо своєї волі, ловив шарудіння за стіною, часте зітхання, але мовчав, не обзивався.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Іскри падали в осінні стерні і гасли. Паровоз панахав криком нічну тишу, мчав швидко, неначе втікав від погоні. Далебі, так видавалося Олегові, котрий таки насправді втікав.

Олег прихилився до вікна, мовчки вдивлявся в нічне пустельне поле. На душі в нього було порожньо і холодно. Паровоз мчав його в прийдешній день, у безнадію, в невідомість. Так, Олегові, либонь, вже не втекти від того, що зненацька впало на плечі. Життя закрутило його, немов вихор одірваний листок, і котить, і жбурля по дорозі. А куди приб'є — звідки знати? Ще сьогодні жбурнуло в калюжу.

Поїзд біжить вперед, а думка Олегова розкручується назад, до приспаного дніпровою хвилею заводського міста. Десь там, по закурених вулицях, швендяє Джон. Іде скрадливою, неквапливою ходою нічного хижака, певний в своїй удачі. Звичні до темряви очі націлені в чиюсь безтурботну спину, пазури підтиснеш, готові ввіп'ятися в здобич. Олегові таки гаразд привелося випробувати на собі їх міць. Він ще й зараз відчуває біль під грудьми.

Джон притиснув Олега до чавунної огорожі, великою чіпкою рукою тримав за зжужману на грудях теніску. В ритм своїм глумливим словам шарпав за груди, і хлопець дошкульно бився потилицею об огорожу.

— Рвем кігті, значить... Не лишивши візитної картки? А мене ж на кого?.. Така дружба...

Олег і зараз не пам'ятає, що більше наятрило його. Біль чи оті глумливі, вимовлені в протяг, ніби гумові слова. Мабуть, слова. Його страх перекипів на злість. На люту ненависть. Ненависть до всіх. До Джона, до своїх невдач, до злигоднів останніх днів. Лють стиснула його долоні в кулаки, напружила м'язи. Він завдав Джонові головою в щелепу і вже навздогін — кулаком у плече. Джон вимахнув руками, розпластався на асфальті. Однак схопився швидко, мов кіт. Олег тільки й встиг помітити, як блиснули його очі, він прикрився від удару і тої ж миті хряпнув під огорожу. Джон підбив його під ногу.

Далі Олег лежав долілиць і тільки затуляв голову. Джон бив його розмірене, методично, немов виконував призначену роботу. В боки, по спині, по руках. По всьому, що називають живою душею, людською плоттю. Своїми нещадними ударами він затоптував Олегову душу в землю. Йому була потрібна лише шабатурка з неї, а він вже сам наповнить її потргоним вмістом. Уже й не страх, а розпука, розпач володіли Олегом. Звестися б, ввіп'ятись в оту мерзенну пику, чавити, бити, гризти! Але разом з тим — свідомість свого безсилля, дивна млявість у тілі.

Олег ледве й завважив, коли порушився отой страшний ритм. Крізь дзвін у вухах долинув до нього гомін, відтак — ще два коротких удари і — схожий на виття викрик.

Олег здригнувся усім тілом, підвів голову. Перше, що він побачив, — вогняну, розтріпану вітром чуприну, сторожкі, недовірливі очі. Олег швидше здогадався, ніж збагнув, що йому прийшла поміч. Хоч і не міг втямити, звідки взялися оці хлопці, їх було п'ятеро. Один, рудоголовий, сидів перед ним навпочіпки, ще четверо стояли. Одягнені в ватянки, в чоботи, за спинами — мішки на полотняних лямках.

— За що він тебе? — запитав рудоголовий. Олег спробував підвестися, ойкнув, прихилився спиною до огорожі.

— Хотів, щоб я... — хлопець пошукав у кишені хусточку і, не знайшовши, витер кров долонею. — Хотів... хоче — Олег невідривне дивився в кінець вулиці. Там, біля входу в сквер, стояв Джон.

— Що хотів?

— Щоб я з ним... — Далі ніби щось підштовхнуло Олега зсередини, і він почав розповідати. Про Джона, про вступ до інституту, про втечу. Про батька — механіка з заводу, котрий всі свої невдачі ременем переполосував на його спину. Якби він повернувся додому з атестатом, батько, мабуть, забив би до смерті.

Олег сам не відав, як приплелася оця брехня. Але зараз він мало не вірив у неї. Йому, вчавленому в асфальт чужими черевиками, просто соромно було перед цими хлопцями. Зараз, цієї миті, він бачив мізерність свого бунту і не хотів розповідати про нього. Олегові вдалося на хвильку одягнути ватянку, почепити торбу і ступити розтоптаними чобітьми на підлогу професорської київської квартири. Ці, п'ятеро, теж ішли слідом, чули все. І він мерщій повернув назад, повів їх на квартиру до машиністового сина, свого сусіда по парті.

Червоночубий, — він до того був ще й рудобровим, веснянкуватим, — поправив за спиною клунка, пошкріб п'ятірнею потилицю, далеко на лоба насунувши кашкета.

— Ну, й куди ж ти? — запитав. Олег підібрав з асфальту відірваного з м'ясом гудзика від теніски, сховав до кишені.

— Не знаю...

— Нехай іде до міліції... — порадив хтось з гурту.

— А там що?.. —Хлопцеві було незручно сидіти навпочіпки, тримати за спиною клунка, і він вивільнив з лямок руки. — У кацибірці його заховають? — Він замислився. Смішно наморщив носа, водив по ньому пальцем. Враз ластовиння розсипалося в боки, схоже було, ніби від перенісся розбігаються маленькі жучки-сонечка.

— Хлопці, а може, нехай з нами? На Донбас, на шахти поїдеш ?

— В нього ж, він сам казав — у кишенях миші попрогризали дірки, — знову обізвався хлопець, котрий радив іти в міліцію.

— Ох і шкура ти...

— Скільки там...

— Та він же й віддасть. Заробить і віддасть. Правда? — пролунало одразу три голоси.

— Віддам, з першого ж заробітку, — поспішив погодитись Олег, хоч йому ще ніколи не доводилося заробити жодної копійки. Але що там... Йому б тільки звідси.

...Тепер, слухаючи однотонне поклацування коліс по рейках, Олег вперше подумав про роботу, діткнувся до неї по-справжньому, хоч не мозолями, а думкою. А поїзд мчав і мчав, колеса цокотіли безугавно, немов лічили оті, ще не зароблені карбованці і гривеники. Що він знав про них? Гроші і вдома не дуже відтягували йому кишеню, однак потрапляли туди легко. А потрапивши, не залежувались там. Вони не прилипли до його душі. Хоч він і знав, чого вартий в хлоп'ячому товаристві з ними й без них. Деякі його шкільні товариші складали гроші тижнями, щоб потім прислужитись товариству, купчиками провести його за собою по заборонених для їхнього віку крамницях. А ще було в класі двоє чи троє... В тих завжди шелестіли в кишенях папірці, їхні батьки не посідали професорських кафедр, не виступали з сцен столичних театрів.

Стояли за прилавками або сиділи по темних складах. Коли хтось з хлопців вичитував у газеті фейлетона про хабарників, він приносив газету до школи, читав фейлетона вголос... А потім, повертаючись додому, тягнувся в темнім завулку до коробки з цигарками, що ними частував хто-небудь з тих-таки грошовитих хлопців.

* * *

Перші зароблені гривеники виявилися важчими, ніж гадав Олег. Але були вони не твердішими за перші мозолі.

...Перші мозолі. Перші трудові дні. Перший спуск у шахту. В шахту, куди навіть думка не приводила його ніколи раніше. В залиту потоками щедрого світла юпітерів у кінофільмах, обцяцьковану кнопками автоматичних апаратів, сповнену веселого машинного гулу, виплеснутого в кінозал через мікрофони. В повиту мороком власної уяви, заткану страхітливими розповідями про катастрофи, завали.

Олег ішов останнім, перепустивши всіх попереду. Він довго наміряв каски, а коли його покликали, вхопив першу, що трапила до рук, і побіг. Вона була мала, ще й, мабуть, давно лежала без вжитку, гострими зубами пересохлих закраїн врізалася в потилицю, муляла в скроні. Останнім з усіх хлопців, з котрими проходив тижневий техмінімум, вступив і до кліті. Поперед нього до сталевої мокрої скрині втйслося ще четверо незнайомих шахтарів.

Падала кліть, падали за шию холодні лячні краплі, падало серце. Поруч хтось розповідав, як минулого тижня перекосило кліть і хлопці провисіли в залізнім капкані чотири з половиною години. Добре, що хоч спрацював парашут.

Потім вони, сховавшись від пружного, мов натягнена тятива, вітряного потоку за виступ, чекали на когось. І тут Олег почув ще одну розповідь — про якогось Смолку, якому лишилося два місяці до пенсії і

котрим оволодів страх. Його мало не силоміць водять до забою, а він те й знай втікає до шахтного стволу. Двадцять чотири роки і десять місяців розминався чоловік із страхом, та зненацька зіткнувся з ним в вузькому штреку. Таке, кажуть, теж іноді трапляється.

Коли вже зібралися йти, хлопці помітили, що Олегів ліхтар ледве цідить світло. Хтось висловив здогад, що він розгориться, його взяли на глузи закіптюжені вугільною пилюкою шахтарі, що очікували на свою чергу піднятися нагору, їхній сміх, немов рясний холодний дощ на згасаючу жарину. Олег читав, як блукали, як гинули в шахті без світла люди. На голос "гей, стажери" він ступив, немов уже поринав у вічний морок. Але в останню мить хтось притримав Олега за лікоть, відібрав ліхтаря.

— На мого. Мені однаково нагору, — сказав шахтар буденно й просто.

Окрайчик світла ледве вихопив з темряви вусате обличчя з перекраяним шрамом носом. Але далі Олег вхопився променем за зсутулені спини своїх товаришів попереду, поспішив за ними. Невеликий вогник, але він світив Олегові в душу, доки ходили по шахті. Хлюпала під ногами вода, хлипав у душі страх, але Олег вже не дав йому заволодіти своїм серцем. Маленький, м'який промінець... Людині часом треба зовсім небагато світла, щоб піти по призначеній путі.

І все ж перший робочий день... Він привалив Олегову душу величезним важким кумполом, прикидав породою, ледве не схоронивши її під собою.

Олегові, Андрієві (так звали червоночубого, веснянкуватого хлопця, котрий першим присів біля збитого з ніг Джоновим кулаком Олега) та ще одному шахтареві дали лопати, звичайні лопати, припоручили зачищати лаву. Лава стара, її вже мали залишити, весь видобуток з неї вписували до плану сусідньої. Звичайно, хлопцям цього ніхто не сказав, вони були

певні, що так всюди. Вони згортали вугілля в купки, перекидали ліворуч, під стінку. Лава низенька, хлопці плазували в ній навколішки. Коли Олег направляв промінь униз, по схилу, вогник не добігав до кінця, гинув десь у чорній пащеці лави. Трохи нижче від них, під стіною, — вугільний комбайн, але він лежить нерухомо, мов мертва потвора. Біля нього немає нікого. В лаві тихо і глухо. Тисне стеля, вичавлює з серця мужність. І вже воно, мов оті розщіплені, зламані стояки. Десь там, угорі, — осінь, цвітуть чорнобривці, яблука гупають на землю, але звідси не почути ані їхнього стукоту, ані шуму листя, навіть яблуневе коріння від нього на такій висоті, що думка безсило в'язне в могутніх пластах над головою, не добувшись до них. Тут він сам. їх троє, але Олег сам у череві землі. Вона, либонь, не любить, коли копошаться в її живому тілі. Тут сподіватись ні на кого. Привалить, ніхто й не згадає... Кожного з цих хлопців десь чекають, над їхніми долями не сплять матері, батьки... А він... А над його долею?..

Він викликає уявою своє колишнє життя і ставить поруч сьогочасне. Від того аж зіщулюється. Ну, як же... Ну, для чого! А хіба?.. Адже ж батько не прожене його. Мабуть, ще й зрадіє. Він таки не хотів йому лиха. Він розумний, але просто відстав од нового дня. Отож покинути все, і — гайда.

Слідом за цією краплинами розжареного олова — інші думки: "Ти заборгував хлопцям. В тебе немає на квиток... Та й... Як же вони? Чому вони?.. Самі простелили собі путь на шахту. Андрій! Він ледве знає, хто такий Брут, хто такий Васко да Гама, але в нього, певно, вистачає сили побороти страх. А може, він теж потерпає зі страху? Може. Але ж не виказує його. Олег теж скрутить своє серце. Попрацює тут місяць або два, і тоді поїде".

Ці думки трохи заспокоюють. Його вже не так страшить пітьма, кошачий блиск антрациту в спалахах лампочки. Коли б ще не покорчені стояки перед очима та не оце сухе потріскування. "Трісь, трісь". Олег колись жив у тітки на селі і пам'ятає — отак тріщить хмиз.

Ці думки розбив дзвінкий, безтурботний голос:

— Привіт, каторжани!

Той голос на мить неначе виштовхнув Олега під високе небо.

— Привіт. Хто там? — відгукнувся радо. В світлі лампочки хитнулося веселооке обличчя, помацало його на відповідь білим пучком променів.

— Чого ж каторжани? — до них наблизився Андрій.

— Ну, це так у нас, хто в цій лаві... А тут і справді... Хлопець мовби проковтнув останнє слово. З пітьми ви"

плазував третій Олегів напарник. Тепер вони стояли всі

вчотирьох, вслухалися в сухе потріскування.

— Тут ще... нікого?..

"Трісь, — майже над самим Олеговим вухом. — Трісь".

— Де там нікого. Позавчора — двох...

І знову лячне, фатальне "трісь, трісь". Жах росив холодним потом Олегове чоло. Йому здавалося, що тріщить власне серце. Ще хвилька, ще мить, і він порохом впаде між двома пластами. І чого, чого погодився лізти сюди? Краще куди завгодно, краще...

"Трісь!" Обличчя четвертого з оцим останнім "трісь" страшно перекривилося, очі вибалушилися, готові випасти з орбіт.

— Тікай! — ревнув він щосили.

Той голос всвердлився їм у вуха, в душі, одним ударом вибив останні стояки мужності.

Собачою риссю мчали вони вниз, гублячи лопати, каски, рятувальники. Забачивши, як хлопець, що подав сигнал втечі, упав у ришток і похурчав у пітьму, майже напівсвідомо те ж саме зробив і Андрій, а за ним і Олег. Олег відчув, як палахкотіла, ніби її всунули в полум'я, права рука, — він обідрав її до крові, — в'юнив ногами, вже гальмуючи, а не відштовхуючись. Але й страх не відставав. Він мчав холодним вітерцем за коміром, охав по лаві, верещав з темних уступів.

Раптом Олегові здалося, ніби падає в безодню. Він таки справді впав. Впав чи кинуло щось. Це тривало лише мить. А далі загриміло зверху і знизу. Олег борсався й не міг виборсатись. Під ним і далі дудоніло, а зверху спадав дивний спів. Ніби церковний, похоронний. "Алілуя, алілуя, алілу-у-я-а-а". Він таки випростав руки, підвів голову. І тут повітря струснув вибух. Вибух дужого, молодого реготу. Тільки тепер Олег збагнув усе. З лави вони попадали в затемнений штрек, в наготовану, вистелену сіном вагонетку, і шахтарі з співом і реготом котили її по рейках.

Тепер вагонетка зупинилась. А голосний регіт гримотів з усіх боків, і вони, троє, купалися в його хвилях, немов у холодній воді. Вода крижанила тіла, але радість рятунку гріла душі. А вже незабаром сміялися й самі.

Сміх надколов Олегів страх. Далі він вже почував себе сміливіше. "Якщо з цього можна сміятись, — подумав, — не так вже воно й небезпечно". А коли вийшов під високе небо і теплий вітер лизнув пітні груди, відчув себе, ніби сам, своїми руками викопався з півкілометрової товщі землі.

Його груди сповнила незвична радість, його кортіло розхлюпати її довкола, віддати іншим людям.

І як же він здивувався, коли побачив біля старої, перекинутої догори колесами вагонетки схилену постать. Здивувався, що ще хтось може плакати, здивувався, що ніхто не підійде, не розрає, не витре сліз. Диво, отака черствість! Чергова зміна шахтарів допалювала цигарки, хлопці кидали в калюжу бички, по двоє, по троє йшли до копра. І ніхто не підійшов до дівчини. А один навіть поглузував:

— Ой, хтось промокне під Хуліганчиним дощиком.

"Хуліганка". І прізвисько якесь...

Олег підійшов до дівчини, легенько смикнув її за рукав.

— Ти чого? Може, вломилося що?..

Дівчина різко відкинула на плече крайок косинки, в котрій ховала обличчя, глянула на Олега. Щоки її були вологі, очі затуманені. Та тої ж миті туман розхлюпнувся, крізь нього, немов крізь дощові хмари, прорізалась блискавиця. Вона пронизала його наскрізь.

— А тобі чого? Ану!..

Чорні-чорні брови тріпотіли, немов крила розгніваного птаха. Олег аж кинувся від того окрику. Здивовано знизав плечима, відійшов. "Таки справді Хуліганка", — помстився думкою.

Але ті блискавиці ще довго засвічувались перед його _ зором. Мимоволі зізнався, що вони гарні в грозовій

хмарці.

Після душу, після їдальні Олега опанувала втома, ліни-| вий спокій. Легка замрія цієї осінньої днини оповила все | довкола. Тиша та сон, і

лише коли прислухатись пильно, і можна вловити тиху мелодію, котру награє на струнах "бабиного літа" вітер.

Олег сидів на лавочці в молоденькому садочку під гуртожитком, віддавши всього себе сонцю і замрії. Чомусь пригадалось деревце, котре шуміло гіллям під вікном там, у Києві. З ростом того деревця він помічав і свій ріст. Спочатку бачив деревце в нижню шибку вікна, згодом — в середню, а потім вже лише нижні гілки шелестіли по склу. Одну з них пристосували вони з Лілею собі на службу. Олег чіпляв на гілку папірця-листа, палицею підводив гілку аж до горішнього вікна. Ліля брала записку.

Ліля... її не вирвати з серця. Він ще приїде. Дужим, незалежним шахтарем. Візьме за руку отого, що носить її, — його сумочку. Він в страх оберне їхню веселість...

Олегові думки відволікає дратівливе поклацування. Навпроти нього, присівши навпочіпки перед лавочкою, вовтузиться біля фотоапарата довготелесий хлопець. Очевидно, не добере способу налагодити. Сердиться, вже й апаратом грюкає по лавці.

"От ще..." — увірвався Олегові терпець.

— Ви ж розіб'єте апарат. Що тут у вас?.. Хлопець сердито подивився на нього з-під вузьких брів, тицьнув пальцем в затвор.

— Вийміть назад. Ви вже однаково засвітили плівку. Дайте, дайте, — звільна взяв за ремінець. — Я в школі фотогурток вів, — почервонів від власної похвальби.

Хлопець — значно старшин за Олега, вигляд мав незалежний, але фотоапарата віддав. Дав і нерозпечатану плівку. Олег скинув піджака, поклав його собі на коліна, засунув у рукав фотоапарат і плівку. Хвилину

ворушив там пальцями, відтак вийняв фотоапарата, викинув порожню котушку.

— Все. Ви що будете фотографувати? Хлопець недовірливо заглядав у об'єктив, ніби міг там щось побачити.

— Що фотографувати? Багато чого. А ти, —ще раз проміряв Олега суворими очима, — з нашої шахти, з шостої?

— З вашої... Тобто з цієї.

— Тоді ходімо зі мною. Я член комсомольського бюро шахти. Газету випускаю. А що фотографуватимемо — поки таємниця. Ми маємо зробити фотознімки до сатиричного вікна. Всілякі неподобства, безгосподарність... Ось вона, просто перед нами. Бачиш? Ота калюжа. До складу хіба що вплав можна добратись. Ми так і підпишемо.

Отак несподівано, вже першого дня Олега залучили до громадської роботи. До вечора він зробив більше двадцяти знімків: на шахтнім подвір'ї, в їдальні, в гуртожитку, в управлінні. Останні три — на збагачувальній фабриці, на вантаженні. Там на транспортері повернувся ролик, і вугілля сипалось просто на підлогу. І нікому було його поставити назад. В конторці, на столику, біля пульта управління, — дзеркальце, пляшечка одеколону, хусточка, їхня господиня в поспіхові забула прибрати. Віршовий підпис до майбутнього фото у редактора вже був написаний.

* * *

Гуркоче, пливе риштаком чорний вугільний струмок. Олегові він видається довгою, нескінченною змією, котра виповзає з печери. Отак би вимахнув лопатою, рубонув їй голову.

Не відрубаєш. Сьогодні чорний струмок виніс Олега під скелю, на глибінь, і ось-ось заплесне з головою. Олегові вже не стає снаги змагатися з ним. З чорним струмком, з самим собою. Він почуває свої незвичні до праці руки, немовби вони не його. Почуває в плечах, де їх неначе викручують в суглобах, почуває в ліктях, в намозолених долонях. Водянки на долонях схоплюються одна по одній, лопаються, і під ними — живе м'ясо. Сльози закипають вже не в душі, а десь близько, біля самих повік. От-от бризнуть на риштак, на чорне вугілля, на лопату. І він тоді кине її під ноги і втече до шахтного стовбура. Втече, як утік з дому, як утік від Джона.

Тільки ж куди втікатиме тепер?

Рятунок прийшов несподівано. Олег вже кілька хвилин бачив на стіні тінь. Але не оглядався: немовби на злість тій тіні, з одчаєм вганяв у вугілля лопату.

— Ти, хлопче, чого без рукавиць? — тінь схитнулася, наповзла ближче. То, мабуть, вугільна порохнява попала Олегові в горло, стисла, перехопила подих. Бо тільки намагався сказати, що їм, новакам, підсобникам, не дали рукавиць. І чоботи в нього порвані, і штани ледве прикривають коліна. І робота... Робота... Але на слово здобутись не міг.

— Ану, покажи долоні, — сказав шахтар. — О-о! Та як ти...

Олег тільки тепер роздивився того, кому показував руки. Це був той самий шахтар (вусатий, з перетятим шрамом носом), який обміняв його лампу.

Довгим-довгим поглядом видивився він на Олега, віддав назад лопату.

— Чого ж ти мовчав, не сказав нікому? — запитав. І, не дочекавшись відповіді, казав далі: —А це добре, що маєш характер. Ти вже, хлопче,

якось тут зміну добудь. На тобі мої рукавиці. Завтра у вас вихідний, так, здається? Так от, з позавтра підеш до мене в бригаду. Прохідником. У мене зараз троє хлопців у відпустці. Один, либонь, уже чи й вернеться. Жениться. У нас теж нелегко. Але й заробіток, і місцями ми міняємось.

Бригадир поклав на вугільний уступ рукавиці, зняв з плеча ліхтар.

— Після роботи я буду в нарядній. Або деінде поблизу. Запитаєш Кузьму Сидоровича.

Олег дивився, як оддаляється від нього вогник, і щось тремтіло й кричало в ньому. Він ще не знав, яка то робота, як там йому вестиметься, але почував до цієї людини безмірну вдячність. Йому здалося, неначе зустрів когось рідного, дужого, хто не дасть скривдити.

Сльози підступали до очей і вже не міг стримати їх. Він не плакав у хвилини найбільшої образи, хоч його серце рвалося з відчаю, не плакав у небезпеці і заплакав тепер. "Ох, який ти тонкосльозий, — намагався присоромити себе. — В тебе зовсім немає мужності..."

Тільки-но піднялися нагору, Олег відшукав Андрія, поспішив вилити свою радість, розділити її. Так, розділити, бо він був певен, що той бригадир, якщо Олег розкаже йому про Андрія, забере до себе їх обох. Весело перемовляючись, вони пішли до лазні. Олег з радості так тер Андрієві мочалкою спину, що той аж постогнував.

Андрій радів теж. Але він же й пригасив Олегову радість. Ще й зовсім несподівано.

— А ти таки той... шмиглявіший, ніж я думав, — сказав, поглядаючи на Олега крізь густі водяні струмені.

— Який? — перепитав Олег.

— Ну, пронозливий. З бригадиром... з редактором. Може, хочеш і собі?..

— Ти що? — засоромився Олег, сховався обличчям у дощові струмені.

— Хлопці біля фотогазети лаяли вас вельми. Казали, що Довгий навмисне Любу у "Вікно"... В'язнув до неї, а вона його проганяла.

— Яку Любу? — Олегові здалося, ніби гаряча вода враз похолоднішала.

— Ну ту, Хуліганку. Вона й не хуліганка, вдача в неї така, буряна. Дівчина вибігла на хвильку, інженер покликав. А цей підсочив. Навмисне ото все...

Коли б Олег сам недавно не спізнав несправедливостей, йому б, мабуть, не було так боляче, як зараз. Сором палив його, навіть під душем почував, як горять його щоки. Адже фотографував він. Як ото їйг зараз!.. Негайно ж піти вибачитись. А потім відшукати редактора, примусити відклеїти фото.

Сяк-так витершись, поспіхом одягнувшись, забувши навіть розчесати мокрого чуба, вибіг з роздягалки. Він поспішав, боявся, що не застане дівчини. Збігши нагору по металевих сходах, прочинив двері. І — мало не зіткнувся з нею. Дівчина стояла до нього боком, розкручувала якийсь дріт. В тій же вогняній косинці, синьому комбінезоні.

— Я, тобто... Ви пробачте...

Олег, не знати чому, не міг зібрати докупи приготованих слів, заїкався, мов школяр, що не вивчив вірша.

Дівчина поглянула на нього, в її великих, трохи диких очах відбилося здивування.

— Він мені не сказав... Я фотографував... В дівчини ображено смикнулися кутики вуст, брови вигнулися ще крутіше, дугами. Олег подумав, що вона зараз заплаче. Але тої ж миті брови шугнули вгору, а очі бризнули іскрами, аж він відхитнувся. Дівчина рвонула до себе двері, грюкнула по них кулаком з вхідного боку. Далі теж ие казала нічого, закусивши нижню губу, ще раз дужче стукнула кулаком. Олег перевів на двері погляд, прочитав написані білою фарбою на металевій дощечці слова: "Стороннім особам вхід заборонено".

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Осінь палахкотіла пожежами. Євген і Ліля брели крізь жовту листяну заметіль в свою, як здавалось їм, весну. На їхній інтимній стежині — все проміряне наперед і все жагуче невідоме. В Євгенових вимріях ця стежина лягає поруч іншої, тієї, котра прослалась від його робочого стола. Певніше, не стежина, а своя, широка, пряма путь. Ні, Євген не марновір. Йому не паморочиться в голові, що молоденькі практикантки вимовляють шепотом за спиною його ім'я. Він не потурає своєму самолюбству й тоді, коли на зборах сиві професори поправляють окуляри, оглядаються на нього.

Йому ще треба цідити й цідити свій препарат крізь безсонні ночі і розглядати в промінні дня. Але "альфа-1", як назвав він його, діє. Євген упевнився на хворих, їх до нього йде щодень більше. Щоправда, Білан наказав не пускати хворих до клініки. Мовляв, з застережною метою. Але нехай професор застерігає свою заздрість і своє безсилля. Є й інші злорадці. Та Євгенові тривожно не від того... Адже Ліля... А що, коли вона розгнівається за батька? Коли йому доведеться вибирати? Ні, про що він думає? Який вибір? Серце вже вибрало само.

— Ліля, — притримав дівчину за руку, легенько приневолив сісти на лавочку. — Я мушу порадитись з тобою. Твій батько... Розумієш, ми можемо розсваритися з ним назавжди. — Євген підвів голову, — чи слухає Ліля. В очах у дівчини горіла пильна цікавість. — А я й сам не знаю... Може... Хоч... Адже ми разом працювали.

Ліля не тільки слухала, а й розуміла все з півслова.

— А ти певен, що докінчиш самотужки? Ти певен, що зійшов на гору, а не на горбок? — в котрий раз перепитала дівчина. — Вже скільки людей обманювалось відкриттями.

— Ніхто, ніхто ще не відкривав, — гарячкував Євген. В його вузьких татарських очах горіла віра. — І хворі видужують. Я... Ну, як би тобі... Я знаю все, що винайдено в світі з цієї хвороби. Є американський тіо-теф. Є А-23. Я, признатися тобі, й починав від тіо-фета. Але з іншого кінця. Всі вони йдуть по царині. А я вирішив переорати її.

— Для чого ж тоді тобі ділити цю... як ти кажеш, царину, коли сам можеш володіти нею? Ти стоятимеш на ній. А поруч я. — І притислася міцно-міцно. — На ній ми поставимо свій будинок. Квітів насіємо... В нас, Женю, буде найкраще на весь Київ обставлена квартира.

З Євгенової душі скресла крига страху. Але вона понесла з собою й місток. Власне, навіть не місток, а вузьку кладку, її чомусь було шкода.

Проте крижини швидко сховали її під собою.

— Я знаю, що моя Лілея... — залоскотав губами за вухом. — До речі, квартиру я міг би одержати й зараз. В нас закінчують будівництво, мене ввели до списку. Але я відмовився. Хлопці сміються... Кажуть — дурний, бери, буде чи не буде щось з твого альфа, а бету матимеш.

— А справді, чому ти... Нехай би поки що така...

— От, саме тому. Я їм доведу... Не за нікчемної житлоплощі...

— Й даремно. Ти тільки доведеш свою... — Ліля затну-лася, підбираючи потрібне слово. —Непрактичність. А ще... Що тобі байдуже, близько чи далеко від тебе буде твоя Лілея...

— Ліля... Як можна? Хіба ти не розумієш!..

— От... Ти вже й вибухнув. Везувій!

— Етна. Я розумію, не розумієш ти...

...Вони посварилися. Хоч і не дуже, але Євген поніс додому відчуття невдоволення, а водночас немовби й провини. Щоправда, він весь час почував себе біля Лілі ніби трохи винуватим. Але то було інше...

З цим відчуттям і прокинувся другого дня.

Ранок приніс на своїх плечах хмари, туман, нудотний дощ. Туман котився під ноги, Євгенові здавалося, ніби він переступає через велетенські сувої полотна. Замислений, мало не перечепився в тумані біля входу до клініки на якихось ящиках. Хотів обминути, та враз... Якась невідома сила шарпонула його за плечі, прихилила вниз.

Сидів навпочіпки, повними сліз очима дивився на грато-вані віконця ящиків. Там, зібгані холодом і сльотою в волохаті клубочки, кролики. Вони вже не реагували на паличку, яку він просовував крізь дротики, лупали очима, мов лялькові. Мабуть, їх винесли ще ввечері. Знесилених в боротьбі з прищепленою хворобою, їх доконала ніч, вдихнула в їхні легені свій простудний вогонь.

Злість опалила Євгенові горло. Він розпалював її в собі, щоб кинути нею в обличчя винуватця. Мазур уже почав здогадуватись... На мить перед очима мелькнуло обличчя Лілі, але й воно розтануло в червоній хвилі гніву. Євген міцно стиснув кулаки, побіг по сходах нагору.

Але Білана в клініці не було. Він подзвонив, що сьогодні не приїде зовсім. Завідуючий відділенням Євгенові на відповідь сказав, що їм потрібне приміщення, що ніхто не має права тримати приватних віваріїв у клініці, та ще й віваріїв з тваринами, зараженими небезпечними

хворобами. Якщо Євген не погоджується, нехай іде скаржитись. Євген таки ходив. До директора лікарні. Той слухав,

(співчував. Але що міг зробити звичайний лікар професорові, котрий засідає на стільцях, до яких йому й рукою не дотягнутись. Біланові, який прочиняє двері міністерського кабінету, мов власного. До того ж казенна інструкційна палиця теж зараз в його руці. Добрий директор тільки пообіцяв знайти чуланчик десь в іншому місці.

Співчували Євгенові й хлопці, товариші по роботі. Несправедливість професора до їхнього товариша зачепила всіх. Хоч до цього майже всі вони не пропускали нагоди покепкувати над Мазуром. Обговорення в лабораторії саме по собі вилилося в групові комсомольські збори. Збори винесли резолюцію, котрою осуджували вчинок професора і просили партійну організацію втрутитися.

Це було незвичайно наївно і смішно. Начальник відділення просто таки не зміг приховати глузливої усмішки, коли прочитав постанову зборів. Посміхалися й інші.

Євген теж розумів, яка мало дійова їхня резолюція. Вона ніби дзижчання мухи над вухом слона. Але він не думав схилятись перед Біланом. Він запевняв себе, що знайде інший спосіб довести свою правоту.

* * *

Недарма кажуть: на сухе дерево вогонь пада. Палючою блискавицею впала на Євгена стаття в вечірній газеті. Стаття про шарлатанство асистента міської лікарні Мазура.

Страшно, коли пише про хворих людина необізнана і здорова. Страшно, коли на змагання виходить боєць, непідготовлений і лютий. Він може влучити в око, в сонячне сплетіння, може розтрощити череп.

Стаття била сліпо й жорстоко. Прочитавши її, Євген боявся вийти на вулицю. Йому здавалося, що коли б появився він де-небудь, весь Київ побіг би слідом за ним, всі одразу ж впізнали б його, вказували б пальцями: "Дурисвіт, дивіться, он пішов дурисвіт. Він хотів добути славу. Дурив, вбивав людей".

Маленька, переобладнана з комірчини кімнатка була тепер йому і фортецею, і схимом. Розпач, мов шашіль, точив Євгенові серце. Хлопець замкнув двері на ключ, але водночас благав, щоб у них постукали. Хотів побачити Лілю й боявся її. Ліля не йшла. Ліля... його строга інкська богиня. Він сидів, одгороджений розпукою і одчаєм од усього світу, віч-на-віч з своїм горем. Євген знав: тепер відсахнуться всі, всі, хто вірив і не вірив у його відкриття. На нього одягнуто приборкувальну сорочку пройдисвіта, котру розірвати несила. Вона в'ялила порив і не таких борців. Професорів, академіків. Людей, які мали за плечима десятки винаходів.

Тепер він свій "альфа-1" може вилити в Либідь. І "альфа-1", і ота річкова каламуть в людських очах — те ж саме. Те ж саме... Ні, не те саме. Ця думка прийшла десь аж під ранок, після безсонної ночі. Люди йому вірять. Та й як же... Ось він, його препарат. Ліки допомагають, діють. Євген не виллє їх в Либідь. Він змусить своїх лиходіїв зійти з його шляху. Змусить!

Євген ішов на роботу з таким виглядом, мовби кидав виклик всьому світові. На його змарнілому за ніч обличчі — нетвердий спокій, в зневажливо примружених очах — впертість. Дивно, всі поспішають кудись, нікому немає до нього діла. Так. Але там, на роботі...

Проте сталося зовсім інакше, ніж сподівався. І вже, певне, ніж сподівалися автори статті.

В житті, а надто в медицині часто трапляється таке, коли отрутою лікують тяжкі хвороби.

Сто тисяч читачів газети — лише в першу годину. А далі — чутка, вона мов грудка з снігової гори, що далі котиться, більше обростає снігом.

...То було тяжке видовисько. То була найстрашніша черга з-поміж відомих людям. Черга приречених, черга мерців, котрі йшли по своє воскресіння.

Але що міг вдіяти Євген? Він не мав ані койок, на котрі покласти хворих, ані засобу, щоб приготувати достатньо на таку кількість люду ліків.

Мазур так і казав їм. Вперше ясно побачив, вперше відчув потребу своєї роботи, відповідальність, яку на себе брав. Сотні благальних, повних віри очей! Це дужче за будь-який наказ, за мільйони статей і цифр. Ці люди снились йому ночами. Довга черга оповила все його життя.

* * *

Олександр Кіндратович міряв кабінет швидкими нервовими кроками. Зелений волохатий килим вгинався під ногами безшумно, він йому сьогодні чомусь нагадував м'який наплав над трясовиною. Чистий аркуш паперу на столі дратував і страхав, мов вогник бікфордового шнура біля вибухівки. Думка змагала думку, злість борола безсилля. Пригадував останні розмови з Холодом, сперечався з ним далі. "Брешеш... Всі ми не для нього й для нього... Любимо небо, квіти, ліс... Бо все це — для нас. Бо ми серед них. Не ми створили їх, і їм байдуже, хто їх рватиме. Ми знаємо — квіти не зав'януть без нас. Даремно бороти під себе життя... Його не збореш. Так, ми не лише для себе — для всіх. А хіба я мало дав їм, людям? Хіба вони повернули мені хоч половину? Та й як я можу зробити щасливими всіх? Хіба я сам щасливий? Мені так і не довелося стати на тім узвишші, на котре б мав вийти по своїх силах. Інші — вже академіки,

лауреати. Або як Полив'яний. Заступником міністра! А що він таке? Я весь вік поспішав. Весь вік бачив щось попереду. І знаю що. Воно — моє!"

Як і кожен, чию душу роз'їдає сумління, Олександр Кіндратович шукав виправдання своїм вчинкам і знаходив їх. Хотів видаватись собі кращим і бачив себе таким. Доля посилала йому більше, але люди розхапали на битім шляху призначені йому почесті. Та він не віднімав їх. Він жалів людей. Отих маленьких, звичайних "простих" людей. Працював для них. Для того, щоб почути від них подяку. Хіба це не приємно? Зробити добре діло і прийняти подяку?

Він прихиляв себе до доброти, і вона поверталася сторицею. Мав себе за добру людину. І був такою, бо його добрі діяння обходилися легко. Він був добрим, коли були добрі з ним. Або й просто ставав доброю, хорошою людиною. Коли виїздив на річку, до санаторію, в село. Забачивши на вулиці голий дитячий ліктик крізь лиху сорочину, простягнену руку, болісно опускав очі, поспішав мерщій тицьнути карбованця і піти геть.

Він ішов прямими стежками. Тепер же його хочуть штовхнути на колюче терня. І хто? Прокіп!

"Я все життя довіряв йому. І от поплатився. Зараз треба було мовчки довести справу до кінця, і тоді б він нічого не вдіяв. Прокопові заздро, що я злетів на таку височінь, що маю заснувати свій інститут".

Олександр Кіндратович на мить заплющив очі, зупинився. В цю хвилину бачив і інститут, і табличку. Білан давно мріяв про свій інститут. Збирав вирізки з газет, статті про себе, фото. Він був певен, що залишить свій метод, а інституту — своє ім'я.

Холод звідкілясь довідався про Біланові мрії і легенько кпинив над ним.

Згадка про це знову наливає злістю Біланове серце. "Він взяв собі в звичку дражнити мою совість, мов чужу собаку. І я сприймаю те, мов належне. Мені це обридло, але я кожного дня з нетерпінням чекаю за парканом, коли крізь нього тицьнуть сукуватою палицею. Саме так. Я гриз палицю. А її господар ховався по той бік, радів, що його не дістати. Але... Його можна дістати. Дуже легко. Він не такий, яким виставляє себе. Хоче притиснути мене летальністю. А в самого смертність більша на цілий процент. Правда, всі ті випадки ніби невідворотні... Чекай, чекай, а з отим хлопцем... Інженером".

Олександр Кіндратович пригадує, як він гортав історію хвороби покійного інженера. Там не все записано так, як було насправді, як розказував Холод. І про затискувачі на нервовий вузол, і як проходила операція... Записувала Варвара Іванівна, його помічник... Але ж... Хіба клінікою керує вона!

Олександр Кіндратович добре пригадує розповіді Холо-да про хлопця. Він аж набрид був йому ними. Про винахід, про обопільну розмову. Винахід... А може?.. Адже інженер відкрив йому свою таємницю. То... — свідка геть.

Білан аж здригнувся від такої думки. На якусь мить йому стало сумно і страшно.

Він пригадує, як колись, в інституті, від необережного Прокопового поруху впала на підлогу і розбилась дорога скляна реторта. Вони працювали вдвох, обпеклися обидва. Прокіп — обличчя і плече, Олександр — руку. Вдвох шукали по місту реторти, а не знайшовши, Олександр тихцем пішов до завідуючого лабораторією і прийняв усю вину на себе. Вони тоді посварилися. Помирив їх увечері голод. Жили в одній кімнаті, мали на двох одну тумбочку. Одну сковорідку, одну каструлю, одного капелюха... одну пляшку з медом. Пляшка стояла між койками, а вони лежали й жували сухий хліб. Відтак Прокіп поворухнувся, дістав з скриньки олівпя. Відкусив хліба, вмочив олівця в мед і облизав.

Олександр і собі поліз у скриньку за олівцем. Хлопці нахилилися разом, зштовхнулися лобами.

...Реторта. Капелюх. Мед... Олександр Кіндратович нервово потискує плечима. Пусті сентименти. Всього того шкода. Як шкода пощербленої дорогої кришталевої чари, котру доводиться віднести в сміттярку. Бо вона буде заважати. І не тільки заважати, об неї можна й порізатись. Отож тільки викинути. Це — на користь усім.

Білан не помітив, як переступив рубіж. Йому таки доводилось перестрівати людей на вузькій стежці й раніше. Він взагалі не вірив людям, які шукали своїх стежок. Остерігав, зупиняв: "Тобі ж на добро; хочу, щоб і далі йшов..." А коли хтось не слухав, перегороджував шлях трибуною або й перечіпляв ноги гирлигою безідейності чи безпринциповості. І все те — в ім'я правди. Олександр Кіндратович ще нічого не зробив на шкоду.

Але то — до інших, не близьких людей. Котрі блукали манівцями і щодо котрих почував обов'язок — повернути на вірний шлях. А це Прокіп.

Він відчував велику міць Холода. Вірив у його правду. До неї прагнув світлими проталинами душі, ненавидів її темними закамарками. Горів ревністю, коли хтось намагався стати ближче за нього до Холода, сердився й на них, і на Прокопа. Любов і злість сплелися в ньому туго. Але любов завжди переважала. Ще й зараз...

Білан обманював себе. Втікав від чистого аркушика на столі і знав, що не втече. Аргументи, якими підпирав свою совість, видавались вагомими — вагомими, вищими за все. Мав писати доповідну про роботу обох хірургій. І там напише... Щоправда, він може не торкатися цього... Може взагалі відмовитись. Але справді, хіба зараз не громадською користю клопочеться він! Йому заважають рятувати людей. Одна людина заважає рятувати багатьох.

Олександр Кіндратович швидко підійшов до столу, нагнувся, щоб сісти, і, ойкнувши, вхопився руками за пояс-ницю. "От і хвороба змагає", — поскаржився гірко. Йому стало шкода себе. Оцей ревматизм нажив на роботі, не стежив за собою, не відпочивав вчасно. "Ревматизм..." — на мить відбігають думки вбік. Дивно, в інших він називає ревмокардит, а в себе — ревматизм. Чого це?

"А той... — знову викликав роздратованою уявою Холо-да. — Все життя в плямах. Змивав штрафною кров'ю й не змив. І зараз. Коханку завів. Перешкоджає працювати".

"Я знаю, ти не поступишся. Але й я теж. Ти мене по одній щоці... Я не підставлю другої. Гадаєш, я слизняк. Брешеш! Я маю силу вдесятеро більшу. Я не заради себе, а тільки заради людей", — затоптав думкою останні іскри сумління. Рвучко вимкнув верхнє світло, ввімкнув настільну лампу. Вона сяйнула голубим промінням, освітила в кутку, за стосом книг, похмурого чудернацького божка. Він привіз його з Індії, з туристських мандрів.

Божок пробудився, засвітив банькатими смарагдовими очима. Страшними, осмисленими, жорстокими очима.

Білан любив дивитися в ті очі. Тоді змагався з ним. Почував себе безстрашним, дужим. Але сьогодні ті очі чомусь нервували його. І він повернув статуетку обличчям до стіни. Вийняв чорну автоматичну ручку, підсунув чистий аркуш.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Варвара Іванівна дивилася на Холода великими наляканими очима. В них і страх, і питання, й надія. Але що може вдіяти? Він уже зробив все, що міг, вдався до всіх, відомих йому засобів. З-за дверей післяопераційної ледве-ледве долітає пісенька:

Пішла Галя в сад гулять-лять-лять,

Щоб цвіточків назбирать-рать-рать...

Хвора ще не прийшла до свідомості, з приспаної морфієм пам'яті вона видобула лише оцю дитячу пісеньку. Життя ледве струменить з її очей, згасає з кожною хвилиною. Людина сходить кров'ю. Повільно, крапля за краплею.

Пішла Галя в сад гулять-лять-лять...

Мине година, може, дві, і тиха печать спокою запечатає вуста. О, професор знає, як невідворотно лягає вона. Людина під нею сувора, велична, і все ж вона незрівнянно краща в буденнім неспокої, в гніві, в радості, в задумі. Той спокій страшний і нерозгаданий до кінця людьми. Лікарі просто звикли до нього, вони його сприймають у зовнішніх проявах і давно відступилися від його таїнства. А щось є в ній, в оцій останній хвилині життя. Недарма лісові звірі, старі мудрі жителі лісів, відчувши її, йдуть у хащі, в самотність. Останні акорди їхніх сердець тонуть в шелесті вітру. Може, це інстинкт, великий інстинкт — не впасти тінню на життя. Дерева теж помирають мовчки. Так, це інстинкт. Бо коли б не він — смерть заглушила б життя. Люди втекли від неї. І караються за це.

А в садочку все мовчить-чить-чить.

Ніби довга розпечена голка проходить крізь серце. І вже навіть силоміць він не може думати про щось стороннє.

Тільки пташечка кричить-чить-чить.

І враз — спалах у Холодовій пам'яті: "Білан". І ще раз:

"Сашко".

Але Олександра Кіндратовича немає в клініці. Немає його і вдома. Холод сам збігає вниз по сходах, прочиняє двері лабораторії.

— Ліля! Ти не знаєш, де батько?.. — І, сам не відаючи для чого, забирає в неї колбу. — Розумієш... Життя людини. У нього є ліки.

— Він, здається, говорив — буде на засіданні в академії...

Білі вічка на телефоннім крузі зливаються в одне. Холод квапиться, — кожна секунда — втрачена крапля крові. Крапля життя...

Врешті, знайоме покашлювання в трубці. Прокіп Горді-йович відчуває, як щось стислося в нього всередині, як затремтіла рука. Великою силою подавив хвилювання.

— Олександре. Це я, Прокіп. Вислухай, не клади трубки... В нас помирає жінка. Не згортається кров... Вже все... Ти мені говорив — привіз з Швеції препарат... Ти його не витрачав...

В трубці й далі глухе покашлювання., далекий, мов комариний писк, голос. Хтось десь вимагав завезти на склад пиво і сірники, забрати порожню тару. Ліля теж несамохіть нахилилася вперед, напружено вдивлялася в завжди трохи недовірливі, а з'араз стривожені очі Прокопа Гордійовича. Синенькі, схожі на електричні іскри, вогники проскакували в його зіницях, гасли десь у глибині. Лілі здалося, ніби вояа навіть чує сухе електричне потріскування. Дівчина не опам'яталася, як вихопила трубку.

— Тату... Це моя подруга, дівчина з нашого класу. Приїзди швидко. Тату!

В кімнаті запала така тиша, що голос з трубки почули всі:

— Я зараз подзвоню комусь з асистентів. Чекайте...

— Ліля... Нащо ти... Буцім подруга, — промовив Прокіп Гордійович, коли та поклала трубку. Але очі його світилися вдячністю.

Варвара Іванівна вхопила дівчину за руку, міцно, по-чоловічому потиснула її.

Але її погляд линув до професора. Вона вірила, що він щось зробить. Бач, пригадав. Таки недаремно сподівалася й цього разу.

Прокіп Гордійович ловить на собі голубливий погляд завідуючої, одвертається. Професорові давно відомо, що Варвара Іванівна любить його. Але він... Йому сухою грудкою на серці її любов. І не тому, що Варвара Іванівна негарна, немолода, просто серце має свою волю... Вона ніколи не виказувала йому свого кохання, а він теж вдавав, буцім нічого не помічає. Тільки коли лишалися наодинці й вичерпувалась тема лікарських справ, трохи губився й, мабуть, тому ховався за грубістю.

За кілька хвилин кровотечу було зупинено. Препарат ввели хворій просто в артерію.

Зодягнувшись у кабінеті, Прокіп Гордійович вийшов з білої суворої тиші на подвір'я. Мабуть, людина вже зіткана так: якщо в неї немає лиха, вона муляється дрібницею, аж поки не натре собі водянку, від котрої теж ступати боляче. Для Холода зараз такою водянкою відвідини міністерства. Його робота над ультразвуковим кардіоскопом заходила в глухий кут. Йому потрібно залучити інженерів, а також закупити деталі й установки, які коштували немалі гроші. І все це, не гаючись, бо Прокіп Гордійович вичитав в англійському журналі, що англійські вчені теж працюють над подібною установкою. Вони можуть випередити його. Бо до всього він майже не має часу на роботу над кардіоскопом. Його час без решти поглинають клініка і обов'язки голови хірургічного товариства. Показові операції, наради в місті і областях, всілякі профілактичні заходи. А ще ж лекції. Йому майже зовсім довелося відмовитись од них, віддати години іншим. З кардіоскопом лихо ще і в тому, що бюро патентів

засекретило винахід і він не мав змоги опублікувати його в пресі, зацікавити який-кебудь грошовитий дослідний інститут чи завод.

Так Холод потрапив, як кепкував над собою сам, в становище дрібного власника, який ховається з своїм винаходом в комірчині. Тому-то й мусив іти до міністерства прохати грошей.

Вони умовились їхати туди разом з директором лікарні Арсеном Кузьмовичем. Той вже чекав на подвір'ї, під кущем горобини.

Стояв ясний осінній день, горобина палала під сонцем, неначе велетенське багаття.

Кришталеве небо, горобина, голуби в сонячній ріці... День плинув дивною симфонією, в якій все злагоджене, все потрібне й зрозуміле. І високе небо, й людський гомін, і маленька пташка на червонім кущі. І тільки труба внизу кіптюжить і кіптюжить небо, пахкає на місто клубками отрути. Легковажні поети й письменники пишуть у книжках, що це красиво. Дим заводу, вогонь мартена. Може, й красиво. Але людині призначено возвеличувати не злу, а добру красу, оспівувати те, що полегшує її життя. Він уже списав гору паперу, стер не одну пару підошов, борючись проти цієї краси. Хоч поки що й марно.

По той бік червоногарячого куща вимахував руками якийсь чоловік, гукав через огорожу:

— Слава, Слава, в мене син!

Поруч нього підстрибував малий Ігорьок — хлопчик, котрому два тижні тому Холод зробив останню операцію стравоходу, теж махав руками, репетував дзвінкоголосе:

— У нас з дядею син! У нас син!

А потім обкрутився з радості на одній нозі і загилив носаком м'яча.

Хлопчик не помітив, як вийшов на доріжку професор, м'яч хуркнув попід кущем, збив з професорової голови капелюха.

— Отаке капосне, — підібрав аж під корпусом капелюха Прокіп Гордійович. — Я його від смерті рятував, а воно м'ячем по потилиці... Віддячило... Роз'їлося, порося, мало з ніг не звалило. — І вдавано сердито: — Ану, ходи сюди!

— Е, — підстрибнув на одній нозі Ігорьок. — Ви й за вухо вмієте... Я не вас хотів.

— А кого, його? — вказав пальцем на Арсена Кузьмовича.

— Умгу.

— А ти, брат, дипломат, — засміявся Холод, а слідом за ним і директор лікарні.

...Заступник міністра, начальник управління лікувально-профілактичної допомоги, Володимир Володимирович Полив'яний спочатку запросив до себе лише директора лікарні. Вони розмовляли довго, так довго, що Прокіп Гордійович знудьгував чекати в приймальні, вийшов у коридор, аж геть у той кінець, до відчиненого вікна. Запалив цигарку, перебігав наперед думкою розмову з заступником міністра. Кажучи правду, він не вірив в оці свої відвідини. І йшов з внутрішнього примусу. Холод віддавна почував неприязнь до заступника міністра, чоловіка легкого на слово і неквапливого на діло, чоловіка з недовірливими очима, в котрих сховалося глибоко, на самих денцях, презирство до людей. Полив'яний стрічає відвідувачів посмішкою, але та посмішка — не його, вона атрибут посади, бирка. Заступник міністра чомусь нагадує Холодові розпорядника новорічного карнавалу, в якого болять зуби.

Полив'яний — теж колишній Холодів однокурсник. Якщо Прокіп Гордійович відміряв йому неприязнь квартою, то той віддавав борг ковшем. Запас її обидва мали ще з інституту.

Володимир Полив'яний був громадське активним студентом. Ця активність зростала відповідно до того, як вони наближалися до останнього курсу, до розподілу місць на роботу, до аспірантури. В своєму студентському портфелі Володимир завжди носив якогось свіжого протокола, виступав на зборах одразу ж за доповідачем, навіть першим прибігав до фінішної стрічки на комсомольських кросах. А Прокопові одна така стрічка мало не перетнула життя.

"Який дурень за день до екзаменів, та ще в таку погоду, прийде на крос", — сказав він у групі.

І таки справді, другого дня від старту бігло чоловік десять активістів. Прокіп, профорг, перечікував дощ у розваленій лазні за півкілометра до фінішу, дочекавшись бігунів, вистрибнув у вікно і подолав дистанцію поруч Володимира.

Полив'яному було про що говорити на зборах. Про кришталеву чесність комсомольця, серйозне ставлення до своїх обов'язків, про захист інтересів колективу. Жива ілюстрація, антипод чесності. Прокіп сидів на передній лаві.

А потім, дорогою до гуртожитку, Володимир повчав його: "Дурний-дурний. Ти кайся. Кайся. Кажи, що виправишся, що надалі такого не буде. Кайся і обіцяй. Я рятував тебе, каявся за тебе". Давно те було. Але Холод так і не навчився каятись і обіцяти. Зате Полив'яний, либонь, збагнув цю науку тонко.

Вони обоє навчалися в аспірантурі. Відтак їхні стежки розбіглися. Володимир Полив'яний працював десь у Ленінграді і тільки чотири чи п'ять років тому повернувся до Києва. Привіз з собою дебелого

адміністративного портфеля, чимале черевце і чутку, буцім в тому портфелі визріває якийсь геніальний проект. Портфель потерся, він замінив його новим, але чутка не старіла.

По коридору пробігали міністерські працівники, зодно-манітнені паперовим клопотом і кабінетною нудьгою. Прокіп Гордійович дивився на них, ловив себе на тому, що з вигляду, з виразу очей, з утоми визначає діагноз. Причепливий професіоналізм, котрого він гнав, мов надокучливого гедзя. Адже так взагалі може статись, що сприйматимеш людей, як хвороби. Деякі лікарі так і сприймають їх:

"Пішов мій стравохід", "пішли мої ноги". Або ж як декотрі начальники, які бачать перед собою одиниці: "людино-дні", "людиногодини".

Ні, він не міг мати людей за палички й цифри. Прокіп Гордійович любив їх або ненавидів, захоплювався або зневажав. І лише іноді намагався не помічати.

Секретарка Полив'яного, розшукавши Холода, дріботіла попереду, буркотіла майже вголос: мовляв, що це буде, коли вона почне розшукувати кожного.

— Вам, дівчино, з таким характером тяжко буде знайти того, одного, — мовив Прокіп Гордійович, прочиняючи двері кабінету.

Арсена Кузьмовича там вже не було. Заступник міністра підвівся назустріч, незграбно і міцно потиснув руку. Він грався в дружбу. "Ох, спливло-минулося, дурні і наїа-ні ми колись були", — грався в простоту. І Холод теж, переступаючи поріг його кабінету, одягав невидимого капелюха простака, ще й навмисне перехняблював його то в той, то в інший бік. Взявши один раз невірний тон. Полив'яний вже не міг змінити його. Холодові смішно, що заступник міністра вдає, буцім не помічає, як вони блазнюють.

Після кожної такої розмови Полив'яному здається, немов він проковтнув порцію непотрібних, неприємних ліків.

— То як воно стрибається-перекидається?..

— А так. Наперед гузном.

— Мабуть, обважніло гузно...

— У ваших голоблях обважніє...

— Ну, вже такі товсті голоблі... А я знаю, чого ти прийшов, —хитро примружився Полив'яний. —Сказати?..

"Не в дідька здогаду, коли Арсен Кузьмович теж, либонь, просив за мене", — подумав Прокіп Гордійович. І вголос, з удаваним подивом:

— Та ну!

— А я вже вгадую, — Володимир Володимирович ворушив пучками, ніби лічив папірці...

— І звідки ти... Справді, я прийшов просити грошей. На кардіоскоп.

— Гроші... Мда-а... Нікуди без них... Всі по них зітхають. Пішов просити їх я, на всю нашу хату, а мені кажуть:

залиште заяву, вкажіть суму, на яку рука підніметься. Тільки перед тим зважте, що, на вашу думку, на сьогодні важливіше: ракети чи сечові міхурі. Отак от. Образно і кардинально...

— І що ж ти?.. — нахмурив кущасті брови Холод, несамохіть випадаючи з тону.

— Я? Я сказав — вам видніше... Ну, ну, не ворохобся. Ми потрусимо калиткою. Я сам ось приїду до тебе... Подивлюся... Це ж таки не тень-телень... І клініку твою навідаю. Давно не був. Як там у тебе?..

В очах Полив'яного, сховані глибоко, на самім денці, боролися два почуття — підлабузництва й ненависті. Він таки трохи боявся Холода. І тому ще не вирішив до кінця, якому віддати перевагу. Мабуть, другому.

Розмова непомітно збочила на клінічну роботу. Холод аж здивувався такій уважності і турботливості Полив'яного. Той розпитував про операції, про лікувально-профілактичну діяльність і навіть про санітарно-харчовий режим. А на прощання ще раз пообіцяв потрусити калиткою і завітати до нього в найближчі дні. Холод вірив і не вірив.

Він гадав, що Арсен Кузьмович вже від'їхав, але той чекав на нього в скверику біля міністерства.

— Я машину відпустив, — мовив завідуючий. — Шофер попросився. Жінка захворіла, чи що... Ходімо вниз пішки, а там візьмемо таксі.

Спускалися до Хрещатика тихою, замріяною вулицею. Холод сьогодні вперше і якось враз помітив, що вже осінь. Кружляло в повітрі жовте листя, падало до ніг в сумній знемозі. Дерева шелестіли холодно, по-осінньому. Арсен Кузьмович кілька разів поривався щось сказати, але Холод вдавав, буцім не чує. Йому не хотілося порушувати тихої осінньої замрії, спокійного плину своїх думок. А думалось йому про місто, в якому прожив більше половини життя, про надію, котру привіз до нього і поселив на горі, про власні невдачі. Тільки не про оці, дрібні. Професор обминав їх думкою. Але ті, більші... Йому здавалося:

він ось-ось знайде. Але не знаходив. Від чого вони? Може, від злого збігу обставин, а може, просто від безталання. Адже в житті, щоб звершити щось, неодмінно потрібно мати талант. Лікар — це теж талант. Людські серця, голови, очі — всі різні, їх треба сприймати індивідуально.

Треба кожного разу, знаючи все загальне, знайти відміну. Так само, як в музиці, в поезії.

Думка його летіла понад дріб'язком життя, туди, де їй просторо, де вона шугає без припону, на власній волі. Але її таки прикро вхопив і повернув на стоптаний пастівник Арсен Кузьмович.

— Прокопе Гордійовичу. Що у вашому житті було найстрашнішого?

Холод здивовано звів брови, потиснув плечима.

— Ви, мабуть, думаєте, війна? Найбільше в своєму житті я злякався гусака.

— Ну, то страшнішого вже не буде. Це я вас в такий спосіб готую до розмови. Я, звичайно, не мусив би вам казати... Але... Ви знаєте... Так от, коротко: на вас замахуються батогом. Хто, чому — не знаю. Але сьогодні я почув його посвист в кабінеті Полив'яного. Він, наприклад, поцікавився, чому в другій хірургії найвищий процент смертності. Запитував, хоч сам добре знає, яких хворих ми туди кладемо. А потім ще про хлопця, інженера. Буцім якийсь винахід... Але цього я гаразд не добрав. Отже, якщо я не помилився, будуть комісії... Ви підготуйте папери. Це у вас єдине...

Те, що говорив Арсен Кузьмович, більше дивувало, ніж страхало Холода. Адже все це — безглуздя. Але буде морока, будуть неприємності. Канцелярські комісії, схожі на допити розмови, шелест паперів, — звідки воно?..

— Папери... Вони й так забирають у лікарів половину їхнього часу, — відповів дратівливо, начебто за все ніс провину директор лікарні.

— Воно так... Але ж... — Арсен Кузьмович теж крутив перед себе інший клубок, не міг вхопити нитки. — Скажіть, не домагалися ви від Білана, щоб він залишив свої експериментальні операції?

— Ну, зробимо таке припущення.

— Тоді... Тоді це нелогічно з вашого боку. Ви вихваляєте ті операції гласно, а потім наодинці...

— Тобто як це гласно?.. — здивувався Прокіп Гор-дійович.

— Ну, а стаття в газеті...

Холод відчув себе так, мовби набрав у рот чогось гіркого і не знав, як його виплюнути, мусив ковтати. І що він міг сказати? Адже справді... Він просто не обдумав. Виходить, в Олександра є якісь підстави на образу... Хоч, знову ж, які?

І вже не міг виважити — чи до кінця був справедливий з Біланом. Від того неприємно.

А все інше — бридня. Він не покривив душею і нікого не боїться.

— Щодо статті я зараз вас ні в чому впевнити не можу, — сказав по хвилі. — Бо таки схибив трохи. Хоч, гадаю, між цим і тим немає ніякого зв'язку. Що ж до комісії... Я люблю розумні комісії.

— В тім і біда, що часто розумні комісії укладаються з дурних голів.

Вони вже вийшли до зупинки таксі, стали в чергу. Більше про це не говорили.

Робота, турботи відсіяли геть неприємне почуття, яке лишилося в Холода після відвідин міністерства. Та й Прокіп Гордійович вже давно привчив себе не зважати на колючки, котрі сипало під ноги життя. Якщо ступати на них міцніше — більше їх вломиться. Мав на сьогодні квиток до театру і не збирався віддавати ті кілька годин гризоті. Та й те — він і так не вельми часто ходить до опери.

Коли б його спитали, чи любить музику, либонь, і сам би не відповів. Мабуть, глибоко її не розумів. Може, тому й приріс душею до кількох мелодій. Приріс міцно. Правда, і в них він живе уявою осібно від того, що діється на сцені.

...Кружляють в танці молоденькі лебедята. А він прикрив долонею чоло, заплющив очі... І бачить сумний журавлиний ключ в прощальнім вирії. Плачуть тривогою журавлі, плинуть понад сумною землею. Все далі й далі. Он вже тільки маленькі крапочки видніють на обрії. Що їх чекає в далекій дорозі? Що чекає його тут? Чи привітає він їх весною, чи почує їхній крик?

Вмовкла музика.

Він знав, на сцені вклоняються лебедята, і не підводив очей.

Журавлиним плачем прийшла до нього вперше ця мелодія, і він не хотів віддавати її іншим видінням. Не хотів чи яе міг. Знов тільки — це не впертість. Це, мабуть, якась химера уяви. А може, й не химера?.. Може... Мабуть, в валі зараз немає нікого. Музика спопелила стіни, повела людей на тисячі знаних і незнаних доріг, їх тут немає, слухачів. Одні проповзають попід колючим дротом, інші дивляться не надивляться в сині чи голубі очі не судженої коханої, ще інші злітають в небо швидкокрилими птицями. Людина тим і велика, що кожна лине на свої дороги, до своїх видінь і мрій. Лине до вищої музики. До тієї, яку ми називаєм життям. Так, жодній мелодії не передати музики людської душі, її почування в ту мить, коли вона бачить калину в ранковій росі,

коли слухає шум осіннього бору, коли дивиться в кохані очі. Але деяким судилося передати все. Може, тому Холод заздрить поетам і композиторам. Тим, справжнім. Себе ж має за сухого реаліста. Він прагне з музики мати користь. Ранком, готуючись до праці, прослуховує на магнітофонній стрічці Бетховена або Брамса. Вони його активізують до праці. Саме так — активізують. їхню урочистість, високий тембр він несе з собою до операційної. Ввечері, коли млявиться робота, сідає до рояля. Він себе впевнив, що це корисно. Так само корисно, як і те, коли він, виходячи на довгу прогулянку, кладе в кишені по плитці старого затверділого пластиліну. І те й те розламує пальці.

...Відлетіли журавлі. Згасла лебедина пісня на холоднім озері. І лишилася туга по тих невідомих журавлях і по сумному лебединому коханню.

Прокіп Гордійович повертався десь близько півночі. Ішов далекими глухими вуличками — навмисне докидав гаку: помріяти, подумати. Йому найкраще думалось в ході.

Сумна, мрійлива туга пливла над ним. Вони були вдвох, їм ніхто не заважав.

І так нагло, так несподівано перепинили їм шлях три хиткі постаті, що Холод поморщився з досади. — Дядь, дай на трамвай...

Вони були ще хлопчаки, ледве вийшли з дитячих літ. Тримали руки в кишенях плащів, човгали гумовими підошвами по асфальту.

— Дядь, не жмись, — виступив наперед, чвиркнув крізь зуби найстарший, довговидий, з перетятою ламаним, схожим на блискавицю, шрамом щокою. — Дай красненьку, а то можеш спіткнутись...

Холод ковзнув поглядом по шрамові, по низько насунутому на очі куцому козиркові, пішов просто на нього.

— Я ще не спотикався, — мовив. — А от ти спіткнутись боїшся. Й не вдариш.

Шрамуватий відступив на крок, і він пішов прямо. Йшов рівно, не втягуючи голови в плечі. Відтак зупинився, кинув через плече:

— А ще не вдариш тому, що я в тебе вирізав апендицит. Це було дев'ятого грудня минулого року, — і закрокував далі.

Хлопець занепокоєно оглянувся, чомусь помацав живіт.

— Кім, що прочирикав цей чмур? — запитав стурбовано. —Хіба без апендицита... На що він впливає?..

— В декого на совість. А в тебе — на клепки в голові, — вже здалеку відгукнувся Прокіп Гордійович.

Йому не було ані страшно, ані смішно. "Може, й Олег десь так", — заглушила все думка.

Кілька днів тому впав йому до рук несподіваний лист. Той лист і порадував, і засмутив його. А найбільше — здивував. Лист було адресовано на клініку. Писав зовсім не знайомий хлопець. Під листом підпис: Андрій і кілька закарлючок, схожих на зігнутий спіраллю дріт. Адреси зворотної не було. Хлопець писав, що його. Холодів, син Олег працює з ним в одній бригаді, на шахті. Вони потоваришували. Професор нехай не турбується за Олега. Бригада в них дружна, всі вони живуть в гуртожитку, харчуються в їдальні, — Олег навіть поправився. Мабуть, незабаром напише сам...

Прокіп Гордійович щиро подякував у думці невідомому Андрієві. Але довго не міг стямитись з подиву. Олег на Донбасі! Працює на шахті! Як він опинився там? І що ж тепер йому?.. Адже—Донбас!

"От ти вже й розхлипався, мов дамочка під дверима деканату. Зізнайся, ти, інтелігент, бачиш синка чистеньким, в галстуку, з портфелем під пахвою? Так. Бачу. І не можу відмовитись. Я розумію... Й не можу зрозуміти. Не можу, бо не хоче розуміти серце. І всі ми... Всі маємо серця. Я знаю: Донбас — це не лише вугіль і круте слово.

Це й бібліотека, і гірничий інститут, і робітничий театр. І все ж мені страшно.

Всі це знають. І я теж. Але я на Олега дивлюся зовсім інакше, ніж на чужих хлопчаків з вулиці. На всіх чужих. Всіх нас цікавить молода доля. Молодь — майбутнє людства, і від того, якою буде вона, багато залежить, яким буде суспільство. Хоч отакі, як оце, взагалі плюють на суспільство. Проте й вони, майже несвідомо, розраховують на нього — воно їх завжди прохарчує.

Багатьох з них щось не вдовольняє в житті. І вони протестують. І теж по-різному. Вусатий молодик заперечує рішуче все і так же рішуче копіює героїв копійчаних фільмів та книжок. Його протест — мозолям. І ні гич більше. Ми розшеретовуємо їх словесними трієрами, але насправді всі вони зсипані до одного засіка. До того ж, готуючись шеретувати їх, міркуємо про всілякі запобіжники, хлорани, а самі затискуємо міцно в долоньці ту, одну, єдину, дорогу нам зернинку, гаряче притискаємо її до своїх грудей.

Проростай не кукілем, зернинко, крізь наше серце!"

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Дні летіли, мов наполохані коні. Доводилось триматися за воза, пильно дозиратися вперед. Але що робити, коли виднокруг застилає їдка пилюка?

Пилюка застила виднокіл, чутки заступають правду. Вони й котяться, мов та порохнява. В лікарні розповідали, буцім Холод випробовує на хворих якийсь отруйний препарат, що сам він ледве знає щось в медицині, зате тямить в жінках, наженився, мов турецький паша; єдиного сина вигнав з дому, бо, бачте, заважав, війну теж просидів чи то під спідницею молодиці в окупації, чи в полоні, — і ще багато іншого. Чого не вигадають люди, коли їх змагають баглаї і заздрість! Ті ж, хто знав Холода, потискували плечима, переповідали чутки, як смішні анекдоти. Чутки проходять натовп швидше, ніж найдрібніші частки свинцеві товщі. Вони докочувалися й до Холода: щирим сміхом друзів, шепітком за спиною, двозначним натяком. Звідки випурхували, чи була в них хоч крихітка правди, а чи всі вони суспіль брехня — не знав ніхто, але що другою хірургією цікавилось міністерство та інші установи, знали всі. Шелестіли папірці, відклацували статистичні відомості "мерседеси", пунктуальні канцеляристи витрушували пилюку із старих історій хвороб, доповідей, протоколів.

Прокіп Гордійович догадувався, звідки випурхували чутки про полон, про жінок. В місті, в двоюрідної тітки, оселилась Ольга. Вона розпочала обстріл з далеких позицій. Але хто тче плітки про клініку?.. Невже?.. Ні, Олександр так не вчинить. Він би віч-на-віч, не криючись.

Але щось дряпало по душі настирно й боляче. Думка про Олександра стискала тривогою Холодове серце. Стільки років ділили по-сусідськи хліб-сіль, стільки віддали одне одному розрад, сердечної приязні. Скільки грядок переполото обопільними розмовами? Як же жити, не діткаю-тась плечем плеча людини, котрій можна виповісти все, що на серці. Людина зіткана так, що їй часом і поскаржитись хочеться. Ні, це таки справді — постріл в спину довірі. Хоч вона вже й так — як решето.

Врешті Холодові настирилися паперове шарудіння й шепіт, і він пішов до секретаря партійного бюро. Маленький сухенький чоловік в потертім старім костюмі слухав професора, а сам микуляв очима, шукав якоїсь притичини, щоб втекти від нього. Прокіп Гордійович здогадувався — секретар боїться і його, і його справи. Чоловік він не лихий, навіть

добрий, але безвольний і тому зовсім не відповідає своїй посаді. Він акуратно складав списки оргів, сам бігав до клубу й випускав у зошит чорні галочки по кількості агітаторів, коли вони йшли на семінар, першим вискакував з залу і випускав галочок знову — чи всі агітатори тут, чи ніхто не втік. А сам весь вік втікав і не міг втекти від сварок і штурханів своєї жінки.

Прокіп Гордійович мало покладався на нього. Професор просто прохав його поставити на обговорення наступних партійних зборів роботу другої хірургії. Але той кліпнув повіками, переступивши з ноги на ногу, поправив на носі велетенські окуляри.

— Я... тобто... Ще не було директиви. — І, загледівши високу, рум'янолицю санітарку, котра кокетувала біля клубу з молодим ординатором, покликав:

— Левицька, йдіть сюди.

Та, розрум'яніла від сороміцьких компліментів, підійшла, похитуючи крутими стернами.

Секретар вийняв з кишені блокнота, послинивши пальця, перегорнув кілька сторінок.

— Левицька. Ви на минулому семінарі не знали про становище в Лаосі. І взагалі про цю країну... Так я вам відшукав статтю в журналі, тільки глядіть, журнал з бібліотеки, єдиний примірник...

Прокіп Гордійович з жалем подивився на секретаря, хотів піти мовчки, та таки не втримався:

— Вам не шкода?.. Вона його загубить у кущах.

Дівчина пирснула сміхом, однак всім своїм видом ствердила: мабуть, так-таки воно й станеться.

Секретар провів Холода недоброзичливим поглядом.

* * *

Прокіп Гордійович трохи кривив перед собою. Адже мав кому вилити жалі з серця. Щоправда, він би швидше роздушив його, аніж дав пролитися жалям. З тим чоловіком вони сходились не часто і більше сварилися або кепкували обопільне. В такий спосіб ховали свою приязнь, свої почуття. Дружба ж їхня в'язалася міцно, на ній червоніли краплини крові.

Тимофій Шах — сторож лікарні, а влітку ще й садівник. Химерний і правдивий чоловік. Химерно і дивно склалося його життя. До війни він пас колгоспні вівці в селі Куца Балка на Херсонщині. Сімнадцять років стрічав і проводжав ранкову зорю в степу, під дощами і сонцем, від котрих ховала його лише стара парасолька. Латана-перелатана, мала вона по селу великий посміх. Старі діди казали, що під такою ж парасолькою, якщо не під цією самою, до революції водила на шовковім ретязі цуцика володарка економії графиня Липецька. Вона затуляла парасолькою від сонця і себе й цуцика.

Тимофій Шах свої вівці парасолькою не прикривав. Але доглядав їх, либонь, ліпше, ніж пані цуцика. Вони в нього котилися і врунилися кучеряве на всю Херсонщину. В трудній роботі, в безсонні випас собі Тимофій Шах на ранкових росах орден. А що на той час в селі не стало горілки, мав він з своєї нагороди не тільки шану, а й користь. Кому весілля, родини — поспішали до Шаха. Вваживши на прохання, вівчар надівав піджака з "Знаком Пошани" і йшов легкою пастухівською ходою до станційної крамниці, а повертаючись звідти, притримував руками кишені піджака. Опріч вівчарства мав Шах ще й інше ремесло. Майже все своє життя робив на портрети рамки. Тимофій Шах пам'ятав керівників

краще за самого секретаря райкому. Якщо хтось губив у пам'яті, в якому році було обрано чи звільнено когось, — бігли до Шаха. Він тоді для чогось заглядав собі в покраяну глибокими рисками, пошрамовану долоню, поворушивши хвилину беззвучно губами, казав уголос: "Так... На нього я робив велику дубову раму... Ні, пробачте, брешу на слові. Згодилася стара. Дубову, це на..." І знову заглядав у долоню. І хоч нічого цього туди не було вписано, життя вкарбувало в Шахові долоні немало своїх повістей. Пастушою гирлигою, прикладом гвинтівки, заступилном, ціпилном, грабилном — всіма сільськими і міськими найтяжчими "илнами". Кілька знаків вписало воно йому в війну санітарними ношами. На тій путі доля й звела його з Холодом. Вони тримали з різних кінців одні й ті ж величезні фронтові ноші. Разом потрапили до полону, разом втікали, разом ходили в люті штрафні атаки, їх поранило одним снарядом, і вони попали до одного госпіталю. А далі Холод вже не захотів відпускати Шаха. В один день і демобілізувалися. Холод поїхав до Києва, а Тимофій у свою Куцу Балку. Був він рядовим, а від рядових жінки за чужі помилки не відступаються.

Однак лишаговата пляма полоненого чорніла й на ньому. її бачили здалеку і поспішали звернути з Тимофієвого шляху вбік. Тоді саме скінчилась війна. Всі колишні Шахові замовці горілки, кого обминула на війні куля, ходили по селу попід руки, в орденах, в погонах, співали пісень, тільки він сидів на порозі землянки, самотньо тесав для клубу нову велику раму.

Йому навіть не доручили овечок. А єдиний Тимофіїв довоєнний орден згорів у вогні разом з хатою. І така вхопила Шаха за серце образа, така туга, що він вперше за своє життя гірко напився, почепив на груди дві низки медальйонів і брошок, — єдиний трофей, який приніс з війни на забавку дітям, — і пішов на шлях. Медальйони тонко дзвеніли, позаду бігла табунцем дітвора, завбачливо звертали з шляху дорослі. А другого дня, похмелившись, Тимофій спакував у мішки нехитрі хатні пожитки, найняв у індуса коня і, посадовивши на воза жінку та дітей, підпалив стріху землянки.

— Нехай все старе піде прахом, — сказав за ворітьми. — А ти не скигли, дурепо. Все одно на рамках я тепер на всіх вас не зароблю.

Більше року Шах жив у Києві, в Холода. Потерпав цнотливою селянською душею, ночував з жінкою в сторожці, віддаючи лише дітей у хатнє тепло, а на другий рік Прокіп Гордійович виклопотав йому кімнату в підвалі.

Тепер Шах мешкав у тому ж будинку, що й Холод, на першому поверсі.

Для Прокопа Гордійовича Тимофій Шах — книга, яку він найповніше прочитав. Та водночас в тій книзі не вистачало одного розділу. З неї було вирвано кільканадцять сторінок внутрішнього монолога.

Все життя Тимофій Шах щось думав. Та так нічого й не сказав. І не вчитавши тих сторінок. Холод не міг достеменно відгадати: чи скаже?

Шах сидів на маленькому стільчику біля кухонного столика, довбав щось стамескою. Холод, віддавши добридень жартівливим "скрипиш?", підсунув і собі ослона, але Тимофій похапливо змів з колін стружки.

— Чого ж тут? Неначе хати немає.

— Може, ти там самогон вариш, боїшся впустити. А це ж на якого портрета?—вказав на свіжоструганi планки. — Клуб замовив?

— Клубам тепер постачають майстерні, оптом, а це, як отой казав, на просту людину — на свою бабу... А чого це ви, Гордійовичу, — постеріг він Холодів сумовитий настрій, — насичувались. Про що думаєте?

— Про смерть.

— Хіба вже пора?

Вони перейшли до світлички. Квартира в Шаха невелика: дві маленькі кімнатки, чуланчик. Чуланчик сторож теж переобладнав під житло, там колись жила старша дочка. А що дочка й син роз'їхались кожне шукати свою долю, то старі впустили собі квартиранта — Євгена Мазура.

Мабуть, це легковага, і Холодові самому смішно з цього, але йому кортить подивитись Мазурове житло. Він знав цього хлопця й раніше, проте зараз чомусь не міг поєднати того, що уклалося в уяві, з тим, що розповідали в лікарні. Либонь, випустив щось, не розгледів.

Впіймавши зацікавлений Холодів погляд. Шах прочинив двері комірчини.

— Постояльця немає. А дверей він не замикає. Тільки виварку. В неї не дає заглядати нікому. — В голосі легка іронія. Але так він розповідає про всіх. Здебільшого ще й зображає тих, про кого розказує. Але зараз разом з іронією здивований Холод ловить і шанобливі нотки. — Хочете — погляньте.

Холод підійшов до прочинених дверей, пересягнув поглядом поріг. В тісній комірчині — ліжко, плетена етажерка з книжками, стіл, два стільці. На підвіконні — колба і штатив з пробірками. В кутку, за ліжком — на саморобнім ослоні, — великий цинковий бачок. Звичайний бачок, які ставлять в шкільних коридорах та сільрадах, тільки накришка до нього примкнута величезними замками за приварені металеві вуха.

— Оце він у ній, — чомусь стишив голос Шах, — варить на плиті зілля. А потім вносить сюди. Три дні лікарство настоюється, і вже тоді роздає.

— Всім роздає?

— Всім. Отакий чоловік. Бачили — на дверях написано, коли приймає.

— Оглядає він хворих, вислуховує?

— Ні, бере пляшки і наливає. Всім-всім. Як Ісус Христос. Ще дає папірці, в котрих сказано, який харч вживати хворому. На машинці папірці вистукує. Якби він захотів, давно б озолотився. Але ж жодної копієчки... І то даремне прокуратура до нього сікається. Викликають, підсилають своїх з пляшечками... А це ж, либонь, і він, — прислухався до далеких кроків.

Справді, клацнув замок, грюкнули двері. Євген ще довго стукотів, шарудів у коридорі — роздягався. Відтак вступив до вітальні. Мокрий, стрижений, — подарунок собі на день іменин, — зім'ятий, стомлений. На носі, на випнутих вперед вилицях — крапельки дощу. Видно, він не почував їх. Під вузькими, зжмуреними очима — нервозні тіні. Здавалося, Мазур щойно вибрався з вуличної аварії.

— Євгене, — не приховав свого спостереження Холод, — мені видається, вас виніс шторм. Човен розбився на рифах, а ви вистрибнули на сходи ось цього будинку.

Євген облизав смажні вуста, стер рукавом з смаглявого обличчя дощові краплі.

— Не шторм — прорубали днище.

— Воно ж, мабуть, броньоване. Хто зважився?

— Хто? Ваш... — Мазур кинув хмурого косяка, проковтнув слово. Яке — неважко було здогадатися. — Мене звільнено з роботи.

Тепер вже Холод розкрив очі в подиві.

— За віщо ж?

— Привід можна знайти завжди, коли його пошукати. Запізнення на роботу... Невиконання планової теми... Не досить низький уклін, зрештою, — в очах його жахтіла злість. — Вам ліпше знати...

Мазур не вельми цінував свою службову посаду. Але вона йому давала гроші на прожиття, давала місце для роботи, посуд і хімікати для дослідів. Тепер же на нього, ояріч тавра шахрая, ще наліпили й тавро лінтюха, невдатного працівника. Злість і образа клекотіли йому в грудях, готові пролитися будь на кого. Вія це почував і тому хотів сховатися до комірчини.

Проте його зупинив Шах. В сторожових очах поблискували затаєні вогники. Холод їх ловив, Євген — не помічав.

— Чого втікаєш? Сядь, посидь. Я люблю розмовляти з тими, кого звільнили з роботи. Вельми душевні, правдиві люди.

— Я не душевний, я — лютий, — осідлав стільця Євген. — Але я можу вдарити лише по ньому, — і справді грюкнув кулаком по спинці стільця, аж луна стрибнула під стелю.

— Ну, не з дідька лиха, знайдеться інша робота, — спробував розважити Шах.

— А чого ж. Піду препаратом, санітаром... До них, зрештою, — вказав він на вікно. — Більше — куди ж.

Професор і сторож мимоволі перевели погляди за його рукою. За вікном вітряно. Сумно розгойдувались дерева, хльоскали голим віттям по небу. Над дахами, над димарями важко клубочили осінні хмари. Вони видавалися схожими на хижих птахів. Наскакували одна на одну, перекидалися, били крильми, струшуючи з них скісні струмені.

Ті струмені загнали в під'їзд зграйку одягнених по-сільському дівчат з лопатами в руках.

— Ви зараз скажете, що копати канави — теж корисна й потрібна робота, — правив своє Мазур, — і я наперед пристаю на ваші слова. Хоч мені здається, скоро нікому буде садовити огірки і качати з города гарбузи... Та вони й непотрібні, хлопців на селі мало, підносити їх нема кому. Коли б на мене, я заборонив би виїздити з села, не давав би паспортів.

— Тоді це був би феодалізм, — заперечив Холод, пильно приглядаючись до Євгена великими, але водночас гострими, темно-сірими очима.

Його не дивувало, що Мазур стрибає думкою, говорить з такою злістю. Він розглядав його зараз, мов пацієнта, вивіряв, чи далеко зайшла хвороба, розмірковував, до яких вдатися ліків. А може, пацієнт сам вже лікує себе? Таке теж трапляється. А може?.. Часто людині взагалі треба понести напочатку невдачу. Вана вигартує душу, викує її для борні. Вхопивши лиха, поборовши бурю, людина по-справжньому складає ціну тиші.

Однак не кожен здатен пережити бурю. Допіру Євген прийняв на себе один шквал. І в човні його плеска вода.

Прокіп Гордійович вже давно уклав свою думку про Євгена. Мазур — породження віку, його стрімкого невпинного бігу. Він дивиться примруженими очима на світ не тому, що знає про нього мало, а тому, що знає багато. Ні, це не одіж нігіліста, "механіка", покроєна примітивним кравцем — модою. Євген віддав своє жарке, плазматичної температури серце формулі і математичному розрахунку. Євгенова душа ніби стулена з двох половинок. З старої, прикопченої димом війни, і нової, викуваної механічним молотом і презирством до тої тіні. Ця, друга, кувалася в проклятті першої, але вона не переплавила її в собі. Євген переконав

себе, що іржа роз'їдає душу швидше, ніж механізм. Ні, у його власній душі струни не поржавіли. І сум, і радість торкаються їх, але він затискає їх, щоб утихли. Людина не має права давати вільно лунати їхнім акордам. Вона може помилитись. Ті струни, на яких найчастіше грає пристрасть, вже й так привели її, людину, до фатальної межі, за котрою — морок, порожнеча, небуття. Яка ж вона велика, коли могла прийти до такого? Світом мусить володіти розум, розрахований точно, майже математично. Він, а не настрої.

Професор знає — так мислить не один Євген. Ці люди — шукачі, котрі збилися з дороги.

Так, життя й треба прожити в горінні. І щоб не пережити себе, не побоятися заперечити того, що зроблено в молодості, страхатися попсувати те хороше, що знайдено іншими, — не переорати чужі рівні борозни, прилягти своєю до них. Тільки гуртом можна виорати велике поле.

Євген же намірився орати його сам. Не бачить він і женців, які мають прийти на його лан. Отак орати навчив його Білан. І їм двом стало тісно на безкрайому полі.

— Ну, ще ж не все... Подай на профспілку, — порадив Шах.

— Ет, — махнув рукою Євген.

— А може... Згарячу це Олександр Кіндратович, — вщипнув коротко підстриженого рудого вуса сторож. — Переходить, одійде серцем...

— Цей чоловік піде по живих людських серцях. І ступатиме по них не просто так, а в ім'я чогось. Громадських інтересів насамперед. Громадським чоботом легко розтоптати особисте.

— Ви так про громадське й особисте...

— А як же, — не дав договорити Холодові до кінця Мазур. — В світі все особисте. Навіть лихо. Все, що ми називаємо громадським, доступне людині тільки тоді, коли стає часточкою її душі.

— Але ж людина сама будує життя.

— Не вона його, а воно її. Сучасна жива істота — складний механізм, але таким його зробила природа. Від нас залежить небагато. Ми просто дуримо самі себе, возвеличуємо, прагнучи в такий спосіб увінчати науку про себе ж. Сучасна жива істота...

— Сучасна жива істота... — цього разу перепинив Холод. — Я не хочу вдаватись до конструктивних схем. Я просто знаю, вона неодмінно повинна зупинитися на спів соловейка, заплакати від нез'ясненої, не підрахованої ніякою кібернетичною машиною туги, побити пику іншій істоті, якщо та повела третю істоту в театр. Ви, мабуть, і самі могли б навести якийсь свіженький приклад, — примружив хитре око.

Євген почервонів, опустив погляд. "Звідки він?.. — подумав. — Мабуть, був у театрі, бачив нас з Лілею".

На мить це ім'я витіснило з Євгенової голови все. Євген пригадав, що в театрі вони розсварилися з Лілею. Тепер вже остаточно. Вона пішла, не досидівши третьої дії. її повів до виходу якийсь знайомий офіцер.

Всі ці дні Євген ходив, немов у отруйнім диму. Мабуть, тому й наразився на сварку з Лілиним батьком.

Євген ледве подавив зітхання, однак сказав уперто:

— От тому вона й істота. Машина не помиляється. Вона не сумнівається.

Шах ще якийсь час слухав їхню розмову, та потім підвівся, почовгав до старенького, поточеного шашелем буфета. Підняв проти світла одну пляшку, другу — порожні. І вийшов за двері.

Ні Холод, ні Мазур не помітили того.

— Ви не дали мені викінчити думки, — заперечив Прокіп Гордійович. — Людина не може мислити кібернетичне, коли в неї щось трапляється в житті. Ви зрозуміли? А цим вона й велика, цим і красива. Велика в сумнівах, у ваганнях. У доброті й гніві. Людина не може підкорити собі любов, ненависть. Не може пізнати жагу життя. Бо тоді б не було її. Не було б життя. Ми знаємо, як збудована машина. За допомогою її ми відгадуємо таємниці неживої матерії. Але чому мислить людина? Це — невідомо. І що більше відмикає людина дверей, то більше бачить замків попереду. Вона велика не польотом у космос і не вченням Енштейна. І те й те — просто східці на шляху людства. А дерзанням, прагненням.

— В цьому я трішки згоден з вами. Вчення Енштейна — найвище на рівні наших знань і наших уявлень. Але воно, мабуть, безглузде з точки зору іншої, третьої площини. Воно теж умовне. Наука мусить складатися не з думок, а з фактів. За думкою завжди стоїть авторитет. Ми раби своїх винаходів.

— А може, нас веде щось більше? Наш світ весь час розвивається. А в ньому й ми.

— Розвивається вічно. І куди ж? До того. Оце "до" — вже дурниця. А ми яка форма? Ви говорите про людську досконалість і красу, про гармонію світу. Але ми взагалі не можемо судити про це, бо не знаємо інших світів.

— Ні, я так не казав, — заперечив Холод. — Я казав про призначення. Ми прагнемо пізнати світ. І пізнаємо по частинах. От тут нам і стають на службу машини, нами ж винайдені. Супутники, ракети...

— Так. Але...

Холод видивився пильним, довгим поглядом у Євгенові очі, мовив тихо:

— А я, коли б міг, босий побіг би по зірках.

— Щасливої дороги. Тільки не попечіть підошви. В цій іронії була своя логіка. Але він не може пристати на неї. Професор ніби відчував — це не остання їхня розмова. Йому ще доведеться розбивати немало Євгенових переконань. А сперечатися з ним не легко. Його слова — ті ж цвяхи, їх не вхопити голими руками. Мазур сприймає правду, та не до кінця виважує її. Під оцим, під яким щойно зштовхнулися вони словами, кутом зійшлися зараз два найбільші полюси світу. І коли Холод вчора побачив, як у сусіднім родильнім корпусі приймали на латане простирадло немовля, він у ту хвилину подумав так, як зараз Мазур. Майбутнє світу на полотняній латці. Крізь дірку в пелюшці дитя бачить і небо, і зорі. А може, саме воно піде взутими в металеві черевики ногами по зірках. Може, саме це й є вищою людською метою. Ступити на планети. Може... Йому, Холодові, ці питання теж крають душу. Людство, мабуть, навмисне втікає від них, не дає відповіді. Воно згорнуло їх у звичайний, міцний філософський клубок і не хоче перемотувати його. Навіщо? Щоб потім перемотати ще раз? Прокіп Гордійович розуміє це і не поспішає вхопитися за випадкові кінчики. Хоч кінчиків тих щодень виглядає більше. Ми їх просто зв'язуємо, зсукуємо, запихаємо досередини.

Знав він і те, що йому нічого сказати Євгенові. Дивився на Євгена, і думка його двоїлась. Бачив не будеяну людину, напхану знаннями, але видючу й сліпу водночас, її шматують сумніви. І сумніви лячні. Це вже не вагання творення. Не тривога за будучину. Коли людина сумнівається в своїй праці, тоді вона кожного разу починає з новим поривом. Але в Євгена інші вагання. Певніше, відсутність будь-якої віри. Професорові дивно це. "А може, ти й справді обманюєш себе? Все твоє життя — в невдачах, в борні. З чимось, за щось. Ти мав у ньому кривди і радощі.

Радість творіння, радість праці. Може, це й не найвища радість, але висока. Вона наповнила всі твої дні змістом, а душу — певністю й силою".

Ох, яку почуває в собі силу! Він прикро підійшов до того, до чого боявся колись доторкнутися мрією. Що, вважав, призначено іншим. І ось тепер осягнув — не лише іншим. Йому теж. Вони такі ж, як і він. Холод усвідомлював — він не звершив своєї мрії. А чи можна звершити її? Адже чи не найбільше це розчарування — звершена мрія. Здійснена мрія — відібрана мрія. Щастя людини в тому, що мрія росте разом з нею, що попереду завше зоріє нова, незвершена мрія.

Прокіп Гордійович окида мисленим зором свій путь і бачить — весь він у вибалках, байраках, колючім терні. А поруч інші шляхи. Немов у тій казці: "Підеш ліворуч... Підеш праворуч..." І все-таки, коли б знову спинився на роздоріжжі, пішов би цим самим. Тяжким, нерівним. Він виходив його без нарікань, без каяття, без заздрості. Пройшов, мабуть, і тому, що ніс з собою віру. М'яту, топтану, але ніс. Віру в людей, в їхні нові, великі ідеали. Скільки переступив на своєму шляху порад, — мудрих, звабливих на перший погляд, але за ними стояли виготовані каркаси, в котрі заганялися людські душі. Каркаси — міцні і красиві, але людським душам в них тісно і холодно.

Євген побачив ці каркаси. Але, вжахнувшись їх, несвідомо будує свій, одмінний, сталевий.

— Що ж веде, що кличе Євгена? Куди простелилася його путь? Чи ж далеко сягає своїм зором наперед?

Прокіп Гордійович розмовляє з Мазуром, а його натоптана спогадами пам'ять видобуває з товстого стосу іншу стрічу, інші суперечки. Доля привела до нього ту людину, вже покалічену душею і тілом. Хоч зі всього було видно, що ще недавно то був міцний чоловік. Звали його Жоржі. Негр Жоржі — один з революційних вождів чорного континенту. Він захворів у поїзді, його зняли в Києві і поклали до Прокопа Гордійовича.

Цей африканець був першим, хто видобув вогонь для революційного багаття. На тому кострищі згоріли чужі фальшиві ідеї і гасла, а відтак, в невміло роздмуханім полум'ї, і ідеї тих, хто його розпалював. На цьому ж вогнищі вигоріла душа Жоржі. В порожнє дупло вселилися зневіра, прокляття і зненависть.

Прокіп Гордійович навідував свого пацієнта щодня. Бо тут доводилося лікувати не лише хвору нирку, а й покалічену душу. Душа ж у негра велика, й зневіра в ній вмістилася теж величезна. Зневіра до всього світу. Він ненавидів усіх. Слова кидав з пристрастю, рвав їх з самого серця. Прокіп Гордійович і зараз пам'ятає його, схожі на промови, розповіді.

"Люди безсилі. Вони нібито зробили страшенно багато, але насправді — мізерно мало. Вони все ще не можуть зміркувати, як поділити порівну шматок хліба на всіх. Вони не можуть спільно користати безмежний зелений простір. Не можуть і не зможуть, бо ділити треба доброту і підлоту, хитрість і щирість, а це неможливо. Не хочуть навіть зрозуміти — чим живе людина, з чого треба будувати життя. Розумні, але наївні люди-утопісти гадали — будівництво нового життя треба розпочинати з театру. Колонізатори були переконані: основа добробуту й порядку — тюрма. Тюрма і місіонерська школа. Остання мусить прищепити зколонізованим людям чужі звички і мову. Вони добре знають, що чужа мова на рідній землі — це весільна музика на похороні. Насправді ж у світі все значно простіше. Людям потрібне житло. Хата, в яку ніхто не має права зайти без стуку. Ви, мабуть, не згодні?"

Холод не згоджувався, хоч і розумів, що йому ні в чому не вдасться переконати африканця. Професор у суперечках просто ставив іншу мету: вивести хворого з тяжкої, гнітючої рівноваги. Щоб кипів злістю, щоб повернувся до боротьби, а значить, і до життя.

Жоржі приїхав до нас, він побачить наші небуденні в буденності дні, і вони одволожать його душу. Він знає багато, але далеко не все. Під кінець лікування негр вже не тільки охоче вступав до розмови з

професором, а навіть намагався жартувати. А нещодавно надіслав розважливого листа.

Холод ставить в думці поруч африканця і Євгена, ловить у них велику спільність. "Мабуть, і ліки їм потрібні ті ж самі", — подумав. Йому й шкода Євгена і трішки гірко за нього. Євген фарбує чорно від власного невдоволення. Він ладен звинуватити в своїх невдачах весь світ. Отак воно часто трапляється в житті... Ми бачимо плями в душах інших, але дуже мало клопочемось власною досконалістю.

І все ж у Євгенові є щось таке, що йому подобається. Пружина, якої, як йому видається, не вистачає в Олега. Такий, як Мазур, прийде до мети. Йтиме до неї і в хурію, і в дощ, і в спеку. Прийде, знайшовши людину. Людей.

їхню суперечку обірвало веселе побрязкування чарок. Шах покраяв ковбасу, розкоркував пляшку.

— Ну ж бо — по першій.

Холод охоче взяв чарку. Вільно йому і просто почувається в Шаха. І він знає — чому. Тимофій не сковував його принизливою шанобою, запобігливою гостинністю:

"Не погребуйте... Ми люди прості", як декотрі, вже не так-то й прості знайомі.

— За ваше здоров'я, — перехилив чарку Шах.

— За моє здоров'я вже випито стільки горілки, — перехилив за ним і Холод. — Як воно й тримається?

— Слухав я вас, і такі ви розумні, аж мені страшно, — мовив далі без усякого зв'язку Шах. — І весь люд зараз чи то порозумнішав, чи то

налякався. Куди не підеш, скрізь про ракети, супутники, якісь розумні машини.

— Роботи, — підказав Євген.

— Еге ж, роботи. А скажіть мені, а ті роботи п'ють горілку чи ні?

— Поки що ні, — посміхнувся Євген. — Хіба не вистачає?

— Ні. А тільки чого горілка погіршала?

— Рецептура не та, або вхідний продукт...

— Хіба... Забули що?

— А чого, як ви гадаєте? — запитав Холод. Він знав, що за Шаховими словами щось ховається, але поки що не міг відгадати що.

— Ну... На горілці важче... Я на чомусь іншому. От, скажімо, на кожусі. Шив мені колись на селі кравець. Після того він щодня зустрічався з ним, з моїм кожухом. Здоровкався, випитував мовчки: "Ну, як, не розшиваєшся? Не жмеш під руками? Не ріжеш? Добре. А ковнір чого ззаду відстовбурчився? Рахуба! Треба хоч цього, що зараз, ушити до ладу".

Холод весело сміявся на ту розповідь. Своїм прикладом Шах обійняв усю стандартизацію життя. В Шаховій голові заховано в десять разів більше, ніж написано на простакуватім обличчі.

В легкій жартівливій бесіді непомітно сплинув час. Старенький годинник на стіні прохрипів десяту годину, коли Холод став збиратись додому. Євген ще раніше пішов до своєї комірчини. Попрощавшись з Шахом, Холод постукав у двері.

— Мазур, — покликав він. І коли той прочинив двері: — Переступіть поріг, а то посваримось. Я ось що хотів вам сказати. Завтра виходьте на роботу. В наше, друге відділення. З директором лікарні я поговорю сам.

— Може, ви думаєте, що я облишу свої досліди?

— Тоді б я помилився в вас.

* * *

Прохолодна осіння ніч наслала студений ранок. Холод ішов, сховавши руки глибоко до кишень плаща, мерзлякувато зсутуливши плечі. Довкола Прокопа Гордійовича — живий вир. З кошиками, клунками, сітками поспішали на базар люди. Але вони не заважали йому думати. І мідний передзвін прибитого морозом листя над головою, і гудіння перемерзлих за ніч стовпів теж не відлякували його думок. Гамір будив у ньому думку, мов водопад луну в горах. Йому взагалі найліпше думалось у ході, а працювалося в свята, в неділі. Коли на вулиці — гомін, коли за стіною—музика. Може, це був виклик? Мабуть, так. Виклик собі.

Десь ойкнула сирена, страх струснув вулицю. Той звук пробудив і його, повернув думки до сьогоднішнього дня, до роботи. Він саме порівнявся з ворітьми базару. І тут зупинився. Так, ще сьогодні ранком нагадував собі — не забути зайти сюди. Вчора ввечері востаннє оглянув Ігорь-ка. Сьогодні хлопчик має виписатись. "Прижилося паця. До кабінету, як у власну кімнату". Але професорові чомусь сумно.

Він ходив по базару, шукав міцних, червонобоких яблук. Таких, щоб хрумтіли, щоб бризкали соком, щоб пахли п'янко-п'янко. Щоб... запам'яталися. Здається, оце вони.

— Що коштують ваші яблука?

Недоказане питання вмерло на губах. Прокіп Гордійович дивився на продавця, і в його очах загорівся неспокій. Дядько стояв, обіпершись животом на базарняний стіл, важким поглядом дивився поперед себе. Обличчя його — немов розрізане яблуко, на цій неприродній блідості, неначе причеплені, — вуса. Лівою рукою тримався за груди.

Холод перегнувся, взяв продавця за руку. Той кліпнув повіками, в його очах ледь засвітилось здивування.

— Ви... що це? Я зараз... на ваги...

— Сім, вісім, дев'ять... — рахував у думці Прокіп Гордійович. — Чоловіче, чому це ви виїхали на базар?

— Жінка казала — не їдь, — видавив дядько винувату посмішку. — А я думав — пройде. Завсігди минало. Коли б сісти... Може б, і ниньки...

— Вам треба до лікарні. І — не гаючись.

Прокіп Гордійович, вже не запитуючи згоди, зсипав у мішок яблука, покликавши покупця, котрий саме підійшов до сусіднього столика.

— Допоможіть занести в камеру схорони яблука і здати ваги. Людина захворіла.

Дядько ледве заперечував, — було видно, що йому байдуже все.

За хвилину Прокіп Гордійович вів його під руку до зупинки таксі.

— Маєте клопіт... Даремно ви, — шелестів хворий. — Вже мені не бришкати... Я це знав. Жінці не казав... Щоб не лякати. Минулого літа я в себе в районі лежав. Три місяці. Кажуть, один тільки у Києві прохвесор вміє такі операції... Та й то коли як випаде.

— А я вас і веду до того професора, — сказав Прокіп Гордійович.

Приїхавши в лікарню, він припоручив хворого лікарям з прийомного відділення, а сам пішов нагору. Хотів тільки роздягтися, віддати необхідні розпорядження і вернутися назад.

Але повернутися довелось не скоро.

Біля дверей кабінету його зустрів помічник завідуючого, найстаріший у відділенні, глухуватий лікар, прошепотів на саме вухо, але так, що чули й на сходах:

— У нас комісія. Вас чекають.

Завідуюча відділенням Варвара Іванівна сиділа перед головою комісії, на всю свою силу вдавала байдужість. Але тільки вдавала. Відчувала, як всю її пронизують невидимі струми, печуть, висотують сили. Подумала, що, мабуть, отак почувають себе люди на отім страшнім електричнім стільці. Ой, ліпше вже, коли б під нею був отой стілець. Вона б сама ввімкнула струм. Одна мить — і кінець мукам.

— Хочемо знати вашу думку про професора Холода. Який він?..

Вона вже не чула, що допитували далі.

"Який він?.. Який він?.."

Коли б ви знали, який він... Коли б ви знали, як шалено, гаряче кохає його. Кохає багато літ. Ох, як це тяжко — любити в безнадії. Коли б хоч раз глянув на неї так, як просить її серце. Один-єдиний раз... Нехай би стиснув, щоб вона криком ввійшла в його душу. Жила в ньому смутком, журною мелодією, спогадом, біллю.

А він...

Ні, він лихий. Жорстокий. Адже знає, що тримає в руках чуже серце. Ласкавий зі всіма і холодний з нею. Він для всіх, тільки не для неї.

То нехай же... Нехай і йому від неї мука. Нехай спізнає хоч краплю того, що спізнала вона.

— Так, я мушу розказати правду.

Говорила, обпікалася власними словами. Жаль звивався на серці, страх рвав душу. Розуміла, що топить дорогу людину, що вже втрачає її до кінця, їй було гидко себе, було страшно.

— ...Нещодавно покрив самостріла. Так, так, не дивуйте — самостріла. Чи саморуба. До нас приходять і такі. Він не встиг за відпустку перебудувати хату, а щоб виписатись на бюлетень — відрубав собі пальця. Кінчика, останню фалангу... Почалося нагноєння... Холод три дні тримав його в лікарні, а тоді відправив на завод, на роботу. Але нічого не написав туди. І в історії хвороби записав — випадкове поранення. Перевірте самі. Професор взагалі самоуправствує. Приймає людей, які йому до вподоби. Приводить їх навіть з вулиці. Он і сьогодні привів якогось дядька. Земляка, мабуть, або родича. Без документів, без довідок... Він ні з ким не рахується... Він... Камінна, егоїстична людина, здатна... здатна...

Варвара Іванівна заплакала. Члени комісії похитували головами, переглядалися. Отак стероризувати людину, досвідченого, спокійного лікаря! Довести, щоб виплакувала правду, мов безпомічне дівча!

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Тяжко проростає дерево на новім грунті. Та ще коли має мілке коріння, незвичне пробивати камінні товщі, та ще коли вітри розхитують

стовбур. Гаразд, якщо стає для коріння простору, а поруч цього дерева брунькуються інші, напинають вітри в свої крони.

Люди — не дерева, мусять самі зчіплюватись кронами.

У бригаді в Кузьми Сидоровича двадцять вісім чоловік. Працюють вони в чотири зміни. Весь заробіток приносять в одному кашкеті, ділять на двадцять вісім часток. Ніхто тут ні за ким не наглядає, не відмірює шнурками і тоннами чужої роботи. Ті метри і тонни на всіх. Але хіба зважиться хтось сісти сам на перепочинок — перекласти частку своєї ваги на інші плечі? Хіба піде, не підготувавши місце до праці своєму товаришеві, котрий завтра чи позавтра готуватиме місце йому? Май душу черствішу за кварцовий пласт, і її пробуравить совість. Колись незрозумілий, казенний, як видавалось Олегові, лозунг колективної праці відчутно постукав йому в серце. Може, то з прохання Кузьми Сидоровича, а може, й самі, але в перші дні хлопці намагалися відтиснути Олега до легшої роботи. Його і Андрія. Та обоє воліли б за ліпше розсипатись порохом, ніж погодитись на таке.

В Олеговій голові ніби переплуталось все. Дивився на товаришів і дивувався, як красиво, як просто перепліталися вони в один ланцюг працею, мріями, дружбою. Він був певен, що це добрий випадок зібрав докупи оцих людей, злютував у один пласт. Навіть уявою не міг змалювати цей пласт помережаним розколинами, пощерблений лизунами, — цих людей — сердитими, знервованими. Він би не повірив, коли б хтось йому сказав, що колись вони брали один одного за барки, що бригада недовиконувала норм, що єднало їх одне — чарка. Але коли б так, то стримати їх міг тільки міцний ретязь, а натягати його — міцна рука. Їхній бригадир, Кузьма Сидорович, руку мав маленьку, теплу, — здоровкаючись, він ледве потискував Олегові пальці, — і сам був комплекції непоказної. Хоч, переповідали, в молодості славився борцівською силою: по дві години без віддиху буравив електросвердлом породу, тримаючи в зубах акумулятора в три кілограми вагою. Та то — колись. Бо потім вирвався на волю лютий вибуховий пломінь, підім'яв його під себе, кинув і нанизав на потрощеного стояка. Кузьма Сидорович на

тім стоякові залишив свою силу. Вибух пожер її. Більше року пролежав у палаті хірургічного відділення і вже не спромігся зібрати докупи й половини її. Він зараз харчувався тільки дієтичними стравами, часто кволився. Але, мабуть, мав Кузьма Сидорович іншу силу. Силу налитого добротою серця. Хлопці в його бригаді — молоді, майже кожен переступив якусь невдачу. Називав їх синочками, а лаяв горобцями. Він ніколи не сварив за недоладно виконану роботу. Сам брав у руки сокиру, лопату, свердло, — інструмент промовляв за нього. Він вчив хлопців іншої науки: як відрізнити несправжню покрівлю від справжньої, як розпізнати загрозливий кумпол, як визначити без газоміра концентрацію газу, як швидше вибрати вугілля. Хлопці зважали на всі поради бригадира. Опріч одної — поради щодо безпеки. А може, то час підтискував їх так прикро до неї. Він добувся й сюди, під землю, лунко бив у вуха втраченими хвилинами, манячив перед очима нормами, котрі втікали від них, мов марева в пустелі. Ледве підривник скінчував обвалення, вони вже кидалися в розжарені газові вихри, в порох, в спеку. Та все те, либонь, знав і Кузьма Сидорович. Він і сам не чекав, коли до кінця вляжеться під водяним струменем вихор.

В оцих вихрах, в робочому гуркоті й гартувалась Олегова душа. Поволі звикав до різночасового сну, до гуртожитку, до товариства. І вже йому колишнє життя здавалося примарним і ніби аж несправжнім. Справжні в ньому тільки Ліля, батько. Кілька разів сідав писати Лілі листа і шматував, шматував папір, шматував свої чуття. Він все частіше бачив, як вертається в місто, як пройде повз Біланів палісадник, повз неї, пройде незалежним, дужим шахтарем, ще й, може, заслуженим, з значком або й орденом, і його праця набувала свого змісту й мети. Так, тепер йому було задля чого жити. І все ж щось потьмарилось у його спогадах про Лілю. Отут, далеко-далеко від Лілі, йому ніби відкрилося щось у ній. Пересівав сказані нею слова і бачив, які вони легкі. Ліля гралася його любов'ю, мов кицька паперовим жмутиком. Вона навіть тут, в спомині, втікала від нього. А він... Він не міг забути її. Як не можуть забути коштовної, хоч і небезпечної іграшки. Якось Олег пригадав, що в нього вдома, в столику, залишилась фінка. її привіз з Італії Олегові в

подарунок один батьків знайомий. Красива, з різьбленою, слонової кості колодочкою, блискуча, гостра.

Нею приємно бавитись, хоч і небезпечно. Легко можна порізатись.

Але до чого тут фінка? Він аж посміхнувся такому спів-ставленню.

Від споминів про батька думка його втікала сама. І тільки втомлена, збагнувши марність втечі, побитим псом верталась до батькового порога і влягалася там.

Закрайками душі Олег ловив якусь невизначеність, якусь провину перед батьком і ховався від неї. Він знав, що Андрій — єдино кому признався про батька — написав у Київ листа, але вдав, ніби не знає нічого.

А в його життя йшли інші люди, інші турботи.

Якось Олег повертався з шахти з Кузьмою Сидоровичем. Хлопець наздогнав бригадира на бульварі. Кузьма Сидорович ішов неквапливо, далеко вбік відставивши руку з великим, перев'язаним кольоровою стрічкою пакунком.

— О, ти! — радо потеребив він вуса, побачивши Олега. — Додому? Завези оцього пакунка. — Він знову скубнув вуса, але тепер ніби ніяково. — Припоручила мені дочка. Щось їй тут перешивали... А мені ще в клуб, на збори... Мій дім за гуртожитком, на Привітній, сьомий номер...

Коли б це був не пакунок, а ковадло, то й тоді Олег радо завдав би його собі на плечі. Його він вніс до трамвая на долоні, над людські голови, щоб не зім'яли. За всю дорогу навіть не відважився помацати за ріжок. Хоч кортіло. Трамвай весело мчав повз осінні садки на околицю. Там, за двома рядами гуртожитків, — старий шахтарський виселок, оснований ще в часи Юза. Привітна — нова вулиця, вибудувана вже після

війни. Стандартні будиночки, маленькі хлівці, високі огорожі. Майже в кожнім дворі на ланцюзі пес. Гавкіт супроводжує перехожого вздовж всієї вулиці, сигналізує про чужинця. В цьому дворі пса не було. Та був інший сторож. Великий білий гусак низько пригнув голову, потупотів з шипінням навперейми хлопцеві. Олег бокаса, щоб таки не вчепився в холошу, відступив до сіней і, обкрутившись, шарпнув двері. І враз... Далі він ледве що й пам'ятав з переляку. Просто на нього падало щось біле, велике, разів у десять більше за гусака. Воно боляче дзьобнуло його по лобі, накрило з головою, повалило на коліна. Олег борсався на землі, задкував до воріт, волочачи на собі якусь потвору. Врешті, те біле спало йому з очей, Олегові провиднілось. Він побачив, що волочить драбину, що ногами топче простирадло і що під призьбою стрибає на одній нозі, вхопившись руками за другу, дівчина. Олег дивився на неї, — йому минав перший переляк і напливав другий. Більший за перший. Ця дівчина була Люба. Люба з збагачувальної, Люба Хуліганка. В наступну мить вона, все ще покусуючи нижню губу, опустила другу ногу, підсмикнула спідничку і кинулась підбирати розкидану на порозі білизну. Олег все ще стояв, розставивши руки, з драбиною на шиї.

— Я... От їй-богу ж... Пробачте.

Мабуть, драбина робила його таким кумедним. Дівчина пирхала в руку, та враз зареготала, аж гуси зняли сполоханий гелгіт.

— Скинь це ярмо. Не ти, я винувата. Поставила драбину і забула прищепнути двері.

— Я не за це... Отоді... Я нічого не знав... На Любине обличчя набігла хмарка. Але погляд її упав на пакунок, чоло вияснилося знову.

— Що це у тебе? — хоч вже майже здогадалася.

— Кузьма Сидорович прохав передати.

— Ти—в батьковій бригаді?—повісила на перечку драбини білизну, прочинила двері. — Заходь.

Будиночок — невеличкий, всього лиш на дві кімнати. Люба завела його до світлиці, просторої, гарно прибраної.

З лежанки стрибнув кіт, замурликав, потерся дівчині об ногу. їй, мабуть, стало лоскітно, вона відштовхнула кота, потерла ногу долонею.

— Йди геть... такий балуваний, — поскаржилась. — Але розумний, мов людина. Захворіє хто з наших, сяде біля ліжка й сидить. Навіть не Їсть нічого. А ви любите котів.

— Я?.. Не знаю. У нас у Києві... — і похлипнувся на слові.

— Ви з Києва?

— Народився там... А тоді в селі жив... А ви, мабуть, з села недавно? — вказав на стіну. Там, на дешевім килимку, висіла рушниця.

Дівчина похитала головою. І не то посмутніла, не то посерйознішала.

— Батько колись, за молодості, лісникував. Увесь вік мріяв виїхати. Кудись на хутір, у ліс. І — як бачиш. А може, там йому було б краще...

Олег трохи призвичаївся і вже сміливіше дивився на Любу. Вона не була вельми гарною. Дівчина не лишалась весь час однаковою. Очі, брови, обличчя — все мінилося в ній. Щось буряне, шалене вихлюпувало з її душі, манило й застерігало. В очах — така глибочінь, що, далебі, можна втопитися. Він і потопав у них. Потопав залюбки, хоч мав ще сили вирватись, виборсатись на берег. Він не міг відгадати, що сховано в тій глибині. Тільки відчував, — щось таке, що рве найміцніші заклепки на серці. І водночас почував себе просто, невимушене, — ще ніколи раніше

не було йому так. Дівчина хвилювала хлопця, хвилювала його уяву. І йому від цього ставало солодко й соромно.

Олег теж подобався Любі. А чим — не знала й сама. Соромливістю, вразливістю, несхожістю з висілковими хлопцями. Ой, ці хлопці. Скільки їх вже познайомилось з її міцним кулачком. Залишившись з дівчиною наодинці, вони намагаються розпочати розмову руками. А цей ось сам, мов дівчина... І щось у ньому... Він щось ховає від неї і від усіх. їй дуже хотілося знати що.

— Ти завтра їдеш на озеро? — запитала вже зовсім приязно.

Олег пригадав, що хлопці з бригади говорили, — в неділю всі їдуть за місто. Запрошували й його. Але він страшенно натомився за минулий тиждень і збирався залишитись у гуртожитку. Тепер же...

— А там весело? — запитав, хоч думав про інше.

— Веселим — весело, — засміялась, підсунула до себе пакунка. — Ну, йди, я намірятиму, — нецеремонно підштовхнула хлопця до дверей.

...Відтоді, як Олег вибіг з затишної київської квартири, це був перший день, що лився на нього радістю. День і справді ясний, погожий, золотаво-жовтий. Один з прощальних теплих осінніх днів. Вони виїхали всі разом в одному, заздалегідь замовленому автобусі. З дітьми, з зятями, тещами. На низькорослім, але міцнім, ще зеленім в'язі над озером загойдалися три майстровані бригадними теслями колиски. Стіл, чи, певніше, скатертина — одна на всіх, спільна. Олегові було нічого на неї викласти з кишень, але коли б він хоч натякнув на це, не сів, хлопці просто вкинули б його в озеро. Сьогодні, біля оцієї скатертини, Олег відчув, що його введено до нової сім'ї. Йому хороше серед цих людей. Тут весело, тут немає примусу. Ті, кому не подобалось, просто йшли, їх не тримали. Мабуть, це теж не мало — вміти не заважати іншим.

Жарти і дотепи за обідом, може, не дуже гострі, зате безпретензійні і зрозумілі всім. Критерії і оцінки нескладні, але й не стандартні. І точні. Бо приміряні до робочого дня і до кілограма хліба.

Звичайно, всього оцього Олег не оббігав думкою. Але ловив те серцем, втішався душею. Він уже осягнув, яка мозолиста праця шахтаря, яке кучеряве його життя. Зіжмакана в долоні пачка грошей, прудконога норма, гострослова дівчина... Все круте, прудке, міцне. І добре, коли він ітиме крізь нього не сам.

По обіді ганялися човнами по озеру. Озеро не таке розкішне, як придніпрянські. Воно тільки марило очеретами та кучерявими лозами, а хлюпало в затоптаних, сухих берегах. І вже холодне. Але їм не було на ньому холодно. Олег не зважився запросити до човна Любу. Та вона стрибнула сама. Стрибнула, коли човен уже відпливав.

Олегові не зрівнятися силою з шахтарськими хлопцями. Зате їм забракло його хисту. Олег, коли б скласти всі віддалі, пройдені на човні по Дніпру, либонь, доплив би до Гібралтару.

Вів він човна легко, рівно. І вітер мчав над ним пісню про бригантини, котрі полинуть на гребенях пін, і про чорняву дівчину, яку доведеться покинути морякові.

Мабуть, дівчина й заслуговувала на те... Бо була свавільна й примхлива. Вона наказала причалити їхню бригантину до протилежного берега, звідки їй махало руками двоє хлопців. І не просто хлопців, а хлопців на "Москвичі", одягнутих вишукано, по моді. Вони, мабуть, умовляли Любу поїхати з ними. Бо один знову сів до руля, а другий прочинив дверці, показував кудись рукою. Коли Олег підійшов до машини, той, що за рулем, спробував налякати його: різко засигналив, рвонув машину вперед. Олег чи не встиг злякатись, чи просто думками був біля іншого, бо навіть не схитнувся. І цим сподобався сам собі. Вперше за останні місяці. Він неквапно повернувся і пішов до човна.

А Люба покепкувала не над ним, а над хлопцями. Вона сіла в машину і вискочила, тільки-но "Москвич" зрушив з місця.

Потім човна в них забрали інші, а вони стояли під в'язом, розмовляли. Чи думав Олег над тим, чому прагне залишитись наодинці з Любою? Мабуть, ні. Просто йому було приємно розмовляти з нею, ховатися по словесних схованках, шукати самому. Хоч доводилось і остерігатись: міг натрапити в схованці на присипану піском шпильку. Але й тут він уже відчув: ті шпильки не дуже тверді. Вони ніби молоденькі колючечкк на каштана Нерозлуїценого каштана треба брати сміливо, тоді не поколеш руку. А висаджений в грунт, він неодмінно розів'ється в пагінець.

Вони, мабуть, ще гралися б довго, та їхню гру розладнав низенький кучерявий шахтар Климко.

— Ви що, приглядаєтесь, чи е вільна гілка, — підійшов він од гурту, де грали в м'яча, і погойднув колиску. — Не клопочіться, вистачить.

Олег і Люба почервоніли, розійшлися в різні боки.

Климко весело сміявся власному дотепові.

* * *

Цей день розбився об наступний. Немов кришталева ча-ра об вкинуту в неї льодову скалку. Цей і багато, багато днів.

Все починається з дрібниці. Але одна біда завжди чіпляється за іншу.

На сусідній ділянці завалило штрек. Вони допомагали розбирати завал. Поспішали, адже їхня робота не рахувалася в план виробітку, їх ніхто не неволив до цієї роботи, ніхто не запрошував. Навпаки, з шахткому дзвонили, щоб продовжували проходку, їхня бригада тримала першість в змаганні по тресту. Два загаяні дні нависали над нею

загрозою. Олег знав це. І йому теж не все зрозуміло. "А може, тут якась хитрість", — заспокоював себе. Він вельми вболівав за першість. Вона в його думках зливалася з тим, з омріяним: з почесним шахтарем, відзнакою, портретом в газеті. Ой, як йому хотілося, щоб Ліля, щоб батько довідались про нього саме так.

Він-таки не стримався, запитав бригадира. Звичайно, не про хитрість, а тільки про змагання.

Кузьма Сидорович, мабуть, відчував, що стояло за тим запитанням.

— Кажеш, втрачаємо першість у змаганні? Може... Так, так. Змагання... А чи знаєш, хлопче, що таке змагання? — Бригадир говорив задумливо і навіть трішки сумовито. — Змагання — прекрасно. Але змагаються обов'язково з кимось. Хтось переміг, а хтось лишився переможеним. На виду завжди той, хто переміг. Йому все: премія, пошана, нагороди, тобто оті, як їх — лаври. Ми приймаємо те. І іноді забуваємо про того, хто переможений. І тим топчемо його під ноги. А це ж — друга половина люду. Та де половина! Скільки разів був я й переможеним, і переможцем. Коли б уболівав, як декотрі... — Він посмоктав бичка, сплюнув під ноги. В маленькій, спеціально нашитій кишеньці завжди носив кілька недокурків. Вже навіть нагорі іноді вдовольнявся тим. — Одинадцять літ з Івановичем разом дірки вертіли. Ото він з хлопцями з того боку йде нам назустріч... Якби сточити в одне, навірчене разом, виглянули б на той бік землі, в Америку. З ним я змагаюся. Зрозумів тепер?..

— Зрозумів... Тобто...

— Ну, тоді піди підтягни стояка. Вставайте, синки. Щось цвіркун над нами поселився.

Олег тягнув стояка, за думками ледве пам'ятаючи, що робить. Він не чув цвірчання, не почув, як раптом увірвалося воно.

— Тікай!

Хто зна, що швидше пробудило його: крик чи голосний, грізний тріск. Він заметався, не знаючи, куди втікати. І тої ж миті дужий штурхан вижбурнув його з дірки. Олег спіткнувся, впав на купу колод, боляче вдарившись коліном. Все це сталося так швидко, що він навіть не встиг злякатись. Навіть не знав, від чого рятувався, тільки пам'ятав, що його виштовхнули чиїсь руки.

— Кузьма Сидорович... Він там.

Це гукнув Андрій. Але Олега той крик підвів на ноги. Хлопець рвонувся, в темряві, яка облягла їх, наштовхнувся на чиюсь спину, заточився.

— З дороги... Присвічуйте попереду.

По стіні побіг сполоханий промінь. Ще хтось посвітив збоку.

Троє хлопців тримали на руках Кузьму Сидоровича.

Вони так і несли його на руках до кліті. Бригадир не стогнав, не скаржився. Рясний піт збігав йому з чола, заливав глибоко запалі очі. Біль видавали й руки — він міцно притискував їх до живота.

Олегові не привелося нести бригадира. Він біг позаду, схлипував тихо, щоб не почув Кузьма Сидорович. Навіть забув про те, що міг і сам залишитись під коржем. Власний страх розтанув у страхові за іншу людину. За людину, котра стільки зробила.для нього! Все добре, що зустрілося йому на останнім відтинку шляху, пов'язане з Кузьмою Сидоровичем. І Олегові здавалося — зійде з нього Кузьма Сидорович, розтане і все те.

І що йому робити тепер?

А може... Може, майстер лише затявся? Може, це ненадовго?

Але ж, мабуть, ні. Он як йому тяжко. Мабуть, порушились всередині старі рубці. Що буде, що буде?

Кузьму Сидоровича забрали до травматологічної лікарні.

Другого дня три зміни бригади зібралися на лікарняному подвір'ї. Олег прийшов одним з перших, разом з Андрієм. Ще тільки поминув хвірточку, побачив Любу. Вона сиділа на кам'яній приступці ганку, підібгавши коліна, маленька, сіренька, мов покалічена пташка. Жаль гострими кігтями увіп'явся Олегові в серце. Йому хотілося підійти, заспокоїти Любу, але не зважився. Та й що він скаже, чим розрадить?

До Кузьми Сидоровича не пустили нікого, не взяли й передачі.

Розходились шахтарі в скорботнім мовчанні. Несли в серцях тривогу, відчуття власного безсилля. Олегові воно ще й ніби якимсь докором. Яким, сказати не міг, але думка бігла туди, до колишнього життя, до батька, до його праці. Батько — він не відчуває безсилля. Ніколи й ні в чому. От коли б батько був тут. Він би, напевно, щось порадив.

Безсилля гнітило найбільше. Вони знали, що нічим допомогти Кузьмі Сидоровичу не можуть... Нічим...

Хоч...

Ця думка проклюнулась Олегові зненацька. Спочатку неясно. Йому просто хотілося щось зробити для Кузьми Сидоровича... Нехай навіть крапля спокою... Вона теж щось значить. Бо хіба вони не знають свого бригадира? Він і там думатиме про бригаду. Про них усіх.

...Другого дня бригада перевиконала норму проходки в півтора разу. А третього, четвертого, і в усі наступні в наряднім листі начальник

дільниці попереду стандартних, тиснених фарбою процентів виписував цифру "200". Лист наряду вони прикладали до записки, яку передавала Кузьмі Сидоровичу сестра, і вже по тому несли до бухгалтерії. Кузьма Сидорович підкреслював цифри олівцем, щоб хлопці знали, що він прочитав їх.

Перехідний прапор і далі залишився в них.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Рана загоїться, а зле слово — ніколи. Хіба не злі слова вкинув йому в душу Холод? Розбив спокій, вбив мрію. А сам, либонь, вилежується на дивані з шпигунським ро-манчиком у руках або клепає оту свою потвору —машину. йому, Олександрові, робота падає з рук. Він лише вдає, буцім працює. Зачинився в кабінеті і другу годину пускає по паперу півнів і коршаків. Півні втікають від коршаків. Підійшов до вікна, але на вулиці брудна темінь, однотонне, присипляюче шелестіння дощу. Нудьга і холод. Давно вже горобці склювали сонце, склювали всі сонця — веселі сонця — соняшники під балконом, і тепер йому чути, як шелестять вони — шорстко й моторошно.

Нудьга. Він не звик колисати її сам. Він взагалі не любить самотності. Раніше, коли траплялося, надходив отакий вечір, ішов до Прокопа Гордійовича. Новину, думки про прочитану книжку, просто смуток — під його веселу стелю. Можна піти кудись деінде. Хіба мало людей прийняли б з радістю його відвідини?

За свій вік Олександр Кіндратович підводив до свого серця багато людей. Підводив і відводив. Він завше відчував нещирість, лукавство, нездатність підтримати плечем в круту хвилину. Обмилки душ. Ну кого можна вибрати в подорожні в далеку дорогу? І серце його тужить по людській цілості, незрадливості. Може, тому, що самому не стачає Їх? Адже найчастіше ми поважаємо людину за ті якості, яких не маємо самі. Колись, коли він ще вибирав собі друга, часто плелася йому химера: от

трапилось з ним лихо. Хто допоможе? І одразу ж з темряви випливала відповідь: один, тільки один чоловік.

Тепер ця думка Біланові наче зубний біль. Бо той чоловік... Болить зуб, власний зуб, і ти ладен вирвати його, розтрощити, розтоптати.

Він розумів, чого лютиться на Прокопа. І чого нудьгує по ньому. Холод для нього ніби віха, котру весь час переносять і ставлять попереду. Ніби монумент, на який рівняють свій крок. І водночас — живий, веселий, цікавий. Не солоденький, як деякі інші. Які вміють залізти в душу, вивести співбесідника розмовою до пивниці, вкласти в постіль до чужої жінки. Цією темою вони тільки легко кпи-нили один над одним.

За думками Олександр Кіндратович не почув, як зайшла до кабінету дружина. Він аж стенувся від її тихого голосу.

— Не стій біля кватирки, застудишся. Ти вже й так... Випий на ніч калини.

Вона зупинилася біля столу, по одній ставила на полицю витягнені ним, забуті на канапі книжки. Поралася тихо. Книжки мовби самі ставали одна побіля одної. Антоні-на Михайлівна робить отак все: швидко і непомітно. Не любить безпорядку, гомону і сварки. З нею тяжко посваритися. Навіть у картах уникає виграшу, намагається авести на нічию. "Вона все життя уникає виграшу", — чомусь подумав він. Поставила останній томик, поглянула на нього й пішла. На мить Олександру Кіндратовичу здалося, ніби по її обличчю майнула якась тінь, хотів навіть зупинити і не зупинив. "Мабуть, здалося..."

Прихід дружини викликав нові думки. Думки про неї, Тонго. Чи змогла б вона бути лікарем? Мабуть, не змогла б. Занадто сердобольна... Хоч він напочатку теж потерпав від нервозності. Власне, й його дитяча мрія зав'язалася на цвіті співчуттям. Сашкова мати довго і тяжко хворіла. йому страшенно було шкода матері. Доглядав за нею, втішав, як міг:

"Зачекайте, матусю, виросту, вивчуся на лікаря. Я вже вас безпремінно вилікую". Химерний, присипаний порошею часу спомин... Гіркий і солодкий. Він вивчився... Вивчився не на простого лікаря... А тепер вже бачить, що й це не вершина мети, що він зумів би досягнути більшого.

Думка повертала на тяжку, вибоїсту колію. Майже силоміць взяв книжку — розповідь про далекі острови. Перекинув сторінку, другу, третю. Непомітно для себе зійшов на пустельний берег, побрів слідом за шукачами старовини. Похопився, коли старий зінгерівський годинник на стіні продеренчав північ.

Вимкнув світло, навпомацки, ступаючи на пальці, пішов до спальні.

...Він довго не міг зрозуміти, що пробудило його. Якийсь спів, внутрішній поштовх? Лежав у темряві, намагаючись не поворушитись, не скрипнути ліжком. От, знову... Тенькнуло щось під серцем, тонко, дзвінко, немов хруснула скалка молодого льоду. Воно вже вловило — що. Олександр Кіндратович звівся на лікті. Внизу, за вікном, цідив мертвотне світло люмінесцентний ліхтар, мережив химерним візерунком тюлевої завіски сусіднє ліжко. В тому плетиві, ніби в густій сіті, здригали плечі.

— Тоню!

Сіть затріпотіла дрібніше, ридання стало глухішим.

— Тонечко! Кицько! — переступив килимок, пірнув у її тепло. Пестив плечі, голову, втирав долонями сльози під очима. Вона клубочком притислася до нього, сховала голову під його рукою.

— Що з тобою, Тоню?

— Нічого. Наснилося погане. Але голос видав її.

— Неправда. Кажи, ну ж бо... мамко?

— Я... — вона не то схлипнула, не то ковтнула повітря... — я була вдень на лікарській перевірці. В мене давно боліло...

— Ну? — Щось холодне поповзло йому за плечима.

— Написали... Вони гадають, що я не знаю...

— Що написали?

— Cancer...

Це було ніби удар молота по голові, ніби падіння вві сні. Жах холодними пучками впився в горло, здавив міцно, щосили. Жах виповнив його всього. Йому завше здавалося: це може бути тільки в інших... його фах, його хірургічний ніж видавалися йому талісманом, через котрий хвороба не зважиться переступити в дім. І ось... Так несподівано, страшно і буденно. Страшно...

— А може... Зараз так часто помиляються...

— Вони направили мене в онкологічний диспансер... її голос неначе десь здалеку-здалеку. І якийсь чужий, незнайомий. Він обійняв її міцно-міцно, пестив губами, руками. Тоня була тепла й тремтлива. Його завжди хвилювало її тіло. Звичайно, з роками не так, як напочатку, проте вабливість почував завжди. Але зараз... Серце двоїться. І чуття, і думка... Його самого пройняв за плечі холодний дрож. І він заговорив. Перебирав у пам'яті і переповідав усі, які міг пригадати, випадки, коли помилялися найвидатніші хірурги, історії, коли після подібних операцій люди жили довго, до старості. Олександр Кіндратович говорив, він боявся, що заговорить дружина. Він не знав, слухає вона чи ні. Але плечі її вже більше не тремтіли. А може, заснула? І чомусь не насмілювався запитати, чи спить. Скоріше прикинулась, що спить. Вона й зараз така... Не хоче нервувати його.

Він вже більше заснути не міг. Життя пливло повз нього холодною весняною рікою, боляче ранило йому крижинами душу. Ті крижини — його власна холодність. Скільки дав він їй тепла? Ой, як мало! І вона не вимагала більше. Дружина не вимагала нічого. Навіть уваги. Він мав її за м'яку, ласкаву домашню кицьку. Чи, певніше, хотів мати. Бо все ж розумів: Тоня не була кицькою. Він виливав перед нею невдачі. Вона ж — жодного разу. Хоч, певно, мала їх теж. Пам'ятає, як здивувався, коли Тоня, над чиєю "емансипацією" легенько кепкував у веселі хвилини, захистила дисертацію. А він ледве знав, що дружина пише її. І навіть учора... Застерігала, щоб не застудився. "Випий на ніч калини"... А чи він застеріг її отак хоч раз. Чи намагався? Джмелиним роєм линуть лячні спогади, жалять серце. І вже воно, набухле, м'яке, сприймає тільки болі. Звідки вони, де чатувати на нього? Чому прийшли сьогодні, а не раніше? Ота жінка на фронті... Осміяне То-нине плаття... Прогуляні в чужому товаристві вечори. Нервово відсунена тарілка з борщем... Все-все. Коли б вернути...

Олександр Кіндратович з жахом чекав дня. Знав: він прийде чорний як ніч, поведе за собою нові страхи і муки. Згадалися всі знайомі, уражені цією страшною хворобою. Вчитель-одинак з школи, де вчилася Ліля. Він спродав усе і поїхав світ за очі. Надивитися перед смертю, спробувати хоч на мить втекти від отруйних думок. Чи вдалося йому це? Його власний вчитель, професор Окунь. Той сам поставив собі діагноз і, приховавши від усіх, до останнього дня ходив на лекції. За цей час він не поставив студентам жодної двійки. Клубок споминів — великий, розмотував його до самого ранку. А тільки-но зачорніла проти сірого неба голим віттям тополя за вікном, підвівся, пішов до себе в кабінет. Його дзвінок підняв професора Тихоступа з ліжка. Тихоступ — найліпший у місті спеціаліст по онкології, ще й добрий знайомий Білана. Він відповів, що прийняв би Олександра Кіндратовича й дома, але краще, коли оглянуть Антоніну Михайлівну в клініці, з помічниками.

Сніданок і всі ранкові готування — обопільне намарне намагання приховати тривогу. Вони прожили життя, ніколи не думали над тим, що і як сказати одне одному. А сьогодні... Олександр Кіндратович, непомітно

для себе, збився на жалісливий тон, від якого мало не заплакав сам, і тут же поспішив перемінити його на безжурний. Але гра проступала в кожнім слові, в кожнім порухові.

Ліля теж вловила батьків настрій і витлумачила його по-своєму: спробувала м'якою лапкою вигорнути з батькової кишені кілька хрустких папірців. І здивувалася, коли він прищемив лапку. Ще й наче не помітив того. "Невже помилилася?"—подумала. Такого з нею не траплялося. Вона гадала, що вивчила батька досконало, її почуття до нього було двоїстим. Ліля поважала і не поважала Олександра Кіндратовича. Поважала, бо спромігся вийти на круті сходи, не поважала, бо вчувала, як скриплять сходи під його ногами, їх треба перемонтувати, а він без застороги береться вище.

Вона знала, коли треба поступитися таткові, коли полестити, а коли й стукнути каблучком. Але зараз мовчки зібрала чашки і понесла мити на кухню.

Тихоступ оглядав Антоніну Михайлівну довго. Так довго, що їй аж заболіло хворе місце. Бо ж обмацував не тільки сам, а й двоє його помічників.

— Що ж, — сказав, намилюючи під краном руки, — нічого серйозного, хоч треба ще перевірити...

Лікарі думають, що їхній голос ховає все. Отак колись думав і Олександр Кіндратович. А тепер слухав Тихосту-па і з жахом почував, як контрастують слова з його голосом. Тихоступ провів їх аж за останні двері. Прочиняючи, в коридорі притис Біланову руку вище ліктя.

— От бачиш... — видавив з себе Олександр Кіндратович, коли вони сіли в машину. А самого думка безжально молотила по серцю: "Як її залишити на кілька хвилин"?

— Тонечко, — мовив, коли машина пригальмувала біля їхнього парадного. — Я мушу залишити тебе на часинку, проскочити до себе в клініку. Без мене не приймуть з терапії хворих. Гх треба перевести...

Вона відповіла порухом повік.

Тихоступа здибав на подвір'ї, біля корпусу. Той стояв, прихилившись спиною до каштана, палив цигарку.

— Я був би радий розвіяти ваші сумніви, — мовив, від-кусуючи розм'яклий кінчик мундштука, Тихоступ. — Але... Треба поспішати. Хвороба задавнена. Ви самі бачили кров.

— Спасибі...

— Ет... — Тихоступ махнув рукою. Білан рушив до воріт, забувши попрощатись. "Треба поспішати". Поспішати... Куди?.. До чого?.. "Поспішати". Почував, що боїться йти додому. Що скаже Тоні? Вона здогадається одразу. Вже, мабуть, здогадалася. "А хіба не помилялися цілі консиліуми?"— підштовхнув себе думкою. Тільки не сидіти...

Тоня заперечувала, але він майже силоміць повіз її до обласної лікарні.

І знову огляд. І знову відведені вбік, крихкі погляди. Вода з крана... Вода... Вода...

В лікарні четвертого управління вже немолодий, з подзьобаним віспою обличчям, доцент-татарин дмухнув на них вірою, вірою справжньою, на якусь часину розвіяв страхи.

— Кладу на колоду, професор, голову, — мастопатія. Звичайнісінька мастопатія. Знаю з практики. От вірте, жінко хороша.

Але прийшов з операційної професор...

Непомітно упав вечір. Вони повернулися додому.

Наступний день копіював собою попередній. Жах оповив їхнє життя, закутав міцно, аж не стачало подиху. Тепер він чатував на них скрізь — в стінах, підлозі, стелі. В кожнім кутку, в кожнім вікні, в кожній щілині. В кожній книжці, кожній дрібниці. Смішний дерев'яний песик, кришталевий келишок, квітка-попільничка — кожна з них нагадувала про якийсь веселий день їхнього життя. Настільна лампа: молода танцівниця наміряє плаття. Єдина фривольна річ в кабінеті, її купила Тоня на жартівливий доказ, що не ревнує його до жіноцтва, не боїться конкуренції. Тепер він пригадав те, вийняв розетку, сховав танцівницю до шафи. Але підійшовши до дверей, похопився, поставив лампу на місце. Його уява сприймала все довкола в одній страшній, трагічній єдності, в трагічній простоті і реальності. Всі оті колишні високі слова їіро смерть, чуті, вичитані, сказані ним самим на трибунах, розсипалися й пропали, наче їх не було зовсім. Лишився біль, пустка, і — кожної миті — дорогі риси, сказані колись слова, буденні й небуденні, сповнені сьогодні іншого змісту, викривлені жахом.

Страшними примарами вставали видіння, від яких утікав і не міг утекти. Він бачив, як помирала Тоня, бачив її похорон. Він вже сидів самотній і перебирав її речі, фотокартки.

Йому здавалось, що божеволіє.

Жах не випускав їх з своїх пазурів ані на мить. Тепер їхнє життя було оповите в нього, як шовкопряд у кокон. Хворий шовкопряд гине в коконі, в красивім коконі, не видимий нікому, гине, не довершивши своєї праці.

Другого дня, вийшовши з лікарні, спробували втекти від страху, купили квитки в кіно. Але переживання героїн були такі мізерні, такі жалюгідні, що вони вийшли десь по кількох хвилинах. Обідали в

ресторані, Олександр Кіндратович пив горілку. Йому чомусь спав на пам'ять Ремарк. Кальвадоси і портвейни його приречених героїв. Бридня. Навіть в горілці не можна сховатися від цього. І горілка, й любов — все тоді втрачає смак. Вона гірка, як полин.

Траплялося, якийсь згук життя привертав на хвильку їхню увагу, але в наступну мить вони зглядалися, і важкий, велетенський молот знову падав на їхні голови.

Он біжить дівчинка, смішно кривуляє ніжками за мамою... І — падає молот.

Сусідка похваляється новим килимом. Монтер прийшов замінити телефон. ...Яке все дрібне, нікчемне. Непотрібне. Сусідка похвалятиметься й потім. Завтра... Через рік. І телефон дзвонитиме. Вони так хотіли замінити деренчливу настінну коробку на настільний апарат.

Килими, телефони... Вони віддали б зараз все. До останньої нитки.

Вечір плинув трагічною музикою. Дивилися телевізор, читали вдвох книжку. Олександр Кіндратович розшукав на дні шухляди старі карти. Але дивилися, читали, грали не по-справжньому. Чорна дума не відпускала їх. І хто зна, кому вдавалося краще прикидатися спокійним: Олександрові Кіндратовичу чи Антоніні Михайлівні, їй здавалося, що вона відчуває хвилини, відчуває життя вже не стільки уявою, скільки фізично. Аже знала: навіть оці ось трагічні дні — останні. Скоро не буде й їх. Лишиться на якийсь час болюча рана, ліжко, біленький квадратик стелі, її і його, Олександрові, муки. Адже йому теж... Олександр м'якосердий і не міцний. Побиватиметься гірко, а може, й зап'є з горя. Побиватиметься з півроку, з рік... Життя легко хилить його на свої шовкові манливі трави. Хоч йому здається, буцім сам підминає їх. Вона так і не дізналася за життя, який він. Добрий, жорстокий, талановитий, бездарний, цинічний, чутливий? Може, і такий, і такий, і такий?.. Зараз добрий, милосердний, чутливий. Весь— з болю, з муки. Зараз вона любить його міцно, прощає

все. Як прощала тоді. Як може прощати тільки дружина. Минула ніч, настав ранок.

Вони й далі не могли ні на що зважитись. Не могли нічого вирішити певно. Часом людині просто потрібно, щоб за неї вирішили інші. Але, мабуть, саме тоді, коли потрібно, — і неможливо.

Вперше хірург Білан боявся доторкнутися до ураженого місця. Вперше боявся хворої людини.

...Консультації, консультації, консультації. Від них втомлювалось тіло і боліло серце. Обросле страхом, воно боліло тупо, без надії вирватися на волю.

До чого їм вдатися ще? Поїхати кудись? До Москви, до Ленінграда? Коли б то він не знав, що й там те ж саме, що й там такі ж лікарі. Це тільки хворі дивляться на лікаря, мов на бога. Хочуть бачити і тому бачать в ньому бога. Але Олександр Кіндратович знає, який він бог.

І все ж шукав чогось. Іншої віри, інших пророків. Кажуть, на Кавказі, в Сочі, живе якийсь знахар. У Львові теж. А в них?.. У них теж є знахар. Євген Мазур. Чутка про його ліки вже добігла до найвіддаленіших міст. їдуть з Архангельська, з Алма-Ати, з-за Уралу. В лікарні тільки й розмов про Мазура. Кажуть, він лікує легко, швидко, безболісно. Три чи чотири склянки сироватки або ж кілька уколів.

А що?.. Що, коли він в ім'я свого самолюбства важить життям дружини?

Ця думка розітнулася в його голові громом. І треба було великої напруги, щоб перемогти цей гуркіт.

"Ет, що він може. Хто він такий? Просто злий, грубий хлопчак. Кажуть, у них з роду в рід... Але ж йому в другій хірургії дають дві палати?

За наказом зверху. Однак — шарлатанство. Та й до того ж... Мазур і сам відмовив би".

Єдине, чим зараз Олександр Кіндратович міг допомогти дружині, — не залишати її саму. Відав — чорні думки згризуть її. Він тільки один раз з'їздив до себе в клініку, написав заяву на свою відпустку, перепоручив справи помічникові. І одразу ж поїхав додому.

До квартири заходив тихо, неначе намагався не потривожити щось, сердите й люте. Зняв калоші, повісив пальто. Ступив крок і... зупинився. У вітальні розмовляли. "Хто б це?"

М'яко ступаючи по килимку, підійшов до дверей. Вони причинені нещитно, в щілину видно весь куток з супротивного боку. В кутку, навпроти відчиненої шафи, — Антоніна Михайлівна. Перебирала дитячі сорочечки, черевички — манюні-манюні, ще з найменших Костикових літ, розмовляла сама з собою. Вона не плакала. Прощалася мовчки.

І дивилася на все те з такою любов'ю, з такою тугою, що в Олександра Кіндратовича на мить спинилось серце. — Поїду в село... Костика побачу...

Серце закричало, лунко вдарило в груди, й він похилився на стіну. Відтак, втягнувши в плечі голову, зажмуривши очі, побрів до ванної, навпомацки відчинив двері. І вже тут заметався, забився, немов птах у клітці. Відчував безсилля, самотність, від яких, здавалося, без страху ступив би на той пруг, на якім стояла Тоня. Десь там, за вікном, ходять люди, веселі люди, і не знають, як поруч них за цегляною стіною рвуться в безнадії людські серця. Вони такі ж самотні, як і він, тільки зараз не відчувають цього. Але можуть відчути... І поодинці, і всі...

Лунко впала крапля, Білан здригнувся. Бігти? Щось робити? Все, все, що можливо! "Що?" І—враз... "Піти туди, до нього... До Мазура". "А він?..

Ліля! Так, Ліля". Як це забув раніше? До Мазура піде дочка. Дочекатись Лілі. Котра зараз година?

Білан зволожив під краном рушника, витер обличчя. Зачекавши хвилину, голосно хряпнув дверима.

* * *

Сьогодні Ліля прийшла на роботу на дві години раніше. Вчора чула, як професор Холод бідкався, що в нього немає етиленіміну, як дзвонив на склад, але там не виявилося теж. І порішила перегнати сама. Вона вже двічі допомагала при відгонках старшій лаборантці. Це нескладно, хоч трохи й небезпечно. Треба пильно стежити, щоб на перегрілась вище норми реторта, щоб не було щілин, щоб не пролити отруйну рідину.

Ліля вже бачила, як дивуються дівчата, як дивує Про-кіп Гордійович.

Дівчата... Для них — тільки так, з маленького самолюбства. Що вони їй? Всі вони стеляться думкою низько, понад самою землею. Бо й прийшли од неї, бо й зараз лишають на ній босі сліди. Не люблять її? Нехай. Свою роботу Ліля виконує. Чому не хоче носити з складу ящики? Бо не вантажник. Чому не миє підлогу? На те є прибиральниця. Та й вони, зрештою. Вони до цього звичні. А їй після цього треба йти до манікюрші, заново фарбувати нігті.

Чи знають вони, що таке справжнє красиве життя? Складене з ніжних інтимностей, з коштовних дрібничок? Запеленане килимовою тишею і ніжною музикою? Звідки їм знати. Задля цього життя поки що можна й поступитися дечим. Задля нього Ліля ще човгатиме шість років підошвами по інститутській підлозі. Звичайно, зарплатня лікаря на сьогодні просто мізерна. Але це її не турбує. Диплом. Заради нього треба йти на жертви. Бо як сьогодні дівчині без нього! Диплом — це вітрина, виставка, патент. Вітрило до човна, спущеного в житейське море. На той рік вона обов'язково поступить до інституту. Для цього треба п'ять

обертів Холодового пальця по білому крузі телефону, кілька слів. Вона їх заробить. А якщо навіть тільки довідка за його підписом?.. Чи взагалі довідка. І то багато значить. Кому не зрозуміло... Вона працювала. Працювала не в батька, а в іншого професора, з яким у її батька відверто холодні стосунки. Працювала чесно, сумлінно. Про це посвідчить характеристика.

її думки перетнув брязкіт.

Професор сьогодні теж прийшов раніше. І просто сюди. Очевидно, поспішав.

Холод постояв біля столу, навіть для чогось постукав пальцем по паровій ванночці. Ліля доливала воду, скромно опустивши голову. Чекала, — він зараз посміхнеться. Не посміхнувся.

— Мда-а... Ходіть, Лілю, на вулицю... Морозець...

— Я, Прокопе Гордійовичу, ентиленімін...

— Бачу. Але я не хочу через вас сидіти в тюрмі.

В його голосі не було досади, але й не було схвалення її вчинку.

Ліля зітхнула. І звідки він довідався, що вона прийде сюди раніше?

І далі день її покривуляв зламаним колесом. Через калюжі, через вибалки.

Прийшла з обіду, — обідала в молочнім кафе, навпроти лікарні, — дівчата чомусь веселіше, ніж завжди, гелготіли в кутку. Щось розглядали. Ліля приступила й собі. На столі, в розгорнутім газетнім

пакунку, лежала крамнина. Відріз на костюм. Білої-білої шерсті, в іскорку. Такої, якої шукала влітку вона.

— ...Отак і не пошила, — скрушно говорила літня препа-раторша Оксана Данилівна. — Куди я його одягну: дороге, марке. Раз у рік, на Перше травня... А гарне!

— Я у вас куплю, — Ліля тендітними пальчиками помацала крамнину.

— Я вже купила.

Галя, маленька, з поцяцькованим прищами обличчям лаборантка, підсунула відріз до себе, швиденько — шам, шам — запакувала ного.

— Я давно шукаю...

— І я. Ми ще тоді, як Оксана Данилівна похвалилася... Одна невдача падала на неї за іншою. Мабуть, вони разом і вивели Лілю з рівноваги.

— Ти... ти... — Лілині брівки гнівно розправились, тремтіли гострими кінчиками. —Навіщо він тобі?..

— Як то навіщо? — на перших словах здивувалася, а далі почервоніла Галя. — Костюм...

— До твоїх прищів!

Схлипнула тиша. На мить. А в наступну вибухнула громом. Здавалося, в лабораторії розірвалася столітрова колба. Дівчата кидали своїм гнівом усі разом, їхні слова злилися в одне сердите гудіння. Ліля стояла непорушне. Вони зневажають її? Що ж, це їй відомо. Вона від них не залежить. її зневага до них більша. Влучивши в гаморі паузу, Ліля тупнула каблучком, аж пробірки жалібно забрязкотіли на штативі.

— Ви... ви — порох на моїх ногах.

І пішла до сусідньої кімнати. Була вдоволена, що влучила в ціль. Ліля вміла влучати.

Але й самій злість обпекла груди. На душі було порожньо, сіро, глухо. Цей настрій понесла й додому. Коли він володів нею, він панував і в квартирі. Ліля вже звикла до цього. Найперше його ловив Олександр Кіндратович. Батько здебільшого одкуплювався: квитком у театр, десяткою на нового капелюшка. Ліля збагнула давно — батько часто одкуплявся і в житті. Разів зо два навіть нею. Як подорожній з казки — котом, котрий щоразу втікає додому. З батькового веління Ліля тричі міняла школу — то з однією, то з другою мовами навчання. Олександр Кіндратович найтонше вловлював усі повіви, їй дозволялося виступати на сцені або ж не дозволялося. З роками кіт досконало вивчив поведінку господаря. І сам настирливо дряпав кігтями.

Однак сьогодні батько чомусь не помічав чи не хотів помічати її настрою. І сам був якийсь розтріпаний: очі — великі, обличчя — сіре. Ліля навіть подумала, чи не випив він— А взагалі останні дні вони з матір'ю обоє мов осінні мухи.

— Їсти не хочу. Тільки каву, — взяла рушника, пішла до ванної кімнати. Ліля приймала ванну майже кожного дня. Знала — тіло в неї красиве, гнучке, ніжне. І плекала його, доглядала. Вона не замикалася. Хто до неї зайде? Хіба що Костик. Але його нема вдома.

Проте тільки-но почала роздягатись, як позаду скрипнули двері. Швидко, тривожно. Батько переступив поріг, але не відпускав ручку, немов боявся, щоб двері не відчинили з того боку. Ліля не поверталася — вже скинула блузку, — пружними пальцями розстібала гачечки спіднички. Не вельми соромилась батька, та й він вийде, перш ніж вона ступить у ванну. Не відпускаючи ручки, Олександр Кіндратович відгвинтив кран умивальника. Ліля пригадала, вона десь читала: отак

роблять конспіратори, коли бояться, щоб їх не почули. Смішно. Батько й справді скидається на конспіратора. В нього навіть голос тремтить.

— Ліля... Все, що я скажу... щоб не знала мама. — Він дихав важко, немов бігун на останній прямій дистанції. — Ти мусиш піти... Ти підеш...

— Куди? Чого? —Вона запалила в колонці газ, і тепер Олександрові Кіндратовичу довелося майже кричати.

— До Мазура. Попросиш у нього сироватки.

— Я, тату, до Мазура не піду.

— Ліля! Це—для мами. Для мами! Ти розумієш?

— Для мами?

Ліля розмірковувала. Значить, з мамою... Аж страшно. Але піти до Євгена — поламати укладений тонкий план. Вона поманила Євгена напочатку, відтак втекла до схованки. Нехай походить, нехай пошукає. Бо осмілився заперечувати їй, чинити, як хотілося самому. Зараз він ходить, немов пес, котрий прошпетився перед господарем. А мусить ходити, мов тінь.

Якщо вона піде і попросить що-небудь у нього, пес відчує, що без нього не можуть обійтись. Ні. Нізащо. Ліки, мабуть, вже можна дістати в лікарні, адже Євгенові дають можливість практикувати.

— Я не піду. — Рішуче звільнила бретельки, голуба шовкова сорочка впала до ніг. — Не проси!

Олександр Кіндратович стояв, немов уражений громом. В голові — якась думка, якась асоціація... Ага, про ласку? Чому цє? Красиву, гнучку,

хижу ласку. Невже вона... його дочка? Гострі слова потрощеним костомашшям застряли Біланові в горлі, перепинили мову. Він зітхнув глибоко, з похлипом, спітнілою долонею схопився за комір.

— Чом... Чом ти тоді... У першій своїй ванні...

— Ти завжди, батьку, був невдатним актором.

— Ух, зміюка! — простогнав він і вийшов у коридор. Білан боявся зайти до кімнати. Стояв у коридорчику, гамував шалене биття серця. Сам собі видався звіром, котрий а обох боків вчував небезпеку. Вперед? Назад? Вбік, з кручі?

Рвонувся з кручі. Його пальто — в кімнаті, в шафі, щоб не заходити до кімнати, вдягнув старого макінтоша, закутав шарфом шию. "Нехай Тоня думає — пішов до сусідів". На вулиці вітер.

Він пронизував макінтоша наскрізь. Летів назустріч з холодним свистом, видлубував по закутках сухе листя і, реготнувши в ринву, жбурляв йому в обличчя. Перемішаний з сльотою дощ бурхав хвилями. Поки Олександр Кіндратович обійшов будинок, він був мокрий і тремтів, мов у лихоманці.

Двері відчинив Тимофій Шах, здивовано відступив до стіни, пропускаючи перемоклого гостя. А той навіть забув скинути макінтоша та капелюха. Нерівне мережачи сліди, повів їх просто до маленької кімнатки. Вступив до неї, зачинив двері, підпер плечима. Здавалося, перетинав собі шлях до відступу, боявся, що втече.

Євген теж не сподівався на такого гостя. Сидів на ліжку, підібгавши по-турецькому ноги, краяв ножицями на рівні квадратики чисті аркуші паперу. В його голові буйним вихром крутнулися думки: "Ліля. Койки в клініці. Нова погроза..." — і всі враз осіли на дно душі.

"Нехай... Я розмовляти не буду. Вкажу на двері..." Відіклав убік папери і в ту ж мить побачив, що через дірку в шкарпетці виглядає голий палець. Він сховав ногу назад. Збоку, мабуть, це було. смішно: але саме дірка в шкарпетці, голий палець похитнули його певність. Євген засоромився і сам нестямився, як сказав Біланові:

— Проходьте.

Хоч проходити було нікуди.

— Євгене... Я знаю. Ви маєте право. Ви, мабуть, і скористаєтесь ним. Але коли б ви знали. Повірте... Я не можу... Все — потім. Я прийшов до вас попросити ліків.

Голос його тремтів, немов надміру натягнена струна. І сам він мав вигляд жалюгідний. Нашмагане дощем, збрезкле, попелясто-сіре обличчя, капелюх з обвислими крисами, старомодні, з язиками, калоші, старезний макінтош.

Пружно стиснена Євгенова правиця несамохіть розпросталася, сховалася за спину. Якби ви знали, як це страшно. Разом прожите житя.

— Ви ж... Не вірите...

Білан дивився йому просто в очі, він не чув тих слів. .. — Хочете, я стану на коліна. Хочете... Я стаю... Євген стрибнув з ліжка, встиг підхопити професора під рршь.

— Не треба. Не треба, — повторював одні й ті ж, немов —був усі інші, слова. — Сядьте сюди... Я зараз... Зараз...

* * *

— Костику, ти чого втікаєш? Не впізнав? Засмаглий хлопчина дивився на Прокопа Гордійовича спідлоба, намагався звільнити руку.

— Впізнав, — колупнув пальцем вільної руки в носі.

— Ти прийдеш до мене у гості?

— А що у вас є?

— О, багато чого. Корабель з вітрилами. Млинок дво-пропелерний. Приходь. Скажи, Костику, мама вдома?

— Вдома. Вона казала, сьогодні коня купить, — зблиснув оченятами Костик. — Справдешнього. З хвостом і гривою. Отакого, як у селі.

Прокіп Гордійович зайшов до себе в квартиру, зняв трубку.

"А що, коли відповість Олександр? — в котрий раз зринула думка. — Забув запитати Костика, чи вдома вій... Вдома? Ну то й що. Хіба зараз... Ет".

Він рішуче покрутив диск. Трубку взяла Аитоніна Михайлівна. Чув її дихання, шерех пальців по трубці і чомусь. довго не міг сказати перших слів.

— Тонк"! — не дав розгорітися тривозі. — Я знаю — ти мужня. Відкинь всілякі упередження. Я хотів би поговорити з тобою. Хотів би побачити...

— В мене немає упереджень...

— Я теж лікар. Може, я не збагнув у медицині великих таємниць, але я теж розуміюся на дечому. Я чорнороб, я мав у практиці сотні подібних

випадків. Хочеш, приїзди до клініки, хочеш, я прийду до вас, чи прийди до мене ти? Чуєш? Ти чуєш мене?

— Не знаю... Не треба. Прокопе...

— Я йду до вас.

Щось клацнуло в трубці, мабуть, Антоніна Михайлівна впустила її.

— Я... сама. Зараз.

Прокіп Гордійович лікар. Обоє знають і розуміють це. Холод навмисне накинув на плечі халата, одягнув окуляри. Він не часто одягає їх. Мабуть, тому видавався Анто-ніні Михайлівні чужим, строгим. І все ж вона довго зволікала, не хотіла розстібати кофтину. Куточки її припухлих вуст тремтіли якось по-дитячому, а великі голубі очі дивилися злякано, прохально.

Холод розпитував її про Костика, про роботу. Кількома словами — в кого вже були. їй знову боліло, але вона знову мовчала. Огляд здався їй страшенно довгим. Врешті Прокіп Гордійович посунув їй стільця, сів. сам. Халата перекинув через бильце.

її покладені на коліна руки дрібно тремтіли. Не знати чому, але вона чекала Холодових слів, мов присуду. Може, тому, що вірила в нього більше, ніж в будь-кого. А віра в людину вже сама по собі вбирає і віру в її фах, в її покликання.

Він дивився їй у очі. Він говорив, ніби викладав їй на долоні зафіксовані докази.

— В наш вік кожна друга людина перехворіла на рак. На думо-думо-рак. Великий або малий. Мозоль, жировик, укус жучка... В нас у лікарні нещодавно прийняли за кісту вагітність на п'ятому місяці. Рак і бомба

покалічили людство. Ти теж хвора на такий рак. Я не бог, не ясновидець. Я не можу дати стопроцентової гарантії. Та й що всі гарантії. Але я переконаний, що в тебе мастопатія. Нарив. Тому й кров. І краї не промацуються. На мастопатію хворіє чимало жінок. В тебе один з таких випадків. Тільки значно гостріший.

Кригу плавить тепло. Тепло і віра людських очей плавить кригу душі, і вона збігає сльозами. Це були сльози страхів, сльози болей, сльози вдячності.

— Прокопе, я вірю тобі.

— Але я ще не сказав усього. Ти віриш зараз, але ти підеш, і з тобою піде твоя хвороба. Ти вернешся до неї думкою. Це вище твоєї волі і моєї. Волі будь-кого. У вас вже не буде спокою. Вона висітиме як сокира. Треба позбутися її. Можна почати лікування... Блокаду новокаїнову... Але ліпше — оперувати. І навіть в тому, найгіршім випадку — це поки що єдине, найкраще. Одразу ж під мікроскоп, на біопсію. Операція нескладна. Прооперую я або Варвара Іванівна. В неї таких випадків — щонайменше тисяча. Я ж тобі казав, ми — чорнороби.

— А ліки? Мазурові?

— Ліки... Звідки це протяг? — Професор підвівся, підійшов до вікна. — Мені здається, вони... їх ще треба перевіряти, дозувати... Ти приходь завтра. Олександрові скажи — і приходь. Сьогодні вже не їж. Тільки не передумай. Збери докупи всю свою мужність. Я знаю, ви, жінки, мужні, дужчі за нас.

* * *

Олександр Кіндратович чекав кінця операції в Холодовім кабінеті. З собою приніс дві коробки цигарок і тепер припалював одну від одної. Зринали, мов хвилі, думки, зринали і розпадалися, не лишаючи після себе

сліду. Тільки незвичне відчуття, відчуття часу, але не думкою, — серцем, душею. Ця мить приходить до людей не часто. Вона єднає з собою інші, вони проходять крізь життя, як сталева глиця крізь стіг сіна.

"Зараз... Тоня..."

Тоня.

Єдина людина, котра прийняла його всього, отакого, як є. Отакого... Хотіла, щоб був кращим. Намагалася, щоб ішов рівно, щоб не падав у дорозі, не збивав інших. Тоня їх з'єднала з Прокопом. Він тільки тепер розуміє — вона. Навмисне, для нього, для Олександра. А може, й для себе? Тоня й тепер поклалася на нього.

"Ох, хіба можна думати так зараз? — затис думкою немилосердне в підозрі серце. — Не думати... Куди я вчора поклав папку з рефератом... А яка, власне, різниця... Тоня...

...Мабуть, вже роблять аналіз".

Хоч сидів спиною і двері прочинялись без скрипу, але він почув, як вони прочинилися. Холод зайшов повільно, мовби нерішуче. Вже без халата, простоволосий.

Білан, сам того не помічаючи, підвівся з стільця. Дивився перед себе й не бачив нічого. Тільки руки, великі, міцні, Холодові руки. Ось права дістала коробку цигарок, видлубала одну, ось одним рухом вказівного пальця видобула сірника.

Чирк!

Точно, спокійно.

І враз Білан відчув, як щось обірвалось в його грудях. Важке, велике. Ноги йому затремтіли, підломилися в колінах. Тугий клубок розсипався, і Олександру Кіндратовичу стало так жарко, що не стачило повітря. Йому захотілось заплакати, захотілось кинутись до Прокопа Гордійовича, виповісти йому все. Про себе, про підозри, про записку до міністерства.

Але в останню мить щось стримало його. Оте, камінае, котре плелося в тютюновій хмарці.

Холод і тут знайшов спосіб жбурнути його. Білана, в яму. В Тониних очах Холод тепер вже над ним назавжди. І в очах лікарів. Непролита злість заклекотіла в грудях, закипіла на серці холодними сльозами. В його отруєних недовірою очах помимо волі ще раз хлюпнула тепла хвиля і згасла. Вона мовби скрижаніла під злістю. І погляд. І слова.

— Спасибі. Я не хотів у себе... Спасибі. Його ноги чавунне стукотіли по підлозі.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Увечері прийшла Ольга. В теплій шубці, хутряній шапочці. Свіжа, пружна. На щоках — рум'янці, губи — вишневі, і не збагнеш одразу, кому вони більше завдячують:

морозові чи сучасній синтетичній хімії. Очі Ольжині блищали, і в них все та ж колишня наївність. Манлива і ненадійна. Немов хороші, тонкої роботи, фальшиві корали.

Прокіп Гордійович здогадувався, що ота пружність, ота незав'яла краса коштують його колишній дружині немало зусиль. Це вже ніби акторське натхнення, його ледве вистачає для сцени.

Звичайно, прийшла запитати про Олега. Як там йому живеться, чи не треба чого?

— Пише, все в нього є, — сказав Холод, не припиняючи роботи.

Він сидів на низенькому ослінчику, затиснувши між колін шевську лапу, по одному вибирав з коробочки з-під зубного порошку дерев'яні гвіздки, вганяв у підметку черевика.

Шевство — таки його забаганка, дивацтво. Олегові, свої черевики — завжди ремонтував сам. А може, це й звичка. З полону або з дитячих літ. В селі він влітку пас худобу, на зиму йшов у науку до сусіда, шевця. Шевця невдатного, котрий лише латкарював во селу. В себе по господарству Холод любив робити все сам. І мав з того, як кепкував над собою, "натурального господарства", немалу втіху.

— Може, й мені підіб'єш? —притупнула Ольга гострим каблучком, пройшла по кімнаті Хода в яеї легка, поривна. Немовби жінка силоміць стримує свої кроки. Але я хода й — оманлива. Ольга ніколи нікуди не поривалася, нічого незвіданого не прагнула.

— Обережно, проб'єш підлогу, а внизу піді мною міліціонер живе, — підсунув ближче до себе коробку з цвяхами Холод, — моя фірма ремонтує тільки вивіреним клієнтам. Боюся, донесуть, а тоді — податок, патент...

— Хіба я клієнт непевний? — повела бровою.

— Не стільки непевний, як нестійкий.

Холода манить щось до такої розмови. Відчуває, що блукає по небезпечній стежці, де весь час треба берегтись, де можна легко послизнутись, а самому не хочеться сходити з неї. Він таки пам'ятає Ольгу. Оту, колишню Ольгу. Жагучу, палку, хоч і невірну. Ця Ольга, мабуть, така ж, як і та?

— А хіба клієнт не може перемінитися з роками? — запитала. Взяла зі столу якусь книгу, ковзнула поглядом по заголовку, поклала на місце, так і не прочитавши. — Облиш стукати. Це, зрештою, не ввічливо. Ти завжди був для мене провінційним факіром. Не розумію я... Освічений, культурний чоловік, і оце... Гвіздки, латки.

— Таке вже моє призначення — латати. І тут, і там. Він сам перекинув місток, якого шукала вона. Тому ступила так швидко.

— Як там у тебе, на роботі? Я чула, машину якусь конструюєш?

— Звідки це ти?.. —Холод поклав молоток, лапу, підвівся.

— Володя сказав. Полив'яний. Ми оце пригадували з ним давні дні, сміялися. Він страшенно упадав за мною. Тоді, як ми з тобою збиралися одружитись. Пам'ятаєш, обридав нам своїми відвідинами. Все мене намовляв... А ти знаєш, Володимир незабаром буде міністром. Правда, дивно?

— Чому, я бачив і таких міністрів.

— Грубо. Ти завжди шкодив собі грубістю. А хочеш, я тобі допоможу з твоїм винаходом.

— Через Полив'яного? — і враз відчув, ніби вдось липке, холодне проповзло йому ло грудях. Вже більше не хотілося отієї розмови, притьмом втікав від неї. — Він мені обіцяв приїхати, подивитись... Два місяці тому.

— Мабуть, забув. У нього зараз стільки клопоту. Адже заступає міністра. Але може приїхати.

— Вже не треба, я розбив свій апарат. "Так от чого, голубонько, ти прийшла, — усміхнувся в думці Прокіп Гордійович. — Я не поліз до

настановленої тобою пастки, і ти порішила нацькувати на мене псів. Я їх не боюся. Я вдам, буцім не чую їхнього гавкоту, я зіб'ю їх із сліду. Тобі доведеться гукати їх, ти викажеш себе, вийдеш з гри".

Дивно, він не почував гніву до Ольги. Це таки гра. Давня гра, жорстка і небезпечна. Що ж, так склалося, сам собі обрав партнера, сам багато в чому винуватий. Хоч і йому невідомо, чи можна залатати душу, якщо не затримує ні любові, ні співчуття, якщо в неї студять холодні вітри.

Прокіп Гордійович певен: Ольга нашептала Полив'яному про полон. Розказала все те, що виливав він, Прокіп, ііі зраненою душею про його колишнє і теперішнє життя, — все, що знала й чого не знала.

Холод запалив цигарку, підійшов до вікна. На вулиці — біло. Падає перший скупий сніг. Сиплеться з чистого неба, притрушує все чорне, брудне. В таку мить хочеться забути, що ця обнова недовговічна, крихка, забути чи не думати про це. Наша душа теж прагне оновлення, чистоти, непорочності. Може, саме тому й стає нам весело, молодо. Нам хочеться побігти безтурботною дитиною, підставити небові обличчя, топити, топити його в ніжнім чистім шумовинні.

Холод просто фізично відчував це. Йому ледве хотілося говорити з Ольгою.

— Мені вже не потрібен ані Полив'яний, ані бляшаний. Я незабаром виїжджаю звідси.

— Куди? — Тривога перехлюпнула через очі ломимо її волі.

— Таємниця. Проте, — покрутив пальцем над головою. — Для тебе, по старій дружбі — півтаємниці: пропонують кафедру і клініку. У великому місті.

Йому минулого року справді пропонували клініку в Ленінграді.

Мабуть, погодилися б прийняти його і зараз. Проте він не збирається залишати роботи тут. Не збирається навіть нічого змінювати в укладенім порядку. Просто сказав так, щоб подратувати Ольгу.

Не вірю, що ти поїдеш.

Чому б це?

Ти не перелітний птах. Ти приростаєш душею до одного поля. Ти фанатик цього поля. А те поле чуже тобі.

— А якщо на цьому не родить нічого?

"Який ти фанатик, — подумав чомусь невесело. — Ти вже багато з чим примирився. Проходиш, ніби не помічаєш. Фанатики... Вони грудьми рвуть перепони. Або рвуться на них самі. Ти не фанатик. Але ти не збираєшся здаватись. Ти будеш битися до кінця. Може, навіть залишишся сам. Все одно".

— Не повірила б раніше, що ти станеш таким корислив-цем. А як прикидався! Як граві То тобі теж власна шкура?..

"І все одно не виведеш мене з терпцю. Не довідаєшся нічого напевне", — посміхнувся він.

— Тоді виходить, справедливо в пісні, яку ти співав:

"Нема в світі правди..."

— Пісню теж хтось написав. Висловив те, чим вболівав в ті хвилини. Щось любив, на щось злостився.

— Я колись думала: ти ніколи не навчишся жити. Коли ж... Скажи, ти був щасливим?—Вона запитала без дратування, видно, їй справді кортіло знати це.

— Був. І буваю. У вимріях...

— Ні, я справді...

— А я теж. — Хоч вже ніщо не в змозі було навернути його до серйозної розмови. — Бо що таке щастя?

— Що ж по-твоєму?

— А от що. — Він підняв черевика, наставив його проти вікна. — Бачиш дірку?

— Ну?..

— Оце воно.

У їхню розмову зненацька перетяв різкий телефонний дзвінок.

Дзвонили з клініки. Просили його негайно приїхати. Він вже ледве пам'ятав про Ольгу. Подав їй шубу, швидко одягнувся сам. Вона ще щось говорила, але Холод думав про інше. "Коли б там, поки приїду, не сталося чого. Мазур — фанатик. Душа в нього знервована, розхитана".

Прокіп Гордіяович чекав біди. Адже так не могло минути.

За дозволом, котрий надійшов з союзного міністерства, Мазуру виділили дві палати в клініці. Туди поклали людей, чиї життя вже були проміряні хворобою. Вони знали про це. Єдиною ниточкою, котра в'язала їх з людьми, з життям, були Євгенові ліки. Ох, як це страшно, коли нічого

позаду, нічого попереду. Коли всі лишаються, всі житимуть... Ця ниточка тоді вироста до товщі корабельного каната. Холодові здається, коли б можна, він би в кожнім місті посадовив отакого рятівника. Щоб видавав свої ліки, свою віру. З вірою вмирати легше.

"Вам спочатку стане гірше, — говорить Євген. — А вже далі..."

Людям справді гіршало. Але вони чекали того "далі". Чекали, незважаючи на те, що їх меншало.

Прокіп Гордійович бачив — якусь-то дію Євгенові ліки мають. Людині справді гіршало, відтак — коротке покращання. І далі: летальний ісход. Те ж саме фатальне далі, що й раніше. Холод нічого не запитував у Євгена. Навіть не дозволив зробити таємно аналізу складу препарату. Мабуть, Мазур знав про це, бо при зустрічі опускав голову, розминався поглядом. Чекав, що Холод прийде до нього з питанням. Йому навіть вже хотілося цього. Нехай би й вія, як Білан. Євген би тоді мав право кинути все, піти кудись світ за очі. Щоб утекти від отого дня. Він знав, що той день наступить. І ось — наступив.

Хворому кожен шерех відлунює гуркотом. Кожен жест здається скрадливим і загрозливим. Серед них вже давно прошелестіла чутка, що їх обкрадають, що на них наживаються, напувають їх не тим, що дає лікар. Його вже немає третій день. А. розставлені на тумбочках ліки з темно-коричяевих стали світлими, майже прозорими. Породжена страхом і недовірою напруга лопнула, впала на сестер і няньок. Хворі вчинили бунт. Вони не впускали нікого в палати, вимагали Мазура і професора.

Мазур зайшов до палати попереду Прокопа Гордійовича. Маленький, зіщулений. Він ступав по зболених надіях, по живих поглядах. Очі... Ті очі!.. Ладні ввібрати в себе весь світ і неспроможні взяти крихти його радощів.

Євген розглядав пляшечки до світла, капав ліки на долоню, куштував. Він не підводив очей.

Холод стежив за ним, а в самого в грудях натяглися сі струни, плакали тихо, без голосу.

— Це не мої ліки, — ледве чутно сказав Євген, дійшовши до кінця палати. — Завтра ранком вам принесуть справжні. Тепер я буду стежити. Заспокойтесь, чекайте до ранку... Він втікав з палати...

Сам, без запрошення, зайшов до кабінету професора, важко опустився на диван.

Так сидів довго. Гуляла за вікном метелиця, терлася шорсткою щокою в шибки. Десь внизу простуджено кричав паровоз.

— Ліки мої, — нараз випростався він. В Євгенових очах горіла рішучість самогубця. — Мої. Я знаю, що тепер мені... Але я хочу, щоб ви... Ні, не для того, щоб місце... Я віду. Тільки знайте: я не шахрай. Ви бачили самі — організм реагує... Вони ще побачать... Я ось зараз вам все... Дайте аркуш паперу...

Холод і далі палив цигарку.

— Мені — не треба. Або всім, або нікому. Завтра в нас конференція. Виступіть — і розкажіть. Є люди, які стоять до істини ближче, ніж я. В сто крат ближче.

Холод не був певен, що Євген послухає його. Мине ніч, мине хвилинна розпука... І тому вдарив безжальними словами:

— Ви тепер зрозуміли, для кого робите? Звідки треба починати?

— Значення має лише кінцевий результат, — на хвилину стрепенувся, заперечив колишніми словами Євген. — Для командира важить одне — як виграти битву.

Він вже дивився за вікно, думав про інше.

— Але якщо командир не знатиме, що думав солдат, кожен солдат, який стоїть у полі, він її не виграє.

— Може, й так. Тільки ж солдатові не обов'язково, а іноді й не потрібно знати те, що думає командир. Людина часто неосмислено обламує колючки на дереві, які бережуть саме дерево.

— Бережуть? Од кого? Самі од себе? В політиці, в суспільному житті, може, це й справедливо. Але тут... Де лише одне — людина. Люди. Тут — тільки разом. Може, колись знайде хтось один. Це занадто велика ціна для людства! Занадто великий егоїзм. Ви опинилися на крижині. Ви самі туди стрибнули. Невже вам не страшно?

— Мені?

Коли б він тільки знав, цей професор, як йому страшно. Які мислі змагають його, які примари стоять за плечима. Як страшно йому було сьогодні отих очей.

Зненацька його думка перекидається на інше. Здавалося б, на зовсім далеке, невідповідне до цих хвилин. Він боїться ще одних очей. Чорних, глибоких. Ті очі вже ніколи не посміхнуться йому. Євген певен цього. Розуміє — вони б і так ніколи не горіли йому справжнім пломенем. І він би дурив себе. Мучився й дурив.

Професор не чекав відповіді. Погасив у попільниці цигарку, підвівся.

— Хворих ми лікуватимемо комплексним методом. Але вони не прийматимуть ніяких ліків. Отже, ви скажете, що всі ліки — ваші. Допоможете підготувати, кого потрібно, до операції. Це важче, ніж конференція. Але необхідно. Оце ваш перший справжній рубіж. Або боєць, або дезертир. Задушіть свої стогони. Вони — егоїстичні. Мені бувало гірше. Колись розповім.

Сьогодні Холод вперше відчув утому. Звичайно, видався тяжкий день. Три операції, консультації, лекція. Потім оце. Однак втома якась гнітюча, сіра, тяжка. Вона прогнала й сон, і бажання праці. Сидів за столом, переполював споминами свою життєву грядку. Інші грядки.

Євгенову, Ольжину. Одне вселенське поле. Хоч, власне, що йому до чужих грядок? Чому він має нести на своїх плечах і свої, й чужі провини? "Мій шлях, звичайний людський шлях, проміряний стовпами від колиски. То невже хочу вибігти за стовпи? Невже не однаково, що за ними? Чому мене кортить заглянути за останню межу?"

"Люди біжать, і в цьому — невпинність життя, суспільного поступу. Вони певні, що на великих просторах щастя більше, ніж на маленькому клаптику, що воно там копами, скиртами. Далебі. А я певний? Знаю, де власний колосок ? "

Навпроти нього, на стіні, чорніла тінь. Неначе вкарбувалася в стіну. Велика, нерухома. Своєю непорушністю ніби тиснула йому на мозок. Вона мусить поворухнутися. Він їй наказує. Велить! Це була лише мить. Страшна, невловима мить, коли власна тінь не підкорилася йому. Холодний дрож струсив тіло. Професор вловив іншу мить, мить початку нерухомості. Так близько, так ясно відчув її, що, здавалось, міг відтворити уявою. Отак, ще раз... Але ні, та мить згинула навіки.

Невже він?.. невже ця тінь — початок того, одвічного, нерозгаданого? Адже ж вона справді колись не підкориться йому? Тіло не підкориться волі?

Холод поворухнувся і пригладив рукою чуб. Тінь схитнулася, повторила його рух.

Прокіп Гордійович знав страх. Він не раз сплітався з ним у тугих обіймах. І перемагав. Хоч траплялося, стояв на самім краю поразки.

Холод знав страх і на фронтовому полі. І все ж то страхи інші, ніж цей.

Ті тіні створила сама людина. А ця?.. Ця не підвладна їй. А може, й до неї колись підійде людина? Як підійшла до інших своїх граней. До самої себе. В плетиві сталевих дротів, в мудрих імпульсах електронних мозків людина стала думати — хто вона? Куди йде? Чим їй загрожують власні витвори? В чому початок і кінець життя, в чому його вічність? Наш вік не хоче залишати місця привидам, містиці, навіть незнанню. Він оголошує відомим все, надбудовує одну теорію над іншою, старі відкриття заперечує новими.

І все ж невідомого стає щодень більше, ніж відомого. Людина ще не в спромозі збагнути світової гармонії. Навіть її окремих часток. Отієї клітини, в якій сховалося все: життя, майбутнє потомства, їх дріб'язковості й величі. Людина — метелик. Народжується, щоб загинути.

А може, загибає, щоб народитися? Вона—вищий витвір матерії, її мозок. Так, мозок. Котрий фіксує все, загибає останнім. А чи ти, людино, не покликана закарбувати все, що діється з матерією? Чи не покликана відгадати весь шлях матерії, увесь свій шлях? Тоді для чого? Завершити коло і розпочати нове?

Але в такий спосіб матерія заперечить себе, заперечить доцільність свого розвитку. Отже, ні...

Прокіп Гордійович відчував, як б ється сповита в панцир наукових умовностей, штучностей його думка. Як поривається й не може вийти з

них. Але вона вже не хоче спокою, настирливо стукає в металеві кільця, розгинає, ламає їх...

Вже майже несамохіть вийняв з шухляди товсту зелену папку і розгорнув на паперовій закладці.

Перо тицьнуло в останній рядок, відштовхнувшись од нього, побігло по білому полю. Думка скрапувала на папір словами.

Комісія штовхнула колесо і повезла свої висновки до міністерства. А далі воно закрутилося само. Парторганізація, профспілка, дирекція лікарні...

Але Прокіп Гордійович не приймав ані співчуття, ані докорів. Бо й ті і ті падали на серце образою. А він сталив його на спокій, на витримку. Хіба не забагато вже йому пояснювальних записок, очних ставок, свідчень. Всіх оцих вірусів недовіри. Хіба їх ще не спряжило сонце? Хіба не згинули в часі? То знайте, тут для них несприятливе середовище. Вони — породження колишніх болячок.

До всього здогадувався, чия рука натискала на важіль. Нехай тисне. Не переважить, звихнеться. Його гнули не такі руки, і він не схилився. Не схилиться й зараз.

Був певен себе, свого місця, своєї сили, великої правди. Він не збирався нічого міняти в роботі клініки, її ритмі, який налагоджував стільки років. Так само прискіпливо, як і раніше, перевіряв реферати лікарів-ординаторів по темах, над якими ті працювали. Наукова конференція мала відбутися десь після Нового року.

Післязавтра — бюро, а в нього назавтра призначений екзамен для лікарів відділення по підвищенню кваліфікації. Вони тремтіли під дверима кабінету, його вусаті й безвусі помічники, немов хлопчики і дівчатка.

Так само, як і раніше, складали присягу лікарі, яких він приймав на роботу. Він сам написав її. Молоді лікарі складали присягу колегам, обов'язку, людині. Самі собі. Своїй совісті, своєму серцю. Прокіп Гордійович впевнився: вона часто промовляє до них у хвилини сумнівів і вагань. Треба, щоб присягу складав кожен, хто зважився стати в узголов'ї людського життя. По всіх клініках, по всіх лікарнях. Він вже подав проекта до міністерства. Поки що на нього немає відповіді. Але він нагадає їм.

...Бюро мало бути завтра. Професор наперед міг розповісти про нього і зіграти "в ролях" від початку до кінця.

...Протирає хусточкою окуляри секретар, болісно морщить чоло. Він одержав по телефону вказівку, але все ж уникає прийняти рішення. Обіклався доповідними, звітами, ухвалами комісій Джміль, заступник головлікаря по господарській частині. Ледве тямиться на них, але вдає, буцім уважно читає. З його промови ніхто нічого не зрозуміє. Бо виступатиме "по-науковому". Він навіть з лікарняними шоферами, прибиральницями говорить так мудро, аж вони ледве здогадуються, що хоче сказати Їхній начальник: "Схильність твоєї задньої шини до стирання об асфальт аж до дірки...", "Піскова частина в кутку..." Нещодавно, за Холодовою порадою, редактор їхньої газети попрохав Джмеля написати дописа. Той подав серйозну замітку про пральню. Кращого гумористичного матеріалу газета не мала.

На засіданні не буде головлікаря, — він у відпустці. Захворів завідуючий терапією.

У чорній щілині телефонної рурки сховалася ухвала. Десь з другого кінця проводу на неї похукує Полив'яний.

Всі члени бюро добре знають Холода. Більшість з них не мають ці акти за серйозні звинувачення. Але ж гіпнотизуюче поблискує трубка, постукує по столу олівець у секретаревих руках. Серед них зараз немає

спеціаліста, який би зважився заперечити акти комісії. Ні, вони не можуть винести ніякого рішення. Треба укласти свою комісію, треба перевірити, запросити інших працівників клініки.

"А що перевіряти? Адже немає нічого. Розумієте — нічого", — гарячкує молодий доцент з нейрохірургії. Але відповіддю йому — мовчанка.

...Все було майже так, як намалював уявою Холод. Бюро відклали, нова комісія мала заповнити паперами порожню папку.

Звичайно, Холодові не байдуже до всіх висунутих проти нього звинувачень. Хоча б і з кардіоскопом. Ну чим може довести, що все в апараті знайдено самостійно? Та й для чого доводити? Він зовсім не приховує, що скористався Соловейковою порадою. Це знають хлопці. Соловейкові товариші. Вони іноді навідують його. Вони вірять. Ну, може, попрохати їх прийти на комісію.

Але ж... Хіба це не соромно?..

Може, він не в усьому правий з Біланом. З отією статтею... Через неї й не може виступити публічно... Хоч... Він би не виступив і так. А дехто побачив у цьому інтригування. І все ж найбільше його турбує клініка. Що думають його товариші, колеги по роботі? їх все це стосується дуже близько. А що, коли в когось сумніви, невиказані підозри? А що, коли й сам?..

Ця думка виштовхує його з кабінету, змушує одягти пальто, іти в заметіль, в хурію. Шукати рішення. Так, так... Все це він думав. Ох, не часто ще говорять підлеглі правду начальникам. Частіше дивуються мудрості їхніх рішень, проникливості своїх керівників. Кожне слово, кожен дотеп з трибуни — в шумовинні оплесків. Отак день, рік, два. Тобі самому власні слова вже видаються великими і мудрими. А діяння — поготів. "Бач, хто ще так може!" Ти ступаєш вище, несеш з собою й свої

думки. Ті ж таки, котрі мав і біля підніжжя гори. Росте в прогресії глупота або сірість. І вже тобі хочеться овацій. І ти поплескуєш по плечу тих, хто курить тобі з кадила слави. І тягнеш їх за вуха за собою. Аж поки не опиняться вони поруч тебе, на вершечку гори. І тоді заворушиться в тобі неспокій: розумні чи дурні вони? Дурні — нехай стоять далі, розумні — турнути вниз. Це, звичайно, перебільшення. Жарт. Та й яка в тебе гора? Маленький горбик. Але трапляється, що й на таких горбиках наморочаться голови. І з них не чують людських голосів. "А хіба не можна поговорити з людьми по щирості? Сказати все, що на серці, і попрохати, щоб сказали вони?" — приходить рішення.

"Так, піти..."

І він пішов до них. Виніс на загальні збори клініки обговорення своєї роботи — лікаря і керівника. Він знав, що це йому зарахується на лихий карб, що в міністерстві, серед членів комісії це викличе осуд, але йому потрібно було знайти свою правду, знайти отут, серед людей, з якими працював, перед якими ніс найбільшу відповідальність. Вони його порадники, його судді. Операційна сестра, лікар-ординатор, няня, завідуюча лабораторією... "Кажіть, я піду сам, якщо побачу свою несправедливість. Я від вас вимагаю, вимагайте й ви".

Чомусь схлипувала, поривалася щось сказати Варвара Іванівна, його помічник, та так і не сказала. Але сказали інші. Вони вірили йому. Вибирав віру з очей, з розхвильованих душ, по крапельці, по крихітці. Впевнявся в своїй власній вірі. Адже тільки це йому й було потрібно. І ледве відмовив надсилати листа, якого, як він довідався на зборах, вони написали напередодні.

Тепер знову міг спокійно взяти до рук скальпеля. І нехай комісії, нехай бюро. Він вже мало про це думав. Бюро відбудеться без нього. А він поїде в область, де на нього чекають інші справи, справи голови Хірургічного товариства.

* * *

Поїзд мчав його назустріч новому року, новим тривогам і надіям.

Холода змагала втома, хотілося спочити, але про це,

принаймні до кінця передач радіовузла, годі було й думати. Його сусід, мабуть, виспався вдень, він ввімкнув динаміка, аж ревіло в вухах. Це був, очевидно, один з загартованих бійців незчисленної армії командировочних, за котрими не дістати місця в готелі і не протовпитись до громадських їдалень. Від нього пахло горілкою, казенними паперами, потом. Він почував себе у вагоні краще, ніж вдома: роззувся, розвішав на перечках під столиком, перед самим Холодовим носом, панчохи, приставив до радіатора черевики. Лежав горілиць, склавши руки на великому, волоським гарбузом, животі, сміявся смачно, вигукуючи раз по раз: "От дають, от дають". "Давали" ж суху і прісну, мов недосолена тараня, виробничу оперетку, присмачену солоденькою любовною інтригою. Не маючи надії, що знатний бригадир і молоденька вчителька поженяться в швидкім часі, Прокіп Гордійович вийшов у коридор. Може, вирішив, здибає партнера для шахів або хоч для "дурня". Все ж ліпше, ніж оперетка. Але в коридорі порожньо. О такій порі в поїздах трясуться лише запізнілі ревізори, в яких до останнього дня дебет не сходився з кредитом, та журналісти. Він став біля вікна, розсунув завіски. Поїзд мчав полем, широким засніженим полем, оповитим вечірньою імлою. Поле таке рівне і чисте, що на ньому нічим зачепитися погляду. Тільки на самім краю, ген-ген, дві високі могили. На Прокопа Гордійовича степові могили завше навівають смуток. Йому пригадується щось давнє й не може пригадатись. Воно ніби приламане вістря стріли, що застряла під серцем. Ніби тихий бренькіт обірваної струни. Може, отут, в оцім степу, та струна дзвеніла голосно й тужно. Десь отут і обірвалась вона. В такі хвилини Прокіп Гордійович чує, як стугонить під копитами земля, бачить задимлений луг і потривожене гайвороння вночі. А ще — полиск шабель, маєво червоної китайки, важкі шапки з землею в змозолених долонях. І це все. Може, тому, що від того всього не лишилося нічого. Опріч високих

могил з скорботними назвами та болючої нез'ясненної туги. Давнина завше лягає на серце тугою. — Сумуєте?

Холод оглянувся. До нього підходила Ліля.

Вона раніше ніколи не бувала у відрядженнях і так про сила взяти її, що він погодився. І потім не шкодував. Ліля знала стенографію, друкувала на машинці. Але це мале бісеня знало значно більше. А може, тільки видається йому?

— З чого ти взяла?

— Всі, хто жив у селі, сумують, коли дивляться в поле. Він не ховався з своїм настроєм, відповів загіріяно:

— Мабуть... Може, тому, що всі сподіваються повернутись туди.

— Навіть ви?

— А чому ж. Роки... Щоб десь отак, над річкою. В тиші. Бачиш хатинку?

— Бачу. А я теж люблю тишу... Природу. А ви нас пустите в хатину? — засміялась вона, не повертаючи голови.

Прокіп Гордійович спантеличено подивився на Лілю, мало не крякнув від здивування. Що це — бездумність, безпосередність, хитрість, жарт. Але який же він... Почував обурення, досаду... Але ті слова покликали й спомин. Здалося, перестрів щось забуте, тривожне, манливе. З чим розминувся колись. Ні, Прокіп Гордійович не обманює себе. "Те" перестріти неможливо. Як неможливо наздогнати своєї молодості. Ані вороними, ані гнідими. А коли б хоч кому-небудь привелося наздогнати її, взяти в позичку в вічності свої юнацькі роки, спробувати знову пройти по

них, — втікав би сам. Вони б упали осоругою. Людині один раз судилося пройти свій шлях. Один раз вибирати його.

Холод немало спотикався на тому шляху. І падав, і забивався боляче. Але він знав радість пошуків, радість відкриття. Радість праці, творіння, вірного почерку.

Нез'ясненким смутком його огортає тільки тоді, коли намагається згадати те, чим квітчається молодість, чому віддані найщиріші пориви і чуття. Кожній людині призначено кохання. Але не кожна зустрічається з ним. Він теж розминувся з своїм. Не знайшов відповіді на нього, не спізнав по-справжньому. Він тільки здогадується про його велику красу. Тепер же пропливають мимо лише примари його. Вони падають на нього або тягарем, або обманом. Гірким, неприємним.

Його думка вертається до Лілі, до її слів. "Хто ти така, людинко? Що в тобі криється?" І вже здогадується що, хоч і не хоче йняти віри. "Твої пазури виросли швидше за тебе. Недалекоглядний журналіст, намацавши їх, написав би, що вони — рудимент, пережиток, і що на тобі саміи проступили родимі плями. Але на твоїй пичці, окрім рум'янпів від колгоспного молока і м'якої булки, немає нічого. Тоді звідки вони? Від твоєї природи, виховання?" А може, він не зовсім правильно витлумачив її слова? Так чи інакше, але треба дати зрозуміти, що тлумачити їх можна лише по одному і що посередником поміж ними він не буде.

— Ви, молоді, збудуєте собі хмарочоси. Це — мені хижка. Вона зрозуміла:

— Олег колись казав — нам рано про це думати. Та й... ми розсварилися з Олегом. А ви збираєтесь прожити в своїй хижці самі?

— Не вельми делікатне для твого віку запитання, але коли вже запитала... Виберу якось час, повставляю зуби, підфарбую волосся і напишу в "Вечірній Київ" оголошення: "Такий-то чоловік, не повний

дурень, не зовсім сивий, з таким-от становищем шукає собі..." Як гадаєш, відгукнеться хто?

Він жартував сам з собою. Кепкував над тим, що хилить до смутку, до жури.

Надворі вже поночіло, на вікні чітко, мов у дзеркалі, малювалася його постать. Висока, кремезна, з міцними, косарськими плечима й грудьми, з обвітреним, смаглявим, — зовсім не скажеш, що лікар, — обличчям, буйною чуприною. Вже сивою. Він не бачив себе. Проте бачила Ліля.

— О, відгукнуться. Тільки, мабуть, оголошення не в "Вечірнім Києві", а в "Вечірнім Ленінграді".

Тепер Холодові зрозуміло все. Йому стало прикро: "Ні, не в вас, вузькоштанних, лінивих і жадібних, загадка віку. Ваші засмічені душі видно наскрізь. Вони відмикаються скрученими з паперових грошей ключиками. А спробуйте відімкнути ось цю! Ви всі гарио вкублились в гніздечко, котре називається життям. Вам затишно в ньому. Ми ж хочемо витягти вас за вушка, поганяти, щоб схуднули, постригти і вкинути назад. А ви боїтеся, що тоді вам буде холодно".

— Я бачу, Лілю, ти вивчаєш не лише медицину, а й суміжні з нею науки. Судову експертизу, слідошукання? Що ж, може й згодиться, — сказав Прокіп Гордійович і пішов у купе слухати оперету.

Поїзд прибув у Київ за кілька годин до Нового року. Прокопові Гордійовичу здалося, ніби він приїхав не в своє, а в якесь інше, вичитане з казки місто. Мерехтить електричне марево, святкові реклами повибігали на перехрестя, миготять, танцюють, гріються. Перехожі гублять пакунки, подають їх один одному, ввічливо усміхнені, веселі. Як гарно, як затишно на душі, коли бачиш, що люди несуть щось з магазинів, що вони веселі, безжурні! Йому теж ще треба в магазин. І вже не гаючись...

Він таки запізнювався. Квапив шофера таксі, який, мабуть, єдиний не поспішав у цей вечір. Гаразд, що хоч дома наготовано все заздалегідь... Борода, вуса, шапка, мішок. Замість кожуха одягне халата. От було б добре, якби не впізнав ніхто. Навіть з співробітників. Йому самому було смішно — він скрадався в клініку, немов детектив з фільму: коридором, котрий вів на кухню, через душові, приймальне відділення. Сподівався, що тут тільки черговий лікар, він дрімає в кутку над книгою. Але йому на подив, опріч чергового, він побачив ще двоє лікарів-практикантів і стару, років сімдесяти, бабусю. А того, що вони робили, Холод довго не міг збагнути з свого схову з-за ширми. А коли збагнув... Таки справді, трагічне й смішне часом переплітається так міцно, що не завжди можна розняти їх. Надто в лікарні.

Щоправда, хлопці не сміялися. Навпаки, ескулапували яосереджено й сердито. Очевидячки, рятували хвору від отруєння. Мали перед себе всі його симптоми. Найтяжчу форму. Бабуся навіть не ковтала барієвої лікарняної кашки, котрою хотіли нагодувати її. Вона відбивалася руками й ногами, заплювала кашею ескулапів з голів до ніг. Мурмотіла, трусила головою, виривалася, але дужий практикант, який стояв спиною до Холода, тримав її міцно.

Холоду довелося покинути засідку. Він підійшов до бабусі, відсторонив того, котрий годував її кашею, і, коротко наказавши другому "тримай", взяв бабусю за щелепу. Дужий поштовх — бабуся закрила рот. Хвилину сиділа нерухомо, жувала білими, поморщеними губами. Відтак підхопилася, блиснула очима і, скрутивши дулю спочатку одному практиканту, потім другому, схопила з тапчана плисового теплого піджака та хустку, подалася мерщій за двері. Практиканти ошелешено дивилися їй вслід. Холод сміявся, аж сльози набігли йому на очі.

— А ми... Та як же... — врешті здобувся на мову той, що з чашкою, — привезли її, кажуть, пила щось. А тоді — оце... І їжа не проходить.

— Добре, йдіть, — витер кулаками очі Прокіп Гордійович. — Вважайте, що відбулося зцілення.

Тепер він одягався, вже не ховаючись від чергового. Той допоміг йому підв'язати бороду, червоною фарбою розмалював щоки і носа.

— А знаєте, без вас тут нова комісія... — притишеним, змовницьким голосом мовив він, але Прокіп Гордійович приклав до губів пальця, похитав головою. І той зрозумів. Нехай старому рокові лишається погана новина.

Обережно, щоб не обірвати бороду та вусів, Прокіп Гордійович почепив через плече на широкій брезентовій шлеї мішок з цукерками та іграшками, взяв до рук великого, сукуватого ціпка. Поважно відкашлявся:

За морями,за горами,

За дрімучими лісами...

— Е, годилося б для Діда Мороза чарку. Ну, та нехай вже тоді. Відімкніть, будь ласка, двері.

Сходи за дверима вели в ліве крило, на другий поверх, до палат, де лежали найменші пацієнти.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Сміялися на вулицях дівчата — йшла весна. Ступала по місту м'якими лапами тополиних котиків, спадала згори голубиним туркотінням, стрибала по стінах сонячними зайчиками. Вона снилася міським жителям ночами. Кожному різно. Євгенові — футбольною афішею. Холодові — оксамитовим плесом на зарічку, Лілі — пучечком фіалок у руках селянки на розі вулиці, малому Костикові — солодкою паличкою морозива в срібній обгортці. Шахові — недоора-ною глевкою нивою.

Олександрові Кіндратовичу вона снилася тишею й відпочинком. Ця зима обкрутила його, немов сніп у барабані. Він почував себе, неначе після важкої виснажливої хвороби. Ледве дочекався перших теплих днів. Зараз його страшив навіть санаторний режим. Та й хіба санаторій не та сама лікарня? Не ті халати? В село! В далеке, миле, тихе село. Забере Костика, і — гайда. Навперейми весні.

Та вона обігнала його. Село вже тонуло в зелених шумах. Олександр Кіндратович безмрійно блукав полями, левадами, лісами. І дивувався, що зустрів її таки. Ох, як же довго не був тут! Приїздив востаннє чотири роки тому. І то восени. Посаджені тоді тополькі вже піднялися, зрівнялися верхівками з шкільним дахом.

Він і сам не розумів, що таке сталося. Чому йому захотілося голубливої тиші. Чому його поманило село? Радів, що озвалася струна, яка єднала його з цим усім. З весною, з селом. Вона тонюсінька-тонюсінька, але ж є! І досить йому торкнутися її, як вона забринить згадкою.

...Ниже в берегах синє намисто, рахує чужі роки зозуля. І йому пригадується, як десь отут стояв він босоногим семикласником з русокосою Наталочкою, з завмиранням серця лічив подаровані зозулею роки. Вони ділили їх наспіл — адже в них усе мало бути спільним. Примхливо вступила в потічок вербичка. Вони забредали на середину, на самий бистрець, міряли місткість своїх долонь.

Зозуля вмовкла, і одразу ж, мовби тільки й чекала на те, дико, неначе кішка, закричала іволга. "На дощ!"— пригадав радісно. Йому здалося, ніби він навіть ловить аромат тих колишніх, далеких днів, нестямний запах минулих весен.

Село дитинства. Ти таки міцно приросло до душі. Стежкою до школи, осокором під хатою, вулицею, якою ходила "вона". Ось тут, на розі, прибив він цвяшками Наталоччине фото, видовбавши ножем зрадливі очі.

Бо почала вона ходити з Грицем, його товаришем. "Чи шкодувала потім? Пізніше? Мабуть. Розповідала подругам, хто добивався її кохання".

Йому самому чогось шкода. Це, певне, весна нагадала йому все те. Наморений, спопнешш приємної втоми, повертався з своїх мандрів додому.

Сьогодні він втомився найдужче. Ледве добрів до хатії. Мати вже чекала на нього. Сиділа на призьбі, перебирала в підрешітку квасолю. Вона в нього маленька-маленька, сухенька і проворна. В дворі у неї чіісто, хата заметена, побілена знадвору. Хата — під бляху, але стара, ветха. Мабуть, найстаріша на всьому кутку. За хатою маленький палісадничок. Ті ж таки півники й сережки. А ще лаплаха. Вона зацвіте восени. Пишно і сумовито. Лаплахи цвітуть під хатою з давніх-давен. Либонь, переживуть і її, і його.

В кожен приїзд він каже матері, щоб переїздила до нього на дачу або на київську квартиру. А мати відмовляється, як ось зараз:

— Не вмію я ані ступить по-городському, ані слова сказать. Доживу вже віку тут. З ким дівувала, з ким одну ниву жала.

— З ким вже вам тут жити, —сказав він. Але, збагнувши власну нетактовність, перевів розмову на інше. Розпитував про колгосп, про сусідів. Мати в колгоспі вже не працювала й не знала майже нічого про колгоспні справи, а про сусідів розповіла. Він і сам ще пам'ятав їх. Диво — прожив у місті більше половини життя, десять років на одній і тій квартирі, і знає лише двох своїх сусідів. А покажи йому будь-яку з двадцяти шести хат на кутку, і він спише словесне біографію всіх її жителів. Звичайно, довоєнних років. Бо потім... Так, про декого він чув. Про дядька Тимоша, про тітку Палажку. А от, скажімо, про діда Ічки. Ото його хата. Дід Ічки—індус. Коли дивувався чому-небудь, говорив "іч-ки" — ич який. З того одержав і своє прізвисько. Одмолоду лишився дівичем. Більше за все шанував тишу і спокій. Двадцятий вік гримкотів широким

трактом, а він брався своїм череватим гнідком глухими путівцями. Не хотів дід знати світової суєти, блукання по проміжних інстанціях, зі всіма своїми сумнівами звертався просто до бога. Теренкур його було проміряно з дитинства: хата, хлів, поле, хата.

Олександр Кіндратович вловив себе на тому, що думає якось незвично — здивувався. Звідки це? І враз холодна іскра — "Прокіп". "Він". Вони останнім часом дуже багато говорили про село. Про життя...

Олександр Кіндратович мерзлякувато потис плечима, потер чоло.

— Дід тупає? — кияув погляд у кінець садка, де з-за густої колючої груші виглядав довгий, чорний димар.

— Помер торік. На паску.

Погляд вже не зупиняється, переступає через сусідський тинок.

Сахии. Коли він ішов повз їхній двір до школи, з-за Сахнового тину летіло на нього шість грудок. Двоє старших грудок не кидали, тільки під'юджували, і одне ще не докидало. Але траплялося, всі дев'ятеро дряпалися через тин, втікали на територію ворожої держави. В дворі ляскав батіг і хрипкий бас виполохував з-під стріх горобців:

"Жінко, відчиняй вор-р-ота, р-р-розпрягай коня". А потім, від якогось дня, він тільки гукав перше — "відчиняй ворота", коня Сахно пропив разом з возом і збруєю.

— Четверо з війни не вернулося, — скрушно зітхнула мати, — одного громом убило. А ті роз'їхалися. Найменша при матері. Прийняла приймака. Дівчинку оце вже в школу посилатимуть.

Галя Баскова. Співуча, гарна дівка, до котрої женихалися на кутку всі парубки. Сирота. Жила з меншим братом. Брат закінчив інженерний

інститут. Вона вийшла заміж, і чоловік не повернувся з війни. Здається, має двоє дітей.

— ... Обоє байстрята. У війну нагуляла. Одна діг'очка в Чернігові на клінкерному, друга десь на цілині.

Німчики.

Новосельці.

Буркуни.

Бредуть розмовою від хати до хати. Олександр Кіндратович тільки тепер дізнається, що в двадцять шість хат на кутку не повернулося п'ятнадцять солдатів. Дві хати і зараз стоять пустками, а на тому місці, де червоніла віконницями ще одна, росте картопля. Не теплим дощиком, чорним градобоєм вік двадцятий прокотився по кутку. Жорстокий, задимлений вік. Майже половина з цих п'ятнадцяти, — Біланові ровесники. З ними він пас корів, закручував узимку на льоду "крутьол", збирап по стерні колоски.

Життя іде, ростуть нові покоління, але ми бачимо близько тільки своїх ровесників.

— Наталка як? — запитав аж тепер.

Згадка про Наталку дряпнула по душі. Він таки не допоміг їй виклопотати пенсію. Забув. Просто забув. Оді-клав листа, а потім — справи, турботи. Йому здалося, що мати подивилася на нього докірливо. Певно, Наталка скаржилася їй. А може, й не скаржилася. Йому вже ввижається.

— Живе. Оце щось меншенький її прихворів. А такий потішний, сміюнець. І минулого літа все вдвох з Костиком бігали. Вони й схожі один на одного. Як два дзьобочки,

— Не знаєте, на що хворий? Щоб, бува, Костик не заразився, — запитав стурбовано матір.

— На живіт скаржиться.

"Треба таки допомогти Наталці, — подумав, підводячись. — Може, піти до неї зараз?"

Але інша думка змагає першу. Піде до Наталки, та ще застане там кого. Або й Наталка може розказати.

І попливуть до нього прохачі. Він залишив одні клопоти, а придбає міх нових. Втікав від вовка, а впаде на ведмедя. А це такий міх, що його не сховати десь у сінцях. Носити й не переносити.

Його вже й так запопали, не зміг відмогтися, — призначили на суботу зустріч з виборцями. Кому потрібна ця зустріч? Напхані цитатами провінційні промови, зазубрені з папірців привітання, торохтіння одлиглих піонерських барабанів. Але тепер вже нічого не вдієш.

До Наталки він піде перед від'їздом. Або ще ліпше, — скаже матері, і та покличе Наталку.

Зустріч з виборцями було призначено па суботу. Вони збиралися повільно, займали не задні лави, як це водиться на всіх засіданнях і виборах, а передні, од трибуни. Заходили тихо, ніби аж боязко. Двоє чи троє повели за руки дітей. Білан сидів з головою сільради, головою колгоспу і довіреною особою — завідуючим районовою поліклінікою — в парткабінеті. Олександр Кіндратович ледве стримувався, щоб не вичитати голові сільради, нащо було призначати, не згодивши людей. А

той сам помітно нервував, заглядав через сцену до залу, вибігав на подвір'я. "Якщо так сходитимуться, то це до півночі, — крутив сердиту думку Білан. — Он побрело ще дві ватянки. А перед ними — жилетка і ватяні штани. Неначе не до клубу, а на конюшню. Чого в буденному?"

У Олександра Кіндратовича неприємно залоскотало в грудях, кольнуло тривогою. Йому нахмарив якийсь здогад, але одразу й розвіявся.

— То не миколаївське вони подіставали? — штрикнув лихим жартом голову колгоспу.

— Вам ліпше знати, — відповів той неприродно спокійним голосом. — Ви — депутат, їхній слуга.

Оцим "їхній слуга" голова знову стривожив Олександра Кіндратовича. Він не міг збагнути — недотепний це жарт, образа? Кидався думкою в один бік, в другий і вертався на місце. "Ох, тут, видно, й керівнички ж. Порядочки, дисципліна. Заждіть, голубчики, заждіть, подзвоню я секретареві райкому". Але неспокій його розгорявся, мов клоччя під вітром. Вийшли на сцену, і вперше видалась вона Олександрові Кіндратовичу широкою й холодною.

Вечір відкрив голова сільради.

Його вітальні слова, не покриті оплесками, пролунали занадто голосно і дерев'яне. Відаплодувавши сам, він збентежено подивився на президію, вийняв з кишеньки папірця, поклав перед собою.

— Слово має...

Але того, кого назвав, у залі не було. Або ж він сховався в кутку за спинами.

Білан не міг збагнути, що це. Навмисне? Підтасовано? Завтра він обов'язково розкаже в райкомі... А зараз, мабуть, треба виступити самому. Про людину, про свою роботу, роботу лікаря...

Але його думку обірвали слова промовця. Він просто не побачив його. Її. Це була жінка. Говорила не з трибуни, а з проходу між двома рядами... Вона тримала за руки двоє діток. Двоє дівчаток. Старшенька, школярка п'ятого чи шостого класу, намагалася відступити назад, соромливо ховалася за матір, меншенька стояла незворушно, цікавими намистинами очей водила по президії, мружилась на світло.

— Всі ви, люди добрі, знаєте, де я живу. В школі, в підвалі. Всі ви знаєте мого чоловіка. Він би прийшов теж... Коли б мав чим прийти. Коли б гангрена не забрала його ноги. Та ще... З нашого підвалу в коридорчик — маленькі сходи, вже й так тричі зривався вниз. Він зараз там. Там гарно. Килими з моху на стінах, картини... — Далі сльози не дали їй говорити.

— Мам, мам, — смикала її за рукав старшенька, — не плач. Ходімо звідси.

Але жінка таки перемогла сльози.

— Вже три лікарські комісії... Говорять, що діти... Писали, вимагали...

Гіркий, сумний випадок. І все ж Олександр Кіндратович не розумів, чому жінка принесла свої скарги в .цей зал, на цей вечір.

— Ви б... у виконком...

— Думаєте, у наш виконком легко потрапити? Там є список. Його укладають за ворітьми навпроти. Голова приймає в день п'ятнадцять-двадцять чоловік. Я вам писала про це. Я вам писала шість разів... Бо більш ніде такого... В жодному виконкомі. І ніхто не живе так, як я. Я

колись покритикувала його. Назвала бугаєм і бюрократом і в газету написала. І він за це...

Впали лише перші краплі. Важкі, скорботні краплі. А далі... Це не був ураган. Це — простудний, всепотопля-ючий дощ. Голова сільради сидів зляканий, не знаючи, їло йому робити. Він щось запитував у завідуючого лікарнею — довіреної особи депутата, — але той не відповідай, жмакав у руках хустину.

Білан борсався в холодних хвилях, шукав сухої місцини, де можна б було перечекати хоч хвильку. В його грудях хлипала образа.

За сішо? Чому? Хіба зробив кому-небудь зле? Нікому. Опріч нього... Холода.

І —то на добро іншим. Він не знав спокою всю зиму. Колесо крутилося поза його волею. Кілька разів навіть поривався зупинити його. Але то його власна мука. Його.

То зовсім не стосовне сюдії. За віщо ж тут? Хіба не на добро жив, не на добро чинив? Так, він знає й інше, — всім не допоможеш, всіх дірок не залатаєш. І не його то справа. Вони живуть своїм життям, він — своїм. Поміж них, звичайно, є заздрісники, злорадні. Тому, хто вирвався на горб, завжди заздрять. Він знає немало артистів, письменників, які ніколи не їздять у своє село. Може, і з ним оце так?

"Як тут багато світла", — прокидається від своїх думок. Йому здавалося, ніби він іде по тонкім льоду, а лід тріщить, ось-ось вломиться. Хотілося підхопитися, кинутися чимдуж назад, на рятівний берег. Ледве змусив залишитись на місці, поглянути перед себе. По всьому залу жевріли розсипані пари жаринок. Вхопив одну, другу... Випустив. Ще одну. І цю вже випустити не міг. Вона приросла міцно — далеким спогадом, недалекою тривогою.

"Вони такі ж пекучі, як і колись, Наталоччині очі".

Тепер він чомусь найбільше боявся цих очей. Йому здавалося, що саме ті очі сьогодні спопелять його.

Виступав голова колгоспу. Його нещодавно, майгке проти воді, обрали на голову, їхній колгосп, розповідав він, був найгіршим і найбіднішим у районі. Тепер — у області. Бо звели докупи отаких два. Та ще земля і в тих, і в тих:

пісок, солонець. Просили, щоб об'єднали з іншим, з "Прапором перемоги". Писали і йому, депутату, сподівалися, що приїде. Земляк, свій чоловік. Повинен знати добре справи, землі. А він одбувся папірцем у райвиконком. Вони не знають, чи й того папірця писав сам, бо навіть назву колгоспу в ньому переплутано. А лікарня? Чи бачив професор, яка у них лікарня? Чи поклопотав, щоб виділили кошти на будівництво та на обладнання нової? Інші колгоспи споруджують своїм коштом. І школи, і лікарні, і палаци культури. А вони поки що того не можуть.

Вперше Білан відчув себе так. Маленьким камінчиком, закинутим ось сюди, в велетенську дробарку, котра нещадно била й трощила його. Вперше відчув справжню відповідальність, свою залежність від людей, котрі квилили й стогнали перед ним на операційнім столі, котрі прохали в нього порятунку, дивилися на нього страдницьки, бла-гально. Від тих, над якими він піднявся високо-високо і яких жалів. Хотів полегшити їхнє життя, хотів зробити щось для них. Щоб вони поважали його за це, шанували...

Слова падали на нього, і під їхнім градом Білан відчував, що пригинається, зменшується. Вже він не людина, а півлюдини. Третина... Маленька жива грудочка. А чіі був коли людиною? Великою, сильною? Чи мав силу сказати кому-небудь, як вони йому?

Бездарний, нерозумний заступник міністра... А ти виголошував тости за його високий розум. Ти боявся. Ти часом боявся власних слів. Щоб їх не витлумачили навкіс. Ти й зараз боїшся. А що, коли довідаються про оці збор:і там? А що?!

"Ну й нехай", — раптове, відчайдушне. Тільки б отут, тільки б звідси...

Бо печуть жарини живим вогнем. "Мабуть, зараз говоритиме Наталка. Весь час оглядається, зав язує і розв'язує хустку. Нервує. Вона теж з дітьми. Навіщо вони поприводили дітей? Двоє біля неї, ще третє вдома. Мати казала, хворе. Греба зайти, подивитись".

Але як він піде після того, що ось зараз сталося, після того, як ще станеться, як виступить Наталка. Вона знає найбільше.

Наталка справді підвелася, обережно, намагаючись не грюкнути стільцем, стала пробиратись попід стіною до виходу.

Олександр Кіндратович полегшено зітхнув. Він розумій:

що вже йому Наталчин виступ! Одна краплина в злині. Але серцем боявся його більше за всі, разом взяті. Що значить, живе ще щось там, у ньому!

Наталка пішла. Краплина не впала. І він відчував її. Вже зовсім інакше. Теплу, серед тисячі холодних. Олександр Кіндратович не затямив усіх виступів. Ледве пам'ятав, що говорив сам. Вже пізніше намагався стулити докупи, зв'язати в одне вервечки своїх слів, але вони обривалися, губилися поміж інших, тугих і міцних.

Вийшов з залу останнім. Брів берегами, стежкою попід старими вербами, які ще, мабуть, пам'ятали його дитячі кривди.

Він тоді був малий, і кривди його були недорослі. Швидко переростав їх? А чи дорослими були його мрії? Десь отут, сховавшись в густих кущах, шукав відповіді на оте одвічне: я і життя. Ким буду, що звершу в ньому? Як мушу жити? Коли б знав тоді, що через тридцять років знову стоятиму на цьому місці, нездатний відповісти ііа нього. Як жити? В чому ховається зміст життя? В тому, щоб шукати увесь вік? Шукати і не знайти? А може, саме це й має сенс. Коли б знав напочатку відповідь, то чи захотів би йти далі. Навіщо? Адже попереду відомо все.

А може, захований він в способі шукання? Шукати правдиво і щиро, шукати для себе чи для когось, шукати в добрі чи в злобі? Всі разом ми шукаємо щось своїми життями? Хто ж, зрештою, стоїть найближче до цієї відповіді?

Прокіп каже: той, що посіяв зерна. Для себе й для інших. "Що ж посіяв я? На що сподіватись тепер? І що маю робити? Який же я... справді безщасний..."

Думки згоряли, не встигнувши злетіти. Немов голуби на пожежі. Олександр Кіндратович не зглянувся, як утих за спиною гомін, як розтанули в пітьмі мерехтливі вогники. Зупинився аж біля могили. Зупинився сам, зупинилася думка. Аж ген на першій борозні, на першім покосі.

Сидів на могилі, слухав, як засинає поле. Весняне поле засинає довго. Десь там, всередині — в землі, в стеблині шумують соки, будять до життя. Це чує і птах, і звір, і людина.

Повіяв вітер — тугий, прохолодний. Щось давнє повіяло з ним у душу. Біланові пригадалося, як колись ходив за плугом. От там, під грушею-степівкою клали вогнище.

Ні, він ніколи не забував запахів цього поля. І струна, котра в'язала його з ним, не обривалася. Він певен цього. І інші казали це. У нього і в місті... Палісадник, соняшники, вишита полотняна сорочка...

Вітер тужавів, гудів йому щось у вуха. І, може, тому, що лишився з ним віч-на-віч у пустельнім полі, а може, після оцих гірких зборів, але почував, як щось важке, гостре тиснуло на серце. Так, від нього більше нікуди сховатись. І раніше знав, що то — обман. Що й соняшники, і сорочка — цяцькові, несправжні. Вони утверджували за ним славу людини простої, щирої, "з народу". А ще сільська говірка, якої цурався, коли виїздив до іншого міста, потрапляв до іншого оточення.

Ця думка прийшла такою простою й такою оголеною, що йому стало страшно. Страшно себе, страшно тяжкої степової мовчанки, синього чистого неба. Зрозумів: такі ночі розчахують мозок або рвуть серце. Рвучко, несамохіть поклав руку на серце і прийняв одразу ж.

Спотикаючись, майже побіг на поодинокі вогники засинаючого села.

Знову виплила перед зором річка, стара верба... Відтак щось біле... ніби операційний стіл... Якісь обличчя. "Що це? Марення? Я хворий... Ні, ні, я не хворий... Ось, почуваю все. Це так..."

Стомлений тілом, спустошений душею, ледве добувся до хати. Сів на призьбу, прихилився спнпою до стіни. Вечірній гомш, теплі вогники в вікнах потроху розвіяли його настрій. Він аж здивувався тому, що діялось з ним допіру.

Відшукавши під порогом ключа, відімкнув двері.

Мати і Костик спали на печі. Старечий сон — чутливий, пташиний; вона пробудилася на перший згук, хотіла злізти з печі, подати вечеряти, але він сказав, що їсти не хоче.

"Це ж і мати завтра довідається", — прокралася думка. "Ну и нехай", — спробував прогнати її, мов обридливе котеня. Але вона вернулася знову. Уклалася в узголов'ї, проганяла сон. Розумів, чим упадуть збори на материну голову, і несамохіть шукав виправдання.

Сюрчав під піччю цвіркун, тихо, знайоме, ніби ткав для нього нитку споминів. Наївних, милих. Поспішав до них з радістю. Вони повели його в ті дні, коли прикрощі забувалися, ледве висихали сльози, а радощі чекали скрізь. Але сьогодні йому не вдалося сховатися в сні. Йому наснився садок, малинові хащі, в яких кури повибивали кубла. Сидів у гущаві і чув, як перемовлялися в дворі його мати та батько з дідом Ічки та з сусідами. Дід Ічки казав, що Сашко тільки що мало не спалив його клуню. Поставили на току якусь трубу, щось покрутили, труба вистрелила, і загорівся прикладок сіна. Добре, що він саме нагодився. Ось де картуз — загубив, утікаючи.

Сашко чув, як люди кинулись шукати його: до клуні, на горище, за погрібничок, душа кого тремтіла з страху, тіло горнулося до землі. А вони вже йшли до малинових хащі'і. Зараз відшукають, витягнуть, поведуть у двір. Мабуть, битимуть різкою. Але ж... Яке мають право бити його? Професора?

Пробудився від легенького поштовху. Видіння ще стояло перед очима, але він уже збагнув, що то лише сон. Над ним, в узголов'ї, — материне обличчя.

— Вже ранок? — потер кулаками очі.

— Синку — з лікарні... Там з Наталоччиним хлопцем... — Мати говорила несміливо, майже благальне.

Сонлива кволістю розвіялась в одну мить. В наступну іин вже стояв босами ногами па підлозі, одягався. Поспішав. Відчував, його ніби

підштовхує щось. "Треба було таки зайти вчора", — подумав занепокоєно.

Надворі ніч боролася з ранком. Ще снили хати, сліпаючи проти зір шибками, дрімали поскарлючувапі діди-журавлі, а понад землею вже тріпотів легкий вітерець, і небо на сході вив'язувалось в білу хустку.

Олександр Кіндратович поспішав за санітаркою звивистою стежкою, розпитував, що сталося. З її відповідей зрозумів: не знають самі що. Хлопчикові вже кілька днів болів живіт. А сьогодні вночі йому стало зовсім зле. Мати принесла до лікарні. Думали — апендицит, але ніби не схоже. А хлоп'я горить, кожен дотик корчить його болем. Вони б не турбували професора, коли б... у них вся надія...

Знайомі, вже збуденнілі в роках слова. "Вся надія..." Але сьогодні ті слова пролунали йому голосніше, ніж завжди. Може, тому... що був вечір. Він оголив його душу, і вона сприймала кожен дотик. Всі ці люди сиділи в клубі... А тепер просять його... Йому навіть здалося — в темряві поблискують десятки очей. Мабуть, подумав, і справді люди дивляться. Ранком всі говоритимуть про нього. Показуватимуть на їхню хату.

"Що вони тямлять?.. Лише одне". Але це одне... Від нього залежить все. Він розумів це. Ось і лікарня. Стара, довга, приземкувата будівля з чисто побіленими, нерівними стінами, на котрих рябіють в три фарби лозунги. Сюди він колись біг, впавши на ключку, котрою дістають втоплені в колодязі відра, сюди волокли його хлопці, коли роздавив у воді пляшку. На цей високий, перетягнений з-під церкви, де він раніше був за пам'ятника, поріг падали крапельки його дитячої крові.

Перше, що побачив, вступивши до палати, — очі. Ті, На-талоччині, очі. Великі-великі, обпалені сльозами. Вони метнулись йому назустріч, прощали все, молили про одне... Забувши скинути плаща, пройшов до ліжка, на якому лежав хлопчик.

Білявчик, як казала мати. Костиків одноліток. І який же схожий на Костика! Хвороба цупко тримала його в своїх кігтях. Злипся на лобі чубчик... Губи гарячі, припухлі. Малі дитячі рученята, котрі ще недавно обіймали мамину шию, пускали по воді кораблики, тепер чиберяли, несвідомо хапаючись за життя. Йому здалося, він ще ніколи не сприймав так хворого. "Це в тебе від утоми. До дідька сентиментальність", — відкарбував думкою.

— Вийдіть, хто зайвий, — наказав рішуче. — Наталко... Тобі тут не можна...

— Світла більше. Візьміть за руки! Страшний лікарський присуд злякав усіх. І його самого. Перитоніт. Йому здалося, його вимовили чужі вуста. Десять, п'ятнадцять процентів надії при негайній операції...

Але ж. це — не клініка. Тут ніяких умов для оперування. Треба везти в район.

В район... П'ятнадцять кілометрів розмитої весняними бурчаками дороги. Коли смертельний — один. Він стояв біля вікна невеликої сільської хірургічної кімнатки, дивився, як займається на сході світанок. Думка його працювала чітко. Вона зважувала, вивіряла, заперечувала. "Десять, п'ятнадцять процентів? Хіба можна виміряти людське життя процентами! А віру?.. Один процент віри вартіший ста процентів байдужості. А чи є хоч цей один процент? Скільки минуло років, як я востаннє робив таку операцію? Скільки?.. Либонь, з десять. Але ж це значно простіше, ніж те, що я робив потім. Це може кожен хірург".

"Не кожен. Тільки той, хто день від дня... Робітник на чорному полі". Чиї це слова? Холодові? Вони такі ж неправдиві, як і все, чим намагався перетяти йому шлях.

До дідька всі слова.

— Готуйте хворого до операції, — наказав.

* * *

Пам'ятав тільки її початок. До тої хвилини, коли розбіглась, розплавилась думка, неспроможна з'єднати все докупи, затиснути, здавити, коли невагомий, раніше невідчутний скальпель врізався ребрами в пальці, повів їх кудись убік. А ще — гостреньке личко і ротик, що жадібно ковтав повітря. Він пам'ятав перелякані обличчя лікаря-терапевта і фельдшера, які асистували йому. Страх розпанахав його власну душу, зломив її, мов черствий окраєць. І вже ледве-ледве: як вихопив у фельдшера шприц і намагався ввести кров. Але не міг знайти вену, і тоді медична сестра взяла з його пальців шприц, легко ввела голку. Тонкою цівочкою вливалося життя, але струмочків, якими воно вибігало, було більше, і він уже не знав, як перетяти їм шлях.

Маленьке, до жаху схоже на Наталоччине, личко гострішало й гострішало, ротик витягувався в сувору складку. А потім воно видалося йому схожим на інше, до жаху знайоме і рідне — Костикове. В ту мить скальпель випав з його руки. Зроняючи з чола гарячі краплі, похитуючись, пішов до дверей. Огненно-червоне сонце вдарило йому в обличчя, осліпило, змусило прикритись рукою. Олександр Кіндратович глибоко вдихнув ранкове повітря, хотів ступити вниз, але ноги йому підломилися, і він важко опустився на холодний камінь. Отак і сидів, безтямно дивився собі під ноги, на нижній приступець сходів, на якому чорніли викарбувані колись слова. Століття прошуміли по них дощами, тисячі підошов наступали на них, зчовгали, зітерли, і він скоріше згадав, ніж прочитав їх: "...добру і істині".

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Метал вкипав у метал. З буйним завзяттям злютовував їх воєдино. Вони вже монтували електронне серце машини. Тепер їх було троє:

Холод і двоє інженерів. Десь за місяць, за півтора серце має забитися в розміренім ритмі.

Має забитися... А коли не заб'ється? Або коли ритм його буде не таким, на який сподівається? Адже не кожного, хто шукає, чатує невдача. В житті завше так. Поки мріємо, поки прагнемо — доти й горимо, віримо. Ми бачимо мрію великою-великою. А потім, звершивши, відійдемо, поглянемо збоку. Обмацуємо витвір холодною думкою. І вже він видається меншим, дрібнішим. І вже розчарування стукає в серце.

Але Холод втішає себе іншим. Поки мріяв — горів, вірив. Хіба ж це не радість? Хіба це не життя?

І сам розуміє, що обманює себе такою філософською химерою. Це тільки кусник радості. А її треба всю. Господар будує дім, щоб пожити в ньому.

Світить скельцями електронне серце машини. А він почуває власне серце. Порох життєвих незгод виїв у ньому глибокі зазубні, і точить, і в'їдається далі дрібний порох життя.

Засідання, комісії, папірці. Інікчемний папірець на столі часом важить більше, ніж жива людина за дверима кабінету. Рада професорів визнала висновки комісії за безпідставні факти — погано підтасованими випадковостями. Однак хтось не хотів зупиняти закрученого колеса. Воно пришвидшувало й пришвидшувало свій біг, закручувало все більше людей. І от...

Робітне поле Холода вже тільки тут. В цій підвальній кімнатці. Туди, нагору, шлях йому перегородив папірець, наказ. Виконуючий обов'язки міністра Полив'яний усунув його від роботи "до остаточного обстеження".

Оця кімнатка — Прокопа Гордійовича цитадель, майстерня, плацдарм. В ній професор обідає, часом і ночує. З неї, певен, його не виб'ють. Бо якщо й піде він, то залишиться вона, машина.

Його помічники, його співавтори — товариші інженера Соловейка. Того, що помер на операційнім столі. Холод відшукав їх ще тоді, радився по проекту, а тепер вони прийшли самі, щоб допомогти зробити монтаж, їхній власний винахід — запатентований, блукає десь по довгих канцеляріях, відлежується в пузатих теках.

...Розпечене золото вкраплювалось в холодний свинець. Один з хлопців тримав формочку, Прокіп Гордійович скляною паличкою спрямовував жовтогарячі краплі.

— Крап — і пляшка коньяку, крап — і друга, — сказав хлопець. — Вам не шкода, Прокопе Гордійопичу? Бо я після того, як наш проект заблудився в главківськіїх коридорах, починаю вагатись.

— Шкода, звичайно. Я тільки намагаюсь думати про інше. Про призначення оцього дорогого шматка. Яке він виконував призначення раніше і яке виконає. Може, носив його в ордені якийсь генерал або красуня в сережках чи перснях...

— Красуня при їх допомозі хапала кавалерів, а генерал тупав по рангових сходах. Обом приносили втіху.

— У мене воно буде невидиме. Але я сподіваюсь, що воно принесе втіху і користь багатьом. Мені ж приносить вже зараз.

— Коли б тільки не досаду потім.

— Ну, свого поля наперед оббігти не може ніхто. Правда, Євгене? — запитав Мазура, котрий саме зайшов з пробіркою в руках.

— Правда. Прогони треба. Здається, так колись мені говорили.— підійняв він проти світла пробірку.

— Що це у вас?

— Кров. Все те ж... Біла кров. Я її зробив білою. А мушу домогтися, щоб вона стала знову червоною.

— А якщо... не стане? — сказав один з інженерів...

— Колись та стане. Не в мене, так у когось іншого. Для того ми живемо на світі.

— І для того, — поправив Холод.

* * *

Шах струсив китайкову скатертину, вишикував рядком стільці за столом президії. Треба б ще підмести. Бо хоч і вчений люд, а насмітили, як ті школярі. Тимофієва жінка — прибиральницею в лікарні, він лишився на вечір за неї — позамикати, погасити світло.

В залі — порожньо, тихо. Незвично тихо після зборів. Вигулькнула з нори біля сцени миша, поводила вусами, шаснула назад. Мабуть, її налякав зім'ятий папірець навпроти нірки, якого ворушив вітер з кватирки.

Дивно влаштований світ, розмірковував Шах. Ще півгодини той папірець падав комусь на голову важкою колодою або підносив над хмари, мав велику силу, а зараз він — біла шматина, зайва смітина в кошику. Здатна злякати лише мишу. І оці стільці за столом... І трибуна. Десять метрів дошки-шалівки! А він так і не зважився зійти на неї. Сидів у кутку, мов ота миша в норі, слухав, як інші гупотять над його головою словами. І кого забоявся? Вченого люду в залі? Міністра Полив'яного? Ні,

Полив'яного Шах не боїться. Він завтра піде й скаже йому все. А ні — то й далі піде. І до найголовнішого міністра, і до партійних начальників. Ходитиме доти, доки носитимуть ноги і стане сил відчиняти високі, оббиті дерматином двері.

А сьогодні він просто побоявся своєї темноти, невченості. Лихо ж — стільки люду.

А він би сказав. Бо хто ж знає ліпше за нього...

А що сказав би?

Сказав би...

Шах несміливо підійшов до трибуни, прокашлявся. Долонею зігнав з кутиків губ смагу, розгладив чуприну. Порепаними, покурбаченими пальцями взявся, як оті оратори, за краї трибуни... прокашлявся знову. Поглянув у зал, несамохіть сховав руки. Йому здалося, ніби в залі після його покашлювання заблищали скельця окулярів, заскрипіли стільці. Сполохали оте перше слово.

Шах ще хвилину постояв, відтак скрадливо відступив назад, повернув вмикача. Зал провалився в пітьму. В просторій тиші було чути, як прогупотіли кроки, як скрипнула трибуна. Слова запальної промови упали в порожній зал, загуляли луною під стелею.

— Товариші доктори, прохвесори, доценти і всі лікарі, — говорив Шах. — Згляньтесь на мою темноту і не карайте своєю вченістю. Простіть її, якщо можете. Я знаю, які ви великі. Ви іноді вже з мертвої плоті кроїте чоловіка і знову віддаєте йому життя. Як пашпорт чи буханець в магазині. Ви знаєтесь на всіх хворобах, ви тямитесь на людських болячках, як я на мітлі і лопаті. Одначе й ви не всесущі. Ви можете побачити мікроб хвороби й не розгледіти, що діється в людській душі. Бо з'являється вона перед очі тільки й найбільшій біді. З нас усіх я один

бачив її. Душу Прокопа Гордіновича. Чи знаєте ви, яка це душа? Чи знаєте, товаришу міністр, який це чоловік? Погляньте на мої груди. Бачите шрам? Він зашивав мою рану в німецькім полоні. Голкою-циганкою, суровою ниткою. І не в тому сила... що зашив. А що зняв мене, покаліченого, з колючого дроту. Один він на весь табір не побоявся підлізти і зняти. А скільки таких солдатських ран зашив, скільки душ зцілив? Зцілив душ! В цьому сила. Він міг піти, міг покинути нас. У таборі під Черніговом передали йому а волі фіктивні справки... А він тої ночі копав з барака хід на волю. Копав для інших, лишався сам, хоч знав, що й це впишуть йому в біографію. Чи знаєте ви...

— Знаємо. Все знаємо... Включіть світло.

Той голос ударив Шахові, мов гарматний постріл. Старий відчув себе, неначе спійманим на величезнім криміналі. Хто це? От, якщо розповість... Сміятимуться всі.

Пітьма. Порожній зал... і він на трибуні.

Може, втекти. Але — куди?

— Включіть, нарешті, світло.

Шах зійшов з трибуни, дерев'яними пальцями повернув вмикача.

— Я десь тут забув окуляри... — в дверях близькозоро мружився Полив'яний. — Кличу, кличу, але хіба перекричиш таку ораторію!

Гаряча хвиля сорому повільно відплинула Шахові від серця. "Нехай. Я сказав... Те, що треба..."

— Ви все чули? —повільно спустився з сцени до залу.

— Не знаю, чи все. Щось про полон, про лікаря, — Полив'яний з подивом і острахом розглядав Шаха. Він і далі стояв у дверях, не наважуючись ступити вперед. — Я думав — студент монолог розучує... Аж... Хто ви?

— Я? Двірник. З професором Холодом разом полон відбував. Хотів на зборах... І оце.

— А-а... —Полив'яний сміявся смачно і довго. —А я думав... — Потер рукою важке підборіддя, захихотів знову.

— Це все — правда.

— Ти теж у полон здався?

Невидима пружина натяглася в Шахових грудях, і йому довелося зібрати волю, щоб вона не зіскочила.

— Я... не розпочинав війни. І не зазнав там щастя. Я хотів просити...

— Ти, діду, не бачив окулярів?

Він називав його дідом, хоч мали майже однаково весеу.

Володимир Володимирович умисне відповідав грубо. Він чув усе. І все зрозумів.

Оцей дід...

Чого він вартий?..

І все ж... Своєю промовою двірник пробудив у душі міністра щось шкарубке, дратівливе, болюче. І він подумав... Подумав невесело... От

трапся з ним... Хто б за нього отак?.. Ніхто. Той же Білан—відхреститься й ВІДПАЮЄТЬСЯ. А за цього... Холода... Й сьогодні виступало скільки. І є там такі, що ще напсують йому крові. Що може...

Він злякався того "може". Він відчув його силу.

— Де окуляри? — скоромовкою, немов утікав від чогось, запитав Полив'яний.

— Вони лежали на столі. Я їх переклав на вікно. Он... Я хотів просити вас за професора Холода. Шах облизав пересохлі губи.

— Ти? Що ти там тямиш. Знай своє діло. Пружина зіскочила поза його волею.

— Я своє знаю. От коли б знали своє ви.

— Що? Та ти... — Обличчя Полив'яному збуряковіло, короткі пальці правої руки склалися в кулак. — Та ти... Та я тебе!..

— Біля сміття, біля гною я. Куди вже мене нижче. Може, хочете посісти моє місце? Так он за дверима струмент.

Брови Полив'яного округлилися двома надломаними бубликами. Але й він збагнув, що залякати Шаха нічим. Мовчки вхопив на вікні окуляри, пішов до виходу. Але, дійшовши до дверей, не витримав, оглянувся. Хотів запам'ятати. І в ту ж мить спіткнувся, мало не впав. Сердито копнувши ногою, побіг вниз по сходах. Поперед нього гримкотіло, торохтіло порожнє відро.

* * *

Телефон гудів голосно і настирливо. Прокіп Гордіиович збагнув — дзвонять по міжміській лінії. Справді, телефоністка, впевнившись, що трубку взяли, сказала, що з ним хочуть говорити з міста...

Та назву міста розчахнуло сухе поклацування вмикача, і Прокіп Гордіиович ще довго нервово похукував у трубку. Але там — тільки стогін дротів з далекого поля та коротке потріскування. Він вже майже відгадав назву міста. Чекав цього голосу. І все ж здригнувся, щільно-щільно притиснув трубку.

— Тату — ти?

В оцьому грубому, хлопчачому "тату — ти" Прокіп Гордійосич вловив не звідану раніше ніжшсть. Серце його забилося часто, і трубка враз спітніла в руці.

— Я, сину, я...

— Тату, ти прощаєш мені? Тату, я прошу тебе, прошу... Олег заговорив швидко, мабуть, боявся, що збіжить час.

— Навіть якщо не прощаєш. Ти — лікар. Ти сам мене вчив... У нас нещастя. Майстер... Коли б ти знав, яка це людина! Він для мене... Його лікусалп... А тепер... Ніхто вже не береться робити операції. Тату, я знаю. Одіти ти... Ти все можеш...

— Сину, говори повільніше. Яка хвороба? — І вже далі, по-лікарськи вимогливо, забувши навіть, з ким говорить: — Коли це сталося? Його стан зараз?

— ...Вони хочуть виписати його додому. Безнадійного... Тату, коли б ти знав, який він... Ти не хочеш? Із-за мене?

— Зовсім... Я думаю, Олежку. Думаю...

Він вже думав про інше... Адже післязавтра — засідання колегії. Вирішальне. Прийдуть хлоппі... Прийде Варвара Іванівна. Вона говорила, буцім це через неї...

— Гаразд, я вилечу завтра. Тобто ще сьогодні.

Голосно гуділа трубка. Холодними шпильками поколювало підошви, плечі струшував дрож, а він все ще стояв біля телефону.

"Ти знайшов її, Олежку, людину!"

І знову думка про власні турботи. А може?.. Він вперше приготувався до паперової битви. Він би виграв її. Це напевне. А ще завтра — перша проба кардіоскопа... Ех, коли б... Якби він міг просвітити того бригадира... Йому треба буде заїхати до клініки взяти колінчаті трубки... І платинову голку.

Він вже збирав себе думкою в дорогу. Пригадував операції, подібні до тієї, яку мав зробити, гортав історії хвороб.

М'які тіні стелилися їм під ноги. Прокіп Гордійович стомлено ступав по них, поглядав збоку на сина. Він все не міг звикнути до Олега, до отакого, нового. Олег ніби аж підріс, зчорнів, огрубів. Зникла метушливість, нервозність. В кутиках очей залягли тіні спокою і певності.

— Ми так і не поговорили з тобою, — сказав Холод, перекидаючи з руки в руку невеличкого чемоданчика. — Ти на цей рік збираєшся поступати до інституту?

— Я? Тобто... — Питання застало його зненацька. Олег оглянувся, збився з кроку.

— Мені здається... Твій вибір хороший. Я тепер вірю:

з тебе буде лікар.

— Не знаю... Я, мабуть, поступатиму за рік. І не до медичного інституту.

Прокіп Гордійович не став заперечувати. Він тепер вірив, — Олег напне в житті своє власне вітрило. Може, воно не буде широким, але буде міцним. "От ти, сину, й розв'язав того вузла, якого ми тримали вдвох, — подумав. — Ти, але не я. Наймудріший вчитель — праця. Твій вузлик зовсім маленький в плетиві інших, їх зав язує саме життя. А ми... Ми хочемо добра вам. Бо ми — ваші батьки".

А батьки завжди хочуть, щоб борозна, яку прокладають діти, була глибокою й рівною.

— Ти на вокзал, тату? — обірвав плин його думок Олег. — Я проведу тебе.

Вони вийшли на широку, пряму вулицю.

— Не треба... Мені ще в готель. Ти вертайся. Там дівчина... Вона все ще плаче.

— То вже з радості.

— Треба вміти ділити й радість.

Він бачив, як синові очі сяйнули вдячністю. І хоч у власну душу легеньким холодком війнула образа, не виказав того.

— Вертайся. Ти ж тепер писатимеш мені?

— Писатиму, часто.

Прокіп Гордійович простягнув руку для прощання, затримав на мить. Завагався. Останні слова нагадали за листа. Він таки трішки покривив перед сином. Мабуть, покривив вперше в житті. Бо не був певен, чи варто віддавати того листа. Чи можна? Але тепер...

— Мало не забув. Там тобі лист. Ліля передала. Я в лабораторії сказав, куди їду...

— Лист?.. —По Олеговім обличчі ледь помітною хмаркою пробігло вагання. — Вкинь його в скриньку, по моїй адресі... Або й зовсім... Тобто як хочеш.

Знайома стежка. Знайомий обніжок. Трава по ньому: висока, буйно-зелена. А обабіч — жито. Над житом — примхливе марево.

Село тут обійнялося з містом. Жито хлюпає зеленою хвилею в паркан лікарні, в стіни водонапірної башти. Це — поля дослідної станції.

Упоперек житнього лану розгонисте біжать до далекого селища високі стовпи. Гудуть над землею дроти, течуть в дванадцять тоненьких металевих цівочок чиїсь турботи, зізнання в коханні, сльози. На дротах — довгою низкою — стрижі. Маленькі живі грудочки радості й печалі. Сидять тихо, насторожено, ловлять теплими лапками живе пульсування дротів: людських турбот, надій, людського горя. Сполохано зриваються, линуть понад самим житом, вбивають білими грудьми з зелених хвиль хмарки пахучого, дозрілого пилку, знову сідають, всі на одну дротину.

"Мабуть, тією дротиною, — думає Прокіп Гордійович, — течуть зараз добрі, веселі вісті".

Прокіп Гордійович давно назнав цей обніжок. Влітку, весною ходить по ньому до лікарні. Ніхто його за це не сварить — трава однак під осінь засихає на корню. Тут йому найлегше мислиться, тут він відпочиває душею.

Але сьогодні всьому широкому лану годі вихлюпати тривожний настрій з душі. Він ще не був у клініці, не, знає, що там, в лабораторії. Може, хлопці опробовували самі?

Небо чисте, тільки на самому крайнебі насурмилась темна хмарка. Такі хмарки віщують грози. Він любить грози. Він певен, їх любить кожен, хто любить ясне небо. В чеканні грози природа розкривається вся, до останньої стеблинки. Розкривається в запахах і кольорах, у всіх своїх таїнствах. Людина теж чекає грози в неспокої, їй боязно, їй і радісно. Чому? Може, тому, що людина сама часточка природи, чекає з нею, радіє невідомими тайниками життю й буянню. А може... Може, тому, що грози очищають душі. Він знає: ще будуть грози, буде сонце. І від того почуває себе дужим. Міцним.

Холод зупинився, зірвав житню стеблину. Відщипнувши з нижнього кінця, продув зелену трубочку, прикусив зубами. Стеблина м'яко хруснула, бризнула солодким соком. Він вдихнув у себе її запах, запах поля, весни, запах інших, далеких весен.

Ті весни лилися ось такою мелодією. Нехитрою й водночас манливою, як саме життя, як мрія про нього.

Але перший же звук завмер на його вустах. Холод підвів голову й побачив, що з другого боку обніжка назустріч йому наближалась постать. Знайома кожним ледве вловимим порухом.

Прокіп Гордійович вийняв з рота пищика, непомітно вкинув його в траву.

Білан ішов повільно, непевно, немов ступав не по обніжку, а по хисткій, вузькій кладці. Але дивився не під ноги, а прямо, на нього. Прокіп Гордійович відчув, як скалатну-ло серце, як затріпотіла, запульсувала жилка на скроні. Таке з ним було тільки в хвилини найбільшої тривоги. Холод здогадався — Білан ішов йому назустріч. Але

що він хоче? Що йому ще треба? Холодові від нього — нічого. І він відступив, маючи намір пройти мимо.

Але його зупинили очі. Великі, сумні очі, в котрих горіло безмірне людське страждання.

— Прокопе, не втікай. — Голос Біланові тремтів, немов далеке марево на житах. — Я шукав тебе. Я знав... Я хочу тобі все. Все... Я винуватий перед тобою тяжко. Сам собі отруїв серце... А може, й не сам... Тоня... Все життя вона кохала тебе. Ну... Ні... Вірила. Я знав це. Я радів, коли сказали про твій полон. "Бач, який він".

— І пускав мене у свій дім?

— Я ненавидів і вірив. Я посміхався твоїм невдачам. Я й на виборах... Коли тебе на голову Хірургічного товариства... — записку написав. Я не був людиною... Навіть півлюдиною. Ступав по трясовині. І тебе хотів...

— Ну! — Холодів голос брязнув, немов ніж по каменю. — І що ж ти хочеш?..

— Я заблудив. А тепер прозрів. З лиха прозрів. Я прийшов проситись до тебе. В клініку. Помічником... Ординатором...

— У мене немає клініки.

— Я вже сказав... Написав. Прокопе, забудь... Не кидай. Я ще можу почати... Я ще стану людиною. Ти віриш, Прокопе?

Прокіп Гордінович нагнувся, зірвав дві стеблини. Одну взяв сам, другу простягнув Біланові.

— Пам'ятаєш? — запитав тихо.

Стеблина пахла недозрілим літом, грозою, далекою, нещербатою в правді юністю.

Білан прикусив зубами м'яке солодке стебло, відповів сумною посмішкою:

— Пам'ятаю.

Прокіп Гордійович ледве розчув ті слова. Він навіть не певен був, мовив їх Олександр, а чи то прошелестів вітер. Дивився Біланові в очі, напружені, повні неспокійної прозорості, де на самих денцях, в криничках-зіницях, спалахували і гасли, немов далекі зірниці, вогники, — дивився пильно, намагаючись відгадати те, одне-єдине: чи пам'ятає?

Холод мовчав. Десь збоку, з яру вибурхнув вітер, погнав перед себе зеленаво-сині, завихрені на гребенях колосками хвилі. Вони докотилися до них, хлюпнули в груди раз, вдруге і загойдалися, зашуміли. Шепотіли про Щось молоде, давнє, лагідне. Вони ніби вклонялися їм.